ՄԹՆԱՁՈՐ

Վ. Խնկոյան

ՄԹՆԱՁՈՐ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԹՆԱՁՈՐ	3
ՎԱՆԴՈՒՆՑ ԲԱԴԻՆ	6
ԱՔԱՐՈՒՄ	16
ԱՅՈՒ ՍԱՐԻ ԼԱՆՋԻՆ…	19
ԾԻՐԱՆԻ ՏԱՓ	27
ՄԻՐՀԱՎ	31
ՄԻՆԱ ԲԻԲԻՆ	43
«ԽԱՂԼԱՑԱՎ»	48
ՋՈՐԲԱՆ	50
ՕՐԱՆՋԻԱ	54
ՄՐՈՑ	57
ՄԹՆԱՁՈՐԻ «ՋԱՐՔԸ»	60
ԽՈՆԱՐՀ ԱՂՋԻԿԸ	66
ԼԱՌ-ՄԱՐԳԱՐ	73
ԱԼՊԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ	80

Վերադարձ

ՄԹՆԱՁՈՐ

Մթնաձոր տանող միակ արահետն առաջին ձյունի հետ փակվում է, մինչև գարուն ոչ մի մարդ ոտք չի դնում անտառներում: Սակայն Մթնաձորում այժմ էլ թավուտ անտառներ կան, ուր ոչ ոք չի եղել: Ծառերն ընկնում են, փտում, ընկած ծառերի տեղ նորն է ծլում, արջերը պար են խաղում, սուլում են չոբանի պես, ոռնում են գայլերը, դունչը լուսնյակին մեկնած, վարազները ժանիքով վարում են սև հողը, աշունքվա փտած կաղիններ ժողովում:

Մի ուրույն աշխարհ է Մթնաձորը, քիչ է ասել կուսական ու վայրի: Թվում է, թե այդ մոռացված մի անկյուն է այն օրերից, երբ դեռ մարդը չկար, և բրածո դինոզավրը նույնքան ազատ էր զգում իրեն, ինչպես արջը մեր օրերում: Գուցե այդպես է եղել աշխարհն այն ժամանակ, երբ քարածուխի հսկա շերտերն են գոյացել և շերտերի վրա պահել վաղուց անհետացած բույսերի ու սողունների հետքեր:

Հիմա էլ Մթնաձորում մուգ-կանաչ մաշկով խլեզներ կան, մարդու երես չտեսած, մարդուց երկյուղ չունեցող: Պառկում են քարերի վրա, արևի տակ. ժամերով կարող եք նայել, թե ինչպես է զարկում փորի մաշկը, թույլ երակի պես, կարող եք բռնել նրանց: Խլեզները Մթնաձորում մարդուց չեն փախչում:

Բարձր են Մթնաձորի սարերը. դրանից է, որ ամռան երկար օրերին էլ արևը մի քանի ժամ է լույս տալիս Մթնաձորի անտառներին: Եվ երբ հեռավոր հարթավայրերում արևը նոր է թեքվում դեպի արևմուտք, Մթնաձորում ստվերները թանձրանում են, սաղարթի տակ անթափանց խավար է լինում, արջերը որսի են դուրս գալիս, վարազներն իջնում են ջուր խմելու, իր որջի առաջ զիլ ոռնում է գայլը, ոռնոցը հազարբերան արձագանքով զրնգում է Մթնաձորում:

Գիշեր է դառնում, և գիշերվա հետ որսի են ելնում Մթնաձորի բնիկները: Արջը տանձ է ուտում, իրար թաթով են տալիս, թավալգլոր են լինում չոր տերևների վրա, դարան մտնում, հենց որ զգում են վայրի խոզերի մոտենալը: Արջը գիտե վարազի ժանիքի թափը, նախահարձակ չի լինում: Եթե տկար մի խոզ ետ մնա մյուսներից, արջը թաթի մի հարվածով ճեղքում է փափուկ վիզը, մի երկու պատառ լափում, լեշը ծածկում չոր ցախով ու տերևներով, քար դնում վրան, փնթփնթալով հեռանում, մինչև լեշը հոտի:

Եթե հանկարծ վարազները լսեն ետ մնացած խոզի ճիչը... Սրածայր թրերի պես շողշողում են ժանիքները, անշնորհք շարժումներով արջին մնում է բարձրանալ կաղնու վրա: Կատաղի ձիերի պես վարազները վրնջում են, ժանիքներով ակոսում կաղնու տակ, զարկում ծառի բնին: Մթնաձորի ծերունի անտառապահը մի գարունքի տեսել է վարազի կմախքը, ժանիքը մինչև արմատը խրված ծառի բնում, ծառի ճյուղի արանքում արջի սատկած քոթոթին:

Վայրի վարազի պես էր անտառապահ Պանինը: Մի հրեշ էր նա, անտառապետի տարազով, կակարդով գլխարկը գլխին: Անտառում հանկարծ կերևար, փայտահատի կողքին կկանգներ, կնայեր, թե ինչպես նա արագ կացնահար է անում ծառը: Մեկ էլ, թաքստոցից դուրս կգար, կմոնչար այնպես, որ արջերն էլ էին քնից զարթնում և որջերում մռռում: Լեղապատառ փայտահատին մնում էր կամ փախչել, կամ օձի պես ծռմռատել Պանինի մտրակի հարվածների տակ:

Պանինը որսորդ էր: Վեց շուն ուներ, մեկը մյուսից կատաղի: Շների հետ որսի էր գնում Մթնաձորի խորքերը: Ձմռան լուսնյակ գիշերներին, երբ վախից ոչ ոք չէր մոտենում Մթնաձորին, Պանինի շներն անտառի բացատում արջի հետ էին կոխ կենում կամ հալածում էին խրտնած պախրային: Պանինը վազում էր շների ետևից, հրճվանքից ճչում: Գիշերվա որսը նրա համար հարազատ տարերք էր:

Վերադարձ

Առավոտը բացվում էր, ձյունի վրա արյան շիթեր էին երևում, այստեղ-այնտեղ խառնիխուռն հետքեր, խեղդված գայլի դիակ, կոտրատած ճղներ: Մի փչակի մոտ նստում էր Պանինը, մինչև շներն որսի միսն ուտեն:

Նա սպանած և ոչ մի կենդանու ձեռք չէր տալիս և շներին կշտացնելուց հետո վերադառնում էր տուն: Եթե ճանապարհին տեսներ մեկին գողացած փայտը շալակին, Պանինի շները պիտի հարձակվեին նրա վրա, հալածեին, մինչև քափ-քրտինքի մեջ կորած, արյունվա մարդը կարողանար մի տեղ պատսպարան գտնել:

Այսպես էր Պանինը: Նրա սարսափը հեռուներում էր տարածված, նրա մասին բերնե-բերան պատմություններ էին անում: Ոչ ոք չգիտեր ոչ նրա ազգությունը, ոչ հավատն ու ծագումը: Ասում էին, որ նախկին սպա է, մարդ էր սպանել, նստել էր բանտում, հետո անտառ գնացել: Հյուսիսի անտառներից մեկում նրա իր կնոջն էր սպանել որսի մի գիշեր, ավելի ճիշտ՝ շներին հրամայել էր գզգզել կնոջը:

Այդպես էին պատմում անտառապահ Պանինի մասին:

* *
*

Գյուղում Ավին լավ որսորդի համբավ ուներ: Տան ապրուստի մի մասը նա Մթնաձորի խորքերից էր հոգում: Բացուտներում միրհավ էր որսում, արտերի մոտ կաքավ ու լոր, թակարդ էր լարում աղվեսի համար, երբեմն էլ Մթնաձորի խորքերն էր գնում, ժամերով նստում քարի քամակին, մինչև վարազները ջրի գայլին:

Ավին նշանը ճիշտ էր բռնում, բերդանի գնդակը վարազի ճարպոտ կողքին մեծ վերք էր բացում: Վարազը թավալգլոր էր լինում, ցավից ժանիքներով հողը փորում, արմատներ պոկում, հետո խռոցով գետին ընկնում:

Եվ եթե Պանինից երկյուղ չէր անում կամ տեղյակ էր լինում, որ անտառապահը Մթնաձորում չի, չոր ցախերից էլ մի շալակ էր անում, ծածուկ մի տեղ պահում՝ գիշերով տուն տանելու համար:

Այդ օրն էլ նա որսի էր գնացել: Թարմ հետքեր կային ձյունի վրա: Ավին մի հետքով գնաց և հենց որ բլրակի գլուխը բարձրացավ, տեսավ երկու աղվես: Մինչև կրակելն աղվեսները փախան: Այդ Ավու համար վատ նշան էր, որսը հաջող չպիտի լիներ: Մի քիչ էլ ման եկավ, պախրայի հետք տեսավ, փնտրեց ու չգտավ: Եվ որովհետև այդ օրը Պանինը անտառ չպիտի գար (նա լսել էր, որ անտառապահը հիվանդ է), Ավին գերադաս համարեց մի շալակ ցախ տանել տուն:

Իրիկնադեմ էր արդեն, երբ Ավին շալակի ցախը դրեց քարին, նստեց մի կոճղի՝ մի քիչ շունչ առնելու:

Որսի մի շուն երևաց, հոտոտեց Ավուն, անցավ: Ավու շունչը փորն ընկավ: Երևաց երկրորդ շունը, երրորդը, շների ետևից էլ Պանինը: Ասես գետնի տակից բուսավ:

Մեկի դեմքը քաթան էր, մյուսինը կարմիր ճակնդեղ: Պանինը թքոտեց, որպես Մթնաձորի արջ: Եվ երբ բարձրացրեց կնուտը, Ավին էլ մեջքը ծռեց, գլուխը ձեռների մեջ առավ: Ավուն թվաց, թե Պանինի ձեռքը քարացավ, կնուտը սառեց ձմռան իրիկնապահի ցուրտ օդում: Պանինը կնուտը ետ քաշեց, և երբ Ավին գլուխը բարձրացրեց, նրան թվաց, թե Մթնաձորում մի սատանա է քրքջում:

Երկընտրանքը տարօրինակ թվաց Ավուն: Կամ քսան ռուբլի տուգանք անտառից փայտ գողանալու համար, կամ էլ Մթնաձորի մի արջ սպանել: Եվ երբ Պանինը մի անգամ էլ կրկնեց իր առաջարկը, շրթունքները ետ տարավ ու խուլ ծիծաղեց, Ավին տեղից վեր թռավ, ցախը թողեց և եկած ճամփով ետ գնաց դեպի Մթնաձոր: Անտառի և ոչ մի արջ Պանինի տուգանքի գինը չուներ:

Վերադարձ

Ավին նայեց բերդանի պատրոններին, չուխայի փեշերը հավաքեց գոտու տակ, փափախը պինդ կոխեց գլխին: Նա ձյունի վրայով նույնքան թեթև էր քայլում, ինչքան արջը չոր տերևների վրա:

Մի անգամ ետ նայեց Ավին անցած ճամփին. ոչ Պանինը երևաց, ոչ էլ շները: Լուսնյակը մեծ ձյունագնդի չափ լույս էր տալիս, արտացոլում էր լուսնի լույսը ձյունի բյուրեղների մեջ: Ավին պարզ տեսնում էր ծառի բները, եկած ճամփան, ընկած հաստաբուն գերանները:

Իջավ ձորը, լսեց թե ինչպես սառույցի տակ խոխոջում է ջուրը: Ջրի ձայնը նրան հիշեցրեց եռման կաթսան, տունը, վառած օջախը: Տանը երևի սպասում են արդեն:

Ետևից ճյուղի կոտրվելու ձայն լսեց: Թվաց, թե ձյունի ծանրոցից մի ճյուղ ջարդվեց: Վեր բարձրանալիս Ավին զգաց, որ մեկը հետևում է իրեն: Ետ նայեց, մի մարդաբոյ արջ էր կանգնել մի քիչ հեռու, ճյուղն ուսին, չոբանի մահակի պես:

Ավին բերդանը մեկնեց, և երբ արջը թքոտելով դեն գցեց ուսի փայտը, չորքոտանի դարձավ, բերդանը որոտաց, կրակոցի ձայինին ձորերն արձագանք տվին, ծառի ճյուղերից ձյուն թափվեց: Արջը ոռնաց: Բերդանի ծուխի միջից Ավին տեսավ, թե ինչպես արջը մի ոստյուն արեց, թաթերը բերդանի փողին մեկնեց:

Մթնաձորում սկսվեց անհավասար մի կռիվ մարդու և գազանի մեջ: Արջը թաթովն էր տալիս, աշխատում գետնով տալ մարդուն: Ավին մի ձեռքով պաշտպանվում էր նրա հարվաշներից, մյուսով փորձում բերդանի փողը արջի երախի մեջ կոխել, կրակել մի անգամ էլ:

Ծառս էր լինում արջը ետևի ոտների վրա, ձյուն շաղ տալիս, ընկնում, բարձրանում: Հանկարծ արջը բերդանի փողը բերանն առավ, սկսեց կրծոտել: Ավու ձեռքը սահեց բերդանի վրայով, մատը բնազդաբար սեղմեց կեռ երկաթին, բերդանը մի անգամ էլ որոտաց: Արջը ոռնաց առաջվանից էլ պինդ, մեջքի վրա ընկավ, գլորվեց, որպես կտրած գերան: Սառույցին որ հասավ, կանգնեց ոտքի, փորձեց վեր բարձրանալ:

Ավին երրորդ անգամ կրակեց, բերդանի գնդակը խրվեց ձյունի մեջ, վզզաց, ինչպես շիկացած խոփը դարբնոցի ջրաքարում: Երրորդ կրակոցը նրա բերդանի վերջին ձիչն էր: Ավին մինչև վերջն էլ չիմացավ, թե ինչու չորրորդ փամփուշտը բերդանը ներս չառավ:

Արջը ոռնոցով մի ոստյուն էլ արեց: Ավին շատ մոտ զգաց վիրավոր գազանի տաք շունչը, ծռվեց, և երբ արջը թաղվեց ձյունի մեջ, Ավին ետ վազեց, ձյունի մեջ ընկնելով, վեր բարձրանալով: Արջը հետևում էր նրան: Ավին վազում էր, թռչում գերանների վրայով, ծառի ճղները ճանգռում էին դեմքը սուր մագիլների պես, սայթաքում էր, նորից բարձրանում: Նրան այնպես էր թվում, թե Մթնաձորի բոլոր գազաններն են վազում իր ետևից:

Ծառի մի ճյուղը փշերը խրեց փափախի մորթուն, փափախն ընկավ: Հենց այդ վայրկյանին նա մի ծանր հարված զգաց մեջքին, բրդոտ մի թաթ ճանկերը խրեց ծոծրակի մորթու մեջ: Լսվեց մի կրակոց, բայց Ավին ոչինչ չզգաց:

Պանինը սատանայի պես քրքջում էր, ոտքն արջի դիակի վրա:

* *
*

Ավին հիմա էլ ողջ է:

Զարհուրանքով կարելի է նայել նրան, երբ փողոցի անցուդարձ անողներից պահված, մի անկյունում քաշված, սրա-նրա համար տրեխ է գործում:

Ավու հագին չուխա է, տրեխներ, սովորական մարմին, առողջ ձեռքեր, որոնք շատ վարժ կաշին են ծակոտում, կաշվի թելերից հանգույցներ անում: Եվ սովորական մարմնի վրա գլխի տեղ մարդկային գանգ, ամբողջովին կլպված, առանց մազի, առանց մորթու:

Վերադարձ

Արջը թաթի մի հարվածով ծոծրակի փափուկ մսի մեջ է խրել սուր ճանկերը և վիրավոր արջի ամբողջ զայրույթով իրան քաշել գանգի մորթին, մորթու հետ էլ գլխի մազերը, ունքերը, աչքերն ու քիթը:

Ավին շրթունքներ չունի: Ոսկորների բաց ճեղքից երևում են ատամները, բաց է քթի խոռոչը, և երբ Ավին համրի պես խոսում է, շունչը քթի խոռոչովն էլ է դուրս գալիս: Աչքերի խոռոչներում չորացած մսի կտորներ կան, ծառի վրա կիսաչոր, մաշկը ծալ-ծալ եղծ ծիրանի պես:

Նրա գանգի վրա ողջ են մնացել միայն ականջները: Նայում ես և չես կարողանում որոշել՝ ծեր է Ավին, թե դեռ երիտասարդ, որտեղից է գալիս նրա ձայնը, գուցե մարդ չէ, այլ խրտվիլակ, գուցե չուխայի տակ կմախք է և ոչ միս ու մարմին:

Սակայն նրա ձեռքերին միս կա և մաշկ, մատները վարժ շարժումներ են անում, և երբ Մթնաձորի անունն են տալիս, երևում է, որ ատամներն ավելի է դուրս գցում, կոկորդից ընդհատ ձայներ է հանում:

Ու չգիտես՝ զայրանում է, թե ժպտում հին որսորդը...

ՎԱՆԴՈՒՆՑ ԲԱԴԻՆ

Գյուղում բոլորն էլ ճանաչում էին Վանդունց Բադուն, գիտեին, որ նրա տունը վերի հանդը տանող ճամփի վրա է, ջաղացներին չհասած, Աթանանց մեծ ընկուզենու մոտ:

Բադին գյուղի տավարածն էր: Ամենից կանուխ նա էր զարթնում, նրա ձայնն էր հնչում գյուղի փողոցներում:

— Տավարը տարա հե՜յ, ա՛ խալխը, ետանաք ոչ...

Գյուղացիք այնքան էին վարժ նրա կանչին, որքան աքլորի կանչին: Շատ անգամ ժամանակ որոշելու համար ասում էին, թե՝

— Բադին հալա տավարը տարել չէր, որ ես հանդումն էի, — կամ թե՝

— Հենց Բադին մի բերան կանչեց թե չէ, վեր թռա տեղից:

Բադին ինքն էլ չէր հիշում, թե քանի տարվա տավարած էր: Նա հենց այն գիտեր, որ խոլերի տարին իրեն զինվոր էին կանչել, մնացել էր գյուղում: Այն ժամանակ Աթանանց ընկուզենու մոտ ջաղաց դեռ չկար:

Ոչ ոք գյուղի հանդն ու սարը Բադուց լավ չգիտեր: Անթիվ անգամ նա չափչփել էր նախրի հետ սար ու ձոր: Նախիրն էլ էր լավ ճանաչում, գիտեր, թե այս կովն ումն է, թե չալ կովը երբ է սուբահ մնացել, քանի ծին ունի, թե Քարամենց եզան պոզն ինչու է կոտրած:

Ամեն անգամ նախիրը գյուղից քշելիս հերիք էր մի անգամ նայեր, որ կարողանար որոշել, թե նախրից որ կովն է պակաս:

Երբ երեկոյան նախիրը գյուղ էր դառնում, աղբյուրի մոտով անցնելիս Բադին էր, որ հարս ու աղջիկներին կշտամբում էր, թե՝

— Պղնձաքարի սարում ավելուկը կանաչել ա, Սանդ աղբյուրի մոտ մոշը հասել...

Նախիրը գյուղում ցրելուց հետո, իրիկնապահին, Բադին փայտին հենած մեկ էլ ետ էր դառնում տուն, Աթանանց մեծ ընկուզենու մոտ:

Տանը կինն էր և միակ որդին, որ հասնում էր ջահել տունկի պես:

Բադու կինը, իր պես զառամած մի պառավ, ընթրիք եփելու ժամանակը գիտեր: Տարիների ընթացքում ամեն ինչ, ամեն օր կրկնվել էր այնքան նման իրար, որ շարժումները մեքենայացել էին:

Երբ անիվի պես ճռնչում էր դուռը, և ներս էր մտնում Բադին, մահակը դնում շեմքին ու հարցնում կնոջը.

Վերադարձ

— Հաթամի աղջիկ, հորթին ջրե՞լ ես...

Հաթամի աղջիկը իր կինն էր. հնուց սովորույթ ուներ նա կնոջն այդպես կանչելու: Այդ սովորույթը մնացել էր այնպես հաստատ, ինչպես հարևան հաստաբուն ընկուզենին:

Հաթամի աղջկա պատասխանն էլ միշտ նույնն էր.

— Բա չեմ ջրե՛լ...

Հետո Բադին բեզարած մարդու տնքոցով շեմքի մոտ տրեխներն էր հանում, թափ տալիս և շտկում առավոտվա համար: Իսկ կինը օջախին էր նայում կամ երագի պատրույգը շտկում և մաքուր ավլած գետնին փռում թաղիքը հնամաշ:

Ապա համեստ ընթրիք՝ պանիր-հաց, եթե լիներ՝ տաք կերակուր, հանդից բերած կանաչեղեն, երբեմն էլ հարևանի ուղարկած մի ազիզ կերակուր, որ տարին մի անգամ կեփվեր Բադու օջախում:

Բադու որդին՝ Հաբուդը, հասել էր այնքան, որ օգնում էր հորը: Սակայն Բադին չէր ուզում, որ Հաբուդը հոր փեշակը սովորի:

— Թող գրաճանաչ լինի, որ հետո գերեզմանս չանիծի:

— Կմեծանա, կպսակեմ, տուն ու տեղ կլինի, մի փեշակի ծայր կբռնի, հացի կտիրանա: Ես էլ ծերությյան օրերում իր ջրերն ընկած կապրեմ, ոտքերս կդինջանան սար ու քոլ չափելուց:

* *
*

Նահապետական վարք ու բարք ուներ Բադին, միամիտ էր և արդար: Նա ուզում էր, որ իր որդին էլ այդ ճամփով գնա, հյուրասեր լինի, ադաթ սիրող, մեծին հարգող, գյուղամիջում շենք — շնորհքով մի մարդ:

Մի անգամ էլ հանդում, մի զրույցից հետո, Հաբուդը հորը հարց տվավ, թե՝

— Ապեր, էդ ինչի՞ցն ա, որ մեր նախրում Իսանանք ինը կով ունեն, իսկ մենք՝ մի կով:

Բադին ժպտաց քթի տակ:

— Բա դու նրանց թա՞յ մարդ ես: Հերդ մի տավարած, իսկ Իսանանց ողորմած հոգի Զաքի ապերը պատվով, կայքով մարդ էր: Գեղը որ մի մեծավոր գար, նրանց տանը վեր կգար: Զաքի ապերը մովրովի ժամանակ մեդալ էր ստացել: Դե տղերքն էլ խելոք են եղել, հոր թողած մեկը երկու են արել:

Տարին բոլոր Բադի ապերը պահում էր Իսանանց ինը կովը, դրա համար ստանում մի սոմար ցորեն, երեք գրվանքա շաքար, որ իրենց չէր հերիքում, և մի քիչ էլ փող:

Հաբուդը չէր սիրում, որ հայրն ամեն ամիս տնետուն պտտում էր, տավարածի բաժին հավաքում կամ թե կալին, մի պարկ ուսին, ման էր գալիս կալերում և իր բաժին ցորենն առնում: Պատվին էր դիպչում, երբ հոր տեղակ ինքն էր ընկնում դռնեդուռ, հաց կամ դրամ հավաքում:

Ամեն անգամ Իսանանց խանութը մտնելիս՝ միջնակ ախպերը մի տեսակ ծաղրով ասում էր Հաբուդին.

— Ամիսը ե՞րբ թամամեց, որ եկար, — կամ թե՝

— Քանի՞ շաբաթ ա քո ամիսը...

Երբեք Հաբուդը չէր կարողանում հաշիվը կանոնավոր ստանալ: Կամ ասում էին, թե ստանալիք չկա, կամ էլ, շատ որ համառում էր Հաբուդը, Իսանանց ախպերը բարկանում էր նրա վրա և ասում.

— Դու ինչացո՞ւ ես, հերդ կգա, նրա հետ հաշիվ կանենք:

Հաբուդը գիտեր, որ հայրը խոնարհ մարդ է, լեզուն կարճ: Ինչ որ ասեին, համաձայն էր, մենակ թե համփա մարդկանց խաթրին չկպչեր:

— Ուննևոր են, մենք էլ նրանց շվաքում կապրենք:

Վերադարձ

Այսպես էր ասում Վանդունց Բադին, ստացած կոպեկները տալիս Հաթամի աղջկան, որ պահի: Մի օր պետք կգար, Հաբուդի հարսանիք կար, ապագայում տուն տեղ ունենալ կար:

— Հասնում ա հա՜, զատ չի մնացել, — ասում էր երբեմն Բադին իր կնոջն, ու երկուսով կարոտով նայում էին Հաբուդին:

— Թե սաղ մնամ, եկող աշունք հարսանիք եմ անելու:

Հաթամի աղջիկն ասում էր, որ գյուղում սազ աղջիկ չկա, որ պիտի հարևան գյուղից աղջիկ ուզի, տրտնջում էր, թե բան ու գործից ազատ չի լինում, որ մի գնա, տեսնի՝ ում աղջիկն է հարմար:

— Դու որ կարենաս, էս աշունք, քոչը սարովն անցնելիս, մի քիչ բուրդ առ, մանեմ, համ էլ քոլքից մի ձեռք տեղաշոր կապեմ:

Երկու պառավ խելք-խելքի մտածում էին գալիքի մասին, երբ տանն աղմուկ կլինի, եկող-գնացող, խարխուլ խրճիթը կլսի մանկան ուրախ ճիչ:

Երբեմն էլ զրուցում էին, թե ինչ արհեստի դնեն Հաբուղին: Մայրն ուզում էր, որ նա գյուղական գրագիր դառնա կամ ծառայի պրիստավի մոտ, իսկ Բադին արհեստի էր կողմնակից:

— Հարամ հացը թող իմ սուփրիս չլինի, — ասում էր նա: Վանդունց Բադին գիտեր, որ պիսիրը կաշառք է ուտում, գյուղում նրանից շատ են դժգոհ, չէր ուզում, որ իր մահից հետո իրեն անիծեն:

Հաբուդն էլ համաձայն էր հոր հետ, նա էլ չէր սիրում պիսիր Ավանին, որ որսկան շան պես հոտոտում էր, թե որտեղից կարող է պլոկել, երկու խոսք գրելու համար մի հավ առնել:

Պիսիր Ավանը Իսանանց հետ շատ մոտ էր, գնալ-գալ էր անում միշտ և շատ անգամ էլ հենց նրանց խանութում էր գործերը դրստում:

Բայց Հաբուդը թաքուն մի ուրիշ միտք էր անում. գնալ Բաքու, արհեստ սովորել: Շատ անգամ էր հանգ անում հորից խնդրելու, բայց բերանը չէր զորում մի բան ասելու:

Նա ուզում էր աշխարհ տեսնել, ինչպես ասում էր նրա ընկերը, որ Բաքվում էր աշխատել և հիվանդ լինելու համար տուն եկել: Նրանք երկուսով նստում էին ժամերով տան կտուրին, ընկերը պատմում էր, թե ինչքան ուժով է մաշինը, թե մի բան կա, որ դարձնես, ճրագը կվառես առանց կրակի, թե ինչպես են նավթ հանում հորից և էլ հազար ու մի բան:

Հաբուդը լսում էր ուշադիր, զգում մի անզուսպ ցանկություն՝ տեսնել այդ ամենը: Բայց հենց որ տուն էր գալիս, հանգչում էր կրակը բորբոք, հաշտվում էր գյուղում արհեստ սովորելու մտքին:

Մի օր էլ հոր հետ միասին դուրգար Դավիթի մոտ գնացին՝ խերով — բարով Հաբուդին նրա մոտ թողնելու համար: Ուստան մի քիչ չեմ ու չում արավ, վերջը խոստացավ երկու տարում արհեստին վարժեցնել:

Իրիկունն ուստան եկավ Վանդունց տուն, կերան, խմեցին, դարդ դարդի տվին և այդ օրից դարձան սերտ բարեկամ:

... Կես գիշերից անց էր. չէր քնել ոչ Բադին, ոչ Հաթամի աղջիկը: Միտք էին անում էգուցվա մասին գոհ ու բախտավոր: Նրանց կողքին մուշ-մուշ քնել էր Հաբուդը՝ նեղ օրերի ապավենը միակ:

* *
*

Մի առավոտ էլ գյուղում անսովոր իրարանցում ընկավ: Գզիրը կտուրից կտուր կանչում էր զիլ ձայնով:

— Ա՛խ խալխը, հե՜յ, թագավորի հրաման ա, ով որ սալդաթ ա էլել, պիտի հավաքվի քաղաքում, կռիվ ա Գերմանու հետ...

Վերադարձ

Քաղաքից եկողները պատմում էին, որ ամեն տեղ մեծ թղթեր կա պատերին փակցրած, փողոցներում մարդիկ իրար տեսնելիս կռվի մասին են խոսում, շատ զինվոր պիտի հավաքեն, կռիվը շատ տերությունների մեջ է, աշխարհս խառնվելու է իրար:

Գյուղացիք խմբերով հավաքվում էին դուքանի առաջ. գրագետ մեկը սկսում էր լրագիր կարդալ, լսում էր գյուղը անծանոթ անուններ ու վայրեր, քաղաքներ ու տերություններ և բնազդով զգում, որ թանկություն պիտի լինի, մեծ կոտորած ու զրկանք:

Իսանանց տանուտեր ախպերն ասում էր, որ կռիվը օգուտ է ժողովրդին, որ ռուսի թագավորի թախտը հաստատ է, ժողովուրդը շատ, և որ շուտով Գերմանի թագավորը հաղթվելու է:

— Սրան Ռուսեթ են ասում, մի տուտը հեն ա Սիբիր, մեկելը Հնդստան. բա իսկի իսան կարա դիմանա՞ ...

Ալևորներից ոմանք պատմում էին, որ «Եփրեմերդին» այդպես է ասում, գրված է, որ յոթ տերություն իրար պիտի խառնվեն, հացը պիտի թանկանա, թագավորի խարջը շատանա:

Ամենից շատ պիսիրն էր ուրախ: Նրա շուրջն ստեղծվում էր գյուղի զոռբաների տղերքից դեզերտիրների մի խմբակ: Նրանք կաշառում էին, չափաբերականը կեղծում, իրենց տեղ ուրիշին ուղարկում, որ իրենք գյուղում մնան, ինչ ուզեն անեն: Մանր հաշիվների ու հին վրեժների հատուցման լայն ասպարեզ էր բացվել գյուղում:

Քաղաքի պատերից կպցրած թղթերը հուզել էին ճահիճն այն խաղաղ, ուր ամեն ինչ առաջ մերվել էր, և կարծես թե գայլի հետ գառն էր ապրում:

* *
*

Հաբուդն արդեն նկատում էր գյուղում եղած փափոխությունը: Իսանանց դուքանում ներկերը թանկացել էին, ճոթ ու կտորը պակաս էր երևում, իսկ շաքարը կրակի գին ուներ:

Իսանանց տղերքը ճոթը պահում էին իրենց տանը, որ հետո ծախեն:

— Ճամփեքը փակվել ա. էս ներկերը Գերմանու ապրանք ա, էլ ե՞րբ կճարես դու էսպես ապրանք:

Հաբուդի աչքի գրողը գյուղի պիսիրն էր: Մի անգամ պիսիրը խաչումենց հարսին, որ գնացել էր ամուսնուն նամակ գրել տալու, փիս խոսք էր ասել, ձեռ տվել, հարսն էլ լացակումած հեռացել էր նրա մոտից:

Գյուղում այդ լուրն իսկույն տարածվեց: Մի քանի հոգի ուզում էին պիսիրի հախից գալ, բայց տանուտերը սպառնաց.

— Սիբիր կքշեմ նրան, ով կհամարձակվի գեղում խառնակչություն անել: Դուք գիտե՞ք, թե ինչ տարի ա էս տարին:

Պիսիրը Հաբուդի աչքում էլ ավելի ընկավ, դարձավ գեղի վատ մարդը, գեղի արյուն խմողը: Իսկ Իսանանց դուքանը նա էլ չէր գնում, տանն էլ շաքարով թեյ չէին խմում:

Իսանանց մեծ ախպերն ասել էր, թե գյուղից տավարածի տղան էլ որ սալդաթ գնա, ամեն ինչ լավ կլինի:

Վանդունց Բադին հանդից էր խոսում, թե վանքի ձորում խոտը թազնել է, ագին ծաղիկ կովը պիտի ծնի, վերի հանդի կամուրջը փլվել է: Երբեմն էլ պատերազմի մասին Հաբուդից էր հարցնում.

— Հաբուդ, բա էդ գերմանը խաչապաշտ չի՞:

— Խաչապաշտ ա:

— Բա ո՞նց ա միացել թուրքի հետ: Աստուած դա ընդունել չի:

Վերադարձ

Հաբուդը ժպտում էր հոր միամտության վրա, մտաբերում Իսանանց տղոցը, պիսիրին և նրանց, որոնք հեռավոր դիրքերում կռվում են, ոտ ու ձեռից զրկվում, ցրտից սառչում, թագավորից խաչ ստանում:

Ինչո՞ւ համար այդպես եղավ: Ինչո՞ւ Իսանանց տնից մի զինվոր չկա, իսկ Խաչումենց Բախշու երեք տղան էլ կռվում են: Ինչո՞ւ է թանկանում շաքարը, էն ինչո՞ւ քաղաքում ժողովներ են անում, փող հավաքում, էն ո՞նց եղավ, որ վարժապետ Մինասը խումբ կազմեց, գնաց Վան, իսկ գաղթական ժողովուրդը կոտորվում էր սովից, ցրտից:

Մտածում էր Հաբուդը, և նրա անտաշ միտքը մեծ ցավով ճգնում էր պատասխան տալ, հաղթել արգելքներին, պահված գաղտնիքների դռները բանալ:

* *
*

Մի օր էլ գզիր Զաքին եկավ Վանդունց Բադու տունը՝ Աթանանց մեծ ընկուզենու տակ...

— Բարի օր, Հաթամի աղջիկ...

— Հը՛, Զաքի, խե՛ր ըլնի:

Խեր ա, բա խեր չի՞, տղադ որ գա, ասի էգուց քաղաք գնա, սալդաթ են կանչում:

Ասես մի մեծ քարով խփեցին Հաթամի աղջկա գլխին. ծնկները դողացին, աչքերը շաշվեցին, ու հենց դռան շեմքին վեր ընկավ:

Իրիկունը տավարածի տունը սգատան էր նման, ոչ հաց, ոչ սովորական զրույց: Բադին օջախի մոտ նստել, թրջած տրեխներն էր չորացնում ու միտք անում:

— Բա ո՞նց ա լինելու...

Բադին ամեն ինչ կարող էր սպասել, բայց այդ բանին՝ երբեք: Հաթամի աղջիկը ցնորվածի պես էր: Նստել էր Հաբուդի մոտ, նայում էր նրան, նայում անկշտում, անլեզու անասունի պես ու միտք անում: Հաբուդը պառկել էր խսրի վրա, մտածում էր, թե ինչպես պիտի ապրեն ալևոր հայրն ու մայրը, եթե ինքը հեռանա:

Այդ իրիկուն ամբողջ գեղի ցավն ասես թառել էր Վանդունց տան գլխին: Մտքերը — ծա՜նր, անպատասխան, որ որոճում էին երեքն էլ խրճիթի խավարի մեջ, տապլտկում տեղաշորի մեջ, մեկը՝ տնքում, մյուսը՝ հառաչում ու լալիս, մե՛ղմ, զսպված հեծկլտանքով:

* *
*

Մյուս օրը Հաբուդը առավոտ կանուխ քաղաք գնաց: Հաթամի աղջիկը այդ օրը մոռացավ Բդու թաշկինակի մեջ հաց կապել: Բադին էլ չէր նայում, թե տավարը ուր է գնում, կուշտ է, թե սոված: Նա միայն որդու մասին էր մտածում:

— Ցարաբ չափսում պիտի գա՜, թե ոչ...

Կար մի րոպե, որ Բադին ցանկացավ Հաբուդին կաղ կամ կոնատ տեսնել, որ տանը մնար: Բայց հետո ինքն էլ սոսկաց այդ մտքից և հուսահատ աչքերը երկինք ուղղեց:

— Աստված, քո ստեղծած խեղճն եմ, դու մի ճար արա:

Վանդունց Բադին մատաղ խաստացավ, եթե որդին զորակոչից ազատվեր: Բայց այդպես չեղավ: Հաբուդը չափսում եկավ, ու նրան էլ գրեցին նորակոչների ցանկում:

Ընկերների հետ տուն եկավ Հաբուդը, որ մյուս օրը նորից քաղաք վերադառնա, իսկ այնտեղից էլ՝ ուր ուղարկեն: Հաբուդն ուրախ էր, որ քաղաքներ պիտի տեսնի, լեզու սովորի: Բայց հենց որ աչքի առաջ կանգնում էին պառավ ծնողները, ուրախությունն իսկույն չքանում էր, որպես թեթև շամանդաղ:

Չափսի ժամանակ Իսանանց մեծ ախպերն ու պիսիրն իրար հետ փսփսում էին: Չլինի՞ թե նրանք մի բան խաղացին նրա գլխին: Եվ դառն ատելությունը ալիքի պես բարձրացավ նրա

Վերադարձ

հոգում դեպի պիսիրը, որ Օհանի հարսին ձեռք էր տվել, որ նամակ գրելու համար հավ ու ճուտ էր ուզում, դեպի Իսանանք ու նրանց պես համփա մարդիկ:

Ջար լուրը շուտ էր տուն հասել: Հաթամի աղջիկը շիվար, ձեռքը ծոցին՝ որդուց չէր հեռանում, ձեռքը մի բանի չէր կարողանում տալ, դատարկ էր թվում չորս կողմը, ասես հեղեղը քշել, տարել էր ամեն ինչ...

Հապա Հաբուդի հարսա՞նիքը:

— Հաբո՛ւդ, կռիվը հեռու ա՞ մեր մահալից, — հազիվ զորեց հարցնել մայրը:

Որդին ժպտաց. ի՞նչ ասեր: Ի՞նչ գիտեր մայրը, և ինչպե՞ս հասկանար նա, որ աշխարհը խառնվել է իրար, ու որդին հազար վերստից ավել պիտի գնա, անցնի քաղաքներ ու հասնի այնտեղ, ուր թոփի ձենից մարդու ականջ է խլանում:

Իրիկունը Բադին տուն եկավ: Նա իսկույն հասկացավ ու միայն կարողացավ ասել.

— Հաբուդ, քե մատաղ, բա մենք...

Կեսգիշերից անց էր, ոչ ոք չէր քնել: Հաթամի աղջիկը որդու կապոցն էր պատրաստում՝ գուլպա ու թաշկինակ, միրգ ու գաթա: Ամեն մի իր ձեռք առնելիս չգիտեր, թե ուր դնի. արցունք էր, վարար ջրի պես հոսում էր:

Բադին ինքն իրեն սիրտ էր տալիս.

— Թագավորի ծառայություն ա, հնար չկա: Թագավորի հողից ո՞ւր պիտի փախչես:

— Հաբուդ, քեզ լավ պահի, շատ ջահելություն չանես: Օտար երկիր ա, կռիվ ա, ո՞վ ա գիտում ինչ կարող ա պատահի: Ուշքդ տանը պահի, նամակ ուղարկի. հալբաթ մի տեղով մեզ մի լուս կհասնի:

Ու ինքն իրեն, քթի տակ խոսում էր Բադին՝ օջախի մոտ, գլուխը կախ, թաց տրեխները ձեռքին: Հազար ու մի միտք գալիս-անցնում էր նրա գլխով, սրտի խորքից թառանչ էր ելնում, և անարցունք աչքերը ճպճպում էին, որպես մարմրուն ճրագներ:

Մյուս օրը Հաբուդը գնաց:

Տարան, ճամփա դրին մինչև գյուղի վերջը, ասացին, լաց եղան, համբուրեցին հազար անգամ ու մենակ վերադարձան իրենց խարխուլ խրճիթը՝ Աթաանանց մեծ ընկուզենու մոտ:

Գյուղի տավարն այդ օրն առաջին անգամ ուշ գնաց հանդ: Տավարն էլ էր մոլորվել, ցաք ու ցրիվ բառաչում էր Վանդունց տան մոտերքում:

* *
*

Անցան ամիսներ:

Հաբուդից նամակ էր գալիս: Նրան ճակատ էին ուղարկել, մի անգամ վիրավորվել էր ոտից, պառկել էր լազարեթում, լավացել, ու նորից դիրքերն էին ճամփել:

Նամակների մեջ Հաբուդը գանգատվում էր: Գրում էր, որ զորքը սոված է, շոր չունեն, ամեն շաբաթ մի դիրքից մյուսն են ուղարկում, հաշտության ոչ մի լուր չկա: Մի անգամ էլ նա գրել էր, թե շուտով արձակուրդ է ստանալու, տուն պիտի գա:

Ծնողների ուրախությունն անսահման էր: Հաթամի աղջիկն այդ նամակը ստանալու մյուս օրը գնաց Իսանանց արտը քաղհանելու: Նամակն Իսանանք էին ստանում, նրանք էլ կարդում էին ու պատասխան գրում:

Հաթամի աղջիկը դրա փոխարեն երկու օր առավոտից իրիկուն անվարձ քաղհանեց Իսանանց արտը:

Հաբուդը գրում էր, թե թանկություն է, զորքը մի քանի տեղ կոտրատել է խանութները: Էլ ուրիշ շատ բան էր գրել նա. հայրը չէր հասկանում, թե ինչու է այդպես: Պիսիրն ու Իսանանց մեծ ախպերը զայրանում էին: Մի նամակի մեջ էլ Հաբուդը գրել էր, թե՝ ախպեր, «մենք ինչո՞ւ պիտի կռվենք գերմանացու հետ, մեր ի՞նչ հաշիվն ա»:

Վերադարձ

— Հայվան, քեզ սալդաթ են ուղարկել, էլ գլխիդ ի՞նչ ես զոռ տալիս, — ասաց Իսանանց տղան նամակը կարդալիս:

Մի օր էլ քաղաքից լուր բերին, թե հեռագիր է ստացվել, որ զորքը հեղափոխություն է գցել, թագավորին թախտից վեր են բերել: Գյուղը նախ չհավատաց. Տանուտերը, պիսիրը, նույնիսկ գզիր Զաքին գեղամիջում բոլորին էլ ասում էին, թե այդ լուրը սուտ է: Իսկ տեր — Գևորգը, որ սաղմոս ու շարական անգիր գիտեր, համոզում էր, թե առանց չոբան ոչխար չի լինի, ժողովրդին մի գլուխ է հարկավոր, խառնակիչ մարդիկ են այդ լուրերը տարածում, գերմանի ագենտները:

Մի երկու օր անց քաղաքից երկու մարդ եկան, թևերին կարմիր շորի մի կտոր կապած: Մեկը վարժապետ Մինասն էր, մյուսն էլ մի ջահել տղա: Վարժապետ Մինասին գյուղացիք ճանաչում էին:

Վարժապետն սկսեց ճառ ասել, թե էլ թագավոր չկա, հիմա ազատություն է, հողը պիտի գյուղացուն տալ, ժողովուրդը սոված է, դրա համար էլ պիտի ջարդել գերմանացուն, կռիվ մինչև վերջ: Ջահել տղան էլ խոսեց, հետո ընտրություն արին:

Իսանանց մեծ տղան, Խաչումենց Օհանը և տանուտերը դառան կոմիտե: Ժողովրդից մի մարդ ասաց, թե տանուտերին չեն ուզում, արնախում մարդ է, բայց գզիր Զաքին աչքերը նրա վրա այնպես ոլորեց, որ խեղճի լեղին ցամաքեց: Տեր — Գևորգը վկայեց, որ տանուտերը խղճով մարդ է, ժողովրդին կարեկից ու հոգատար:

Ժողովից հետո նոր կոմիտեն, տերտերը, վարժապետ Մինասը, ջահել տղան, պիսիրը, գզիր Զաքին և էլի ուրիշ մի քանի հոգի Իսանանց տանը ճաշ արին, կերան-խմեցին, երեկոյան դեմ վարժապետն ու ջահել տղան մի քիչ կոնծած՝ վերադարձան քաղաք:

Հաթամի աղջիկն այդ ամենը պատմեց ամուսնուն: Վանդունց Բադին նախ չհավատաց, թե ջրի խաբար է, ապա ինքն իրեն սիրտ տալ սկսեց.

— Կարող ա կռվին վերջ տան, Հաբուդը տուն գա:

Հաթամի աղջիկը բան չէր հասկանում այդ ամենից: Նրա ականջին էր հասնում անկապ խաբարներ, լսում էր անհասկանալի խոսքեր: Քաղաքի մեծավորին բռնել են, բանտ նստացրել, հիմա էլ նորից պիտի սալդաթ հավաքեն. մահ կամ ազատություն: Թագավոր չկա, համա կռիվ կա:

Գյուղի կոմիտեն գործի էր անցել: Իսանանք իրենց խանութի ապրանքն սկսել էին ավելի թանկ ծախել, ոսկի էին գանձում, պարտքի դիմաց ցորեն ու պանիր հավաքում, ուղարկում քաղաք:

Վարժապետ Մինասը մի անգամ էլ եկավ, ժողով արեց, խոսեց դաշնակցության մասին, մենշևիկին ուշունց տվավ և ասաց, թե ով դաշնակցական չի, նա հայ չի: Գեղը տեղով մի ձայն տվավ, գրագետները մի թուղթ ստորագրեցին, որ պիսիրն ու վարժապետն էին կազմել:

Վարժապետ Մինասն ասաց, որ շուտով գալու են հողերը չափեն, հարուստից խլեն, աղքատին տան, չունևորին ճոթ ու կտոր են տալու, ամեն գյուղում մի կապերատիվ պիտի բացվի, ամեն գյուղում երկու բժիշկ, երեք ուսուցիչ պիտի լինեն, — միայն թե հարկավոր է ձայն տալ դաշնակցականի ցուցակին, որ գնան, մեր ցավերը պաշտպանեն ամենամեծ ժողովում, որտեղ Ռուսաստանի բոլոր ազգերը պիտի հավաքվեն:

Գյուղացիք արին այն, ինչ որ ասում էր վարժապետ Մինասը: Նրանք ավելի շուտ Իսանանց մեծ ախպորն էին լսում, ուշադիր նրա աչքերին նայում. ո՜վ կարար նրա դեմ խոսել, նրա խոսքից դուրս գալ: Մեկը նրան ցորեն էր պարտ, մյուսը մի քանի արշին կտոր պիտի առներ խանութից, մի գրվանքա շաքար, — ո՞վ էր գժվել նրան հակառակ գնար:

Հաբուդից շարունակ նամակ էր գալիս: Նա ուրախ էր, որ թագավոր էլ չկա, բայց գրում էր, թե այդ քիչ է, պիտի այնպես անել, որ ամեն մարդ իր հալալ քրտինքն ուտի: Հաբուդն ուրիշ շատ բան էր գրում նամակում, բայց Իսանանց տղան հորը չէր կարդում:

— Տղադ սարսաղացել ա, Բադի ապեր, խելքը գլխից թռել ա:

Վերադարձ

Վանդունց Բադին երբեք չէր հավատա, թե Հաբուդը խելքը տանուլ կտա: Նա գիտեր, որ որդին աչքաբաց տղա է, ո՞վ գիտե ինչ հաշիվ ուներ Իսանանց տղան Հաբուդի հետ: Նա հենց էն գլխից նրան չէր սիրում:

Հաբուդը գրում էր, որ ինքը մի պոլկի կոմիտե է դառել, որ իրենց պոլկն էլ կռիվ չի ուզում: Իրիկունը գոլիս էր տուն, Հաթամի աղջկա հետ խոսում, հարցուփորձ անում, թե գյուղում ի՞նչ են ասում: Մի իրիկուն էլ Բադին թե՝

— Հաթամի աղջիկ, լսե՞լ ես, որ ասում են, թե մեր Հաբուդը բալշևիկ ա դառել:

— Ի՞նչ...

— Բալշևիկ. Իսանանց տղան էր ասում: Բալշևիկն էն ա էլի, որ ուզում ա հարուստ քյասիբ խառնի իրար, հավասարացնի:

* *
*

Անցավ մի ամիս էլ:

Մի օր էլ Հաբուդը տուն եկավ, առանց առաջուց հայտնելու:

Հենց երեկոյան դեմ, երբ մութ էր արդեն, ներս մտավ նա, շինելը ուսին, հաղթանդամ, բեղ ու միրուքով մի տղամարդ:

Վանդունց Բադու խրճիթն իր հիմնելու օրից այնքան ուրախություն երբեք չէր տեսել: Հարցուփորձ, գրկախառնումի արցունք և ուրախություն անչափ:

Հաբուդը հայտնեց ծնողներին, որ էլ զինվոր չպիտի գնա, էլ չի ուզում կռվել:

— Թող մի քիչ էլ Իսանանց տղերքը կռվեն:

Երկու տարվա բացակայությունից հետո, անհամար քաղաքներ թափառելուց հոգնած՝ Հաբուդը հանգիստ պառկեց հայրենի խրճիթում, խսրի վրա, պառավ մոր կողքին:

* *
*

Մյուս օրը գյուղում ամենքն իմացան, որ Վանդունց Հաբուդը տուն է եկել:

Շատերն ուրախացան, Հաթամի աղջկան շտապեցին աչքալույս տալ: Բայց Իսանանց տղան ու պիսիրը, մինչև անգամ գզիր Զաքին չուրախացան:

Իսանանց տղան նրանց ասում էր, որ Հաբուդը բալշևիկ է դառել, նա գյուղում խառնակչություն պիտի անի, ջուրը պիտի պղտորի: Եվ գզիր Զաքուն անմիջապես հանձնարարվեց հետևել, թե ում հետ է լինում Հաբուդը, ուր է գնում, ինչ է անում:

Առիթը շուտով ներկայացավ:

Գյուղում մի ժողովի ժամանակ, որին ներկա էր և վարժապետ Մինասը՝ քաղաքի կոմիտեն, Հաբուդը մի քանի խոսք ասեց Իսանանց տղի հասցեին:

Ժողով էին արել, որ տուրք նշանակեն քաղաքի կոմիտեի համար: Վարժապետ Մինասը ճառ էր ասում, թե հեղափոխությունը վտանգվում է, գերմանացիք կաշառք են տվել բալշևիկներին, որ ռուսաց զորքը քանդեն: Հարկավոր է բանակը զորացնել, կյանքը զոհել հայրենիքի համար:

— Մեկը ես՝ պատրաստ եմ, երբ ինձ հրամայեն, թողնել տուն ու տեղ, գործ ու պաշտոն, գնալ կամավոր:

Այսպես էր ասում վարժապետ Մինասը և ճառում, կոկորդը պատռում, կուրծք ծեծում, ձեռքերը քամու ջաղացի թևերի պես շարժում օդի մեջ:

Իսանանց մեծ տղան էլ խոսեց, թե պետք է ազգային տուրքը տալ, այդ սուրբ պարտք է և ավելացրեց, որ խառնակիչ մարդկանց էլ գեղի միջից պիտի հեռացնել: Գյուղում մի քանի դեզերտիր տղերք կան, որոնց պիտի բռնել և քաղաք ուղարկել, թող թշնամու դեմ կռիվ գնան:

Վերադարձ

— Իսկ դո՞ւ երբ պիտի գնաս, — տեղից կանչեց Հաբուդը, որ մինչ այդ գլուխը կախ լսում էր և զայրույթից շրթունքը կրծոտում:

— Ջենդ, շան լակոտ, — որոտաց էն կողմից պիսիրը ու գզիրին աչքով արեց, որ վրա պրծնի: Եվ մի քանի տղերք, պիսիրի մարդիկ, վրա պրծան, որ ծեծեն, բայց Հաբուդն իզուր չէր ճնացել ճակատում: Մի երկու հատ աջ ուծախ խփելուց հետո գյուղացիք միջամտեցին և հեռացրին ախոյաններին:

Հաբուդը հեռացավ ժողովից, տուն գնաց, մորը հանգստացրեց և գիշերով, երկու հավատարիմ ընկերոջ հետ դուրս եկավ տնից դեպի քաղաք, մորը պատվիրելով, որ ոչ մի մարդու բան չասի, ինքը գալու է էգուց:

Այդ դեպքը Վանդունց Բադու վրա վատ ազդեց: Նա զայրացավ նրանց դեմ, որոնք օրը ցերեկով ժողովրդի մեջ համարձակվել են իր որդուն ձեռք տալ: Իսանանց տղան այդ օրից նրա աչքի փուշը դառավ:

Մյուս օրը, երբ տավարը հանդ էր տանում, նա ուզեց իր որդու երեկվա ախոյանների կովերը ջոկի տավարից, բայց խիղճը չտվավ. անլեզու անասունն ի՞նչ մեղք ունի:

Տավարը քշելիս Բադին լուռ միտք էր անում, թե ի՛ նչու Հաբուդը գնաց քաղաք, ի՛ նչ թղթեր էր, որ բերել էր նա իր հետ հեռու դիրքերից, ի՛ նչու նա դժգոհ էր գյուղի կարգերից և հակառակ վարժապետ Մինասին:

Հաջորդ օրը Հաբուդը տուն եկավ, մի կտոր հաց կերավ ու սկսեց գրել:

— Հաբուդ, հերիք ա գրես, աչքդ գիրը կտանի, — ասում էր մայրը կեսգիշերին, իսկ Հաբուդը շարունակում էր գրել, չնչել: Լույսը բացվելու մոտ էր, երբ նա թղթերը ծալեց, դրեց ծոցում և մահակն առավ, ուզում էր դուրս գալ:

— Ո՞ւր, բալաս....

— Հրես կգամ. գնում եմ քաղաք, գործ ունեմ, իրիկունը կգամ:

Բադին խնդրեց, թե մութ է, չար վախտ է, հազար թշնամի կա, սպասի, լուսով գնա: Հաբուդը մտիկ չարեց:

— Բան չկա, խամ հո չեմ ես ճամփեքից, — ասաց ու դուռը ծածկեց:

Մյուս օրը երեկոյան դեմ գյուղում լուր տարածվեց, թե քաղաքում խառնակություն է եղել, բալշևիկները զորքի հետ միասին վրա են տվել, կոմիտեի շենքը ջարդել, ժողովուրդն սկսել է խանութները թալանել: Հետո բալշևիկներին շրջապատել են, խմբի տղերքը վրա են տվել բալշևիկի կոմիտեի վրա և բոլորին բանտարկել:

Վանդունց Բադին և Հաթամի աղջիկն անհամբեր սպասում էին Հաբուդի վերադարձին: Մի քար լռություն կար խրճիթի ներսում, նրանց սրտերում, և ոչ ոք չէր զորում հարցնել մյուսին, թե գուցե մի փորձանք է պատահել:

Հաբուդը չեկավ: Առավոտ կանուխ իմացան, որ նրան էլ են բանտարկել:

— Բա՛, տեսաք էն շան թուլան. մեր սաղ մահալում վարժապետ Մինասի նման խելոք մարդ չկա, իսկ Վանդունց Հաբուդը՝ տավարածի տղան, նրան հավան չի, — այսպես էր ասում Իսանանց տղան, չարախինդ և ինքնագոհ, առավոտյան, երբ գյուղացիք հավաքվել էին նրա խանութի առաջ:

— Դե հիմա տեսեք թանկություն ով ա գցում, ե՞ս, թե՞ նա: Մեզ հավան չէր, ա՛ խալխը, դե դուք դատավոր եղեք, — կեղծ անմեղությամբ դիմում էր նա գյուղացիներին:

Եվ հենց նույն օրը չթի գինը մեկին երկու թանկացավ:

* *
*

Վանդունց Բադին այդ օրը տավարը չտարավ, գնաց գեղամեջ ու խեղճ-խեղճ հայտնեց, որ քաղաք է գնում իմանալու, թե ի՛ նչ եղավ որդին:

Վերադարձ

— Էն ա բերդումը նստած, ի՞նչ ես դարդոտում, ա՛յ պառավ, — ասաց գզիր Զաքին:

Մի քանի հոգի խղճացին նրան, և իրենք տարան տավարը գյուղի:

Շատ տարիներ առաջ էր Բադին քաղաք գնացել: Նա հիշում էր, որ քաղաքին չհասած Խաչի աղենց քարվանսարան կա: Կգնա, հարցուփորձով կիմանա:

Բայց դեռ գյուղից դուրս չեկած, Բադին իմացավ, որ քարվանսարան էլ է վառվել, որովհետև բալշևիկի ձիաններն այնտեղ են կապված եղել:

Ո՛ւմ մոտ գնալ. հենց ուղիղ վարժապետ Մինասի մոտ: Մեծ մարդ է, քաղաքում կոմիտե: Կպատմի նրան, ձեռ ու ոտը կպաչի, գուցե Հաբուդին ազատեն:

Բադին քանի քաղաքին էր մոտենում, այնքան ավելի էր զգում, որ ծնկները դողում են, ոտքերը դժվար են առաջ գնում: Մի երկու տեղ կանգնեց, փափախով ճակատի քրտինքը սրբեց, շունչ առավ ու նորից շարունակեց ճանապարհը:

Ահա և քարվանսարան: Գերանները դեռ մխում են, սևացած պատերն են մնացել միայն: Հենց քաղաք մտնելուն պես Բադին փողոցում տեսավ մեկին, որ թևին կարմիր շոր ուներ կապած: Ուժ արեց և ոտները քաշ տալով մոտեցավ նրան, խոր գլուխ տվեց:

— Վարժապետ Մինասի կանցելարը ի՞նչ տեղ ա, — հարցրեց:

— Ի՞նչ ես անում...

— Խնդիրք ունեմ, փորձանք է եկել գլխիս...

Եվ աչքերում արցունք, Բադին սկսեց պատմել որդու մասին լսածը:

— Հըմ... — արեց մարդը, մատով ցույց տվեց սպիտակ մի շենք, որ այնքան էլ հեռու չէր:

Բադին այդ շենքին մոտեցավ, բայց ներս չթողին, ասին՝ էգուց կգաս:

— Ախր ես ալևոր եմ, տավարն անտեր ա մնացել, բա իմ որդուց մի խաբար չիմանա՞մ, — ասեց ու նստեց շեմքին, սալահատակի վրա:

Զռած աչքերով նայում էր չորս կողմ, անցուդարձ անողներին, լսում աղմուկը փողոցի, մտքի մեջ՝ Հաթամի աղջիկը, աչքերը լացակումած, տավարն անտեր, և Հաբուդը, որ մի կտոր շիկացած ածուխ էր դարձել, խանձում էր սիրտը, անասելի ցավ պատճառում նրան:

Շենքի ներսից մի մարդ դուրս եկավ, նայեց Բադուն:

— Դու ի՞նչ ես շնթռկել այստեղ...

— Աղա, ես Վանդունց Բադին եմ, տավարած...

— Վանդո՞ւնց, — հարցրեց մարդը զարմացած:

Բադին սիրտ առավ, սկսեց իր ցավը պատմել նրան: Մարդը լսեց, ունքերը կիտեց, ապա Բադու խոսքը թերի թողեց, մոտեցավ դռնապանին, կանչեց նրան մի անկյուն, ականջին ինչ-որ բան ասաց, ապա արագ-արագ հեռացավ, ծռվեց դեպի մյուս փողոցը:

Բադին զգաց, որ մի ծանր հարված պիտի իջնի իր գլխին, կանգնեց մի ակնթարթ, ապա մոտեցավ դռնապանին:

— Քե մատաղ, ի՞նչ ասեց աղեն...

Դռնապանը երեսը մի կողմ շրջեց, շրթունքը սեղմեց, ապա հանկարծ կռացավ և Բադու ականջին արագ ասաց.

— Որդուդ բերդում կրակել են էս գիշեր...

Դռնապանը հեռացավ: Բադին մի պահ ասես քարացավ: Հետո հանկարծ մռնչաց ցավից՝ որպես գազան վիրավոր, և արցունքի երկու շիթ գլորվեցին խորշոմած այտերի վրայով:

Բադին վազեց բերդի կողմը, շփոթվեց քաղաքի փողոցներում ու չգտավ բերդը...

Նրան ասացին, որ էլ ուշ է, իզուր է արդեն: Եվ գլուխը կախ ետ դարձավ նա եկած ճամփով՝ մենակ ու ձեռնունայն:

Էլ ոչ ոք չկար, ամեն ինչ կորավ:

Բադին հազիվ կարողացավ մինչև քարվանսարան հասնել, ընկավ հենց ճամփի վրա, մի քարի մոտ: Գյուղացիք իմացան, եկան ու նրան գյուղ տարան:

Վերադարձ

* *
*

Գյուղի գլխով շատ բան անցավ:

Բալշևիկը նորից եկավ, և վարժապետ Մինասը Թավրիզի ճամփան բռնեց, բայց Արազի մյուս ափին մեռավ:

Բալշևիկը գյուղ եկավ, ճամփեքը բացվեցին: Իսանանց դուքանը դարձավ խրճիթ-ընթերցարան: Իսանանց մեծ ախպերը պիսիրի հետ փախավ Պարսկաստան, և այն օրից մինչև հիմա խաբար չկա նրանց մասին:

Գզիր Զաքին էլ փախավ մոտիկ անտառը և էլ գյուղը չեկավ: Գյուղացիք չգիտեին, թե ինչ եղավ նրա դին: Հերու էր, որ երեխեքը անտառում ցախ ժողովելիս մարդու ոսկորներ գտան մի քոլի տակ: Շատերն ասում են, թե գզիր Զաքու ոսկորներն են:

Վերի հանդը տանող ճամփի վրա, ջրաղացներին չհասած, Աթանանց մեծ ընկուզենու տակ Վանդունց Բադու տունն է: Բադին էլ՝ տավար չի պահում: Տանը ոչ ոք չունի: Հաթամի աղջիկը որդու մահից հետո երկար չապրեց: Վանդունց Բադին մնաց մենակ, իր հին տնակի մեջ:

Նրա աչքերը լավ չեն տեսնում, ջրակալել են: Ամեն օր շալակով սրա-նրա համար անտառից մի քիչ ցախ է բերում՝ մի փոր հացի համար, իր կյանքի վերջին օրերն է ապրում:

Երբեմն էլ անտառում ցախ հավաքելիս, երբ մի քիչ ծանր է լինում շալակը, իրեն-իրեն թոնթորում է Բադին.

— Աստված, քեզ ի՞նչ ասեմ, որ ինձ տեսար, նրան առար:

Իրիկունը տուն է դառնում մենակ, օջախի մեջ մի երկու կտոր աթար նետում և մեկնվում խսրի վրա...

Իսկ դրսում, առաջվա պես Աթանանց մեծ ընկուզենին մեղմորեն օրորում է իր ճյուղերը Վանդունց խարխուլ խրճիթի վրա...

ԱՔԱՐՈՒՄ

Աքար գյուղը գեղանիստ է, շրջապատված անտառներով: Անտառում դարավոր կաղնիներ կան և հին վանքի ավերակներ: Ծառերի տակով պաղ առու է հոսում, գյուղի փողոցներով անցնելիս աղտոտվում և ներքև, չիմաններում ճահճանում: Առավոտներն անտառից զովություն է իջնում գյուղի վրա և զովության հետ մայրենու և լորենու մաշկի հոտով հագեցած առողջ օդ: Բայց արևը կեծանալիս՝ փողոցի աղբակույտերն են հոտում, գոմի բաց դռներից ելնող ամիակով հագեցած օդը չեզոքացնում է անտառի մաշկահոտը:

Աղբակույտում որդերի գլուխը տաքանում է, որդերը համաչափ շարժումով անաչք գլուխները դարձնում են աջ ու ձախ, ասես բոժոժ են հյուսում:

Աքարում կա քոս, արևից քոսը գրգռվում է, մեջքը պատին են քսում կամ դռան շեմքին, քերում ձեռքով, մինչև արյուն գա: Աքարում աչքացավ կա, և երեխաները արևաքոռ ման են գալիս, աչքերը կարմրած, մի կեղտոտ շոր ճակատին: Տավարը դաբաղ է ընկնում, կաղալով է քայլում, կճղակների արանքում սպիտակ որդերը ծծում են արյունատար անոթները, և կովի կուրծքի մեջ ցամաքում է կաթը, կովը ցավով է լիզում կճղակները, լեզվով գետին թափում սպիտակ որդերը:

Աքարը հին է՝ անհիշելի ժամանակներից: Եվ այդ ժամանակներից էլ սովորույթ է մնացել հաճար ցանել ավազահողում, քլունգով փորել ոսպատեղը և կռացած, օրն ի բուն, ձեռքով

Վերադարձ

պոկել ոսպի կարճ ցողունները, ոսպը ծեծել և ձմռան կարճ օրերին օրը երկու անգամ ոսպաճաշ ուտել կամ հաճարը ձավար անել, ձավարը մածնով ուտել:

Աքարն աղքատ է: Եվ եթե երկու տարի հողերը չվարեն, անտառն իր մեջ կառնի Աքարին, քամին լորենու սերմերը շաղ կտա, թռչունները կաղին կտանեն կտուրների վրա, և հանգած թոնրի մեջ կաղինն իր արմատները կխրի: Եթե անտառը չլինի, սարից եկող հեղեղը մի գիշեր կսրբի Աքարը, քարերով կջարդի կուժ ու խնոցի, կխառնի իրար տուն ու մարագ: Հեղեղի երեսին հիվանդ կովի հետ միասին տաշեղի պես կլողան սպիտակ որդերը:

Ոչ հեղեղ է լինում, և ոչ էլ անտառն է սեղմում Աքարին: Հենց որ ոսպատեղում մի շիվ է բսնում, աքարեցու քլունգը շիվն արմատով է հանում և պահում այն հողը, որը լղար կովի պես ցամաք հյութ ունի:

Աքարի քառասուն ծխից մեկն էլ Հանեսի աղջիկ Շահանի ծուխն է: Թեկուզ Շահանն արդեն տարիքով է և ութը տարվա այրի, բայց նրան գյուղում շարունակում են Հանեսի աղջիկ կանչել: Գուցե նրա համար, որ Շահանի ածխագործ ամուսինը տարին բոլոր անտառի խորքերում էր ապրում և երբեմն գիշերով տուն գալիս, երեսի մուրը լվանում, մինչև լուսաբաց Շահանի հետ գլուխը մի բարձի դնում, առավոտյան էլ բարձի վրա թողնում մի քանի արծաթ, մինչև նոր գալուստ: Եվ այդ կապից չորս տարվա ընթացքում երեք աղջիկ էր ծնվել, որոնց շեկությունը Շահանի ամուսնուն հիշեցնում էր իր մանկությունը, երբ դեռ ածխագործ չէր, գառան բուրդի պես մազեր ուներ գլխին:

Մի շաբաթ էլ ամուսինը չեկավ, և երբ Շահանն անտառը գանց, ածխահորի մոտ տեսավ ամուսնու կայծակնահար դիակը, խանձված, սևացած, ածուխի մի մեծ կտորի պես: Այդտեղ էլ թաղեցին: Շահանը շորերը շալակին տուն եկավ, լաց եղավ շորերի վրա, և երբ լացը հանդարտեց, ամուսնու արխալուղի գրպանում երեք աբասի գտավ:

Սեր չկար նրանց մեջ և ոչ էլ ատելություն: Մի հարկի տակ ութ տարի ապրել էին և այդ տարիներում վարժվել էին իրար, ինչպես ձին է վարժվում ախոռին: Մի ձմեռ անցավ, կաղնու տերևները կանաչեցին, և երբ Շահանը ուրիշի համար քաղհան անելիս բլրակի գլխից նայում էր անտառի խորքից բարձրացող ծխին, իհարկե, ամուսնուն էր հիշում, բայց կարոտ չկար և ոչ էլ քաղցր հուշ:

Գիշերները դռան կապն էր գցում և աղջիկների գլուխը դնում բարձի վրա, իր մարմնին մոտ առնում ծծկերին ու տաքացնում: Դարձավ թուխս, փռեց թևերը, և թևերի տաքության տակ աճեցին Շահանի շեկ աղջիկները: Պիտի մեծանային և սպասեին, որ թևավոր մի տղա առներ առաջնեկին, հետո միջնեկին, փոքրին: Եվ ոչ մի թռչուն Շահանի հարկի տակ չպիտի բերեր և ոչ մի շյուղ:

Ութը տարի անցավ: Հանեսի աղջիկը հացթուխ էր և քաղհան անող և շալակով ցախ բերող: Ութը տարի թեժ թոնիրը խաշել էր դեմքը: Դրանից էր, որ դեմքը փայլ ուներ, զոդած խոփի պես: Թոնրի մոտից հեռանում էր, մի քանի տաք լավաշ կռան տակ, բաժանում էր աղջիկներին: Սարյակն էլ կտուցով որդ էր բերում, ճտերին տալիս, նրա փետուրներն էլ փայլ ունեին, բայց սարյակը թոնիր չի տեսել:

Ութը տարի Շահանի կալը ցորենի խուրձ չտեսավ, մարագի կտուրին անձրևը փոքրիկ փոսեր արեց, և ջուրը կաթեց գերանների վրա: Սարդը ոստայն հյուսեց, և մի ձմեռ էլ մարագի երկու գերանը ձյունի ծանրությունից կքեցին, հող թափվեց մարագում:

Երբեմն Շահանն ուշադիր նայում էր մեծ աղջկան՝ Սանդուխտին, ուզում էր նկատել, թե հասնու՞մ է աղջիկը՝ հունցած խմորի պես, ինչու՞ ուշ է ձևավորվում մարմինը, շարժուձևերը դեռ մնում են մանկական, հարցերն անմեղ ու միամիտ: Սրա-նրա հացատանը Շահանը լուրեր էր որսում, և երբ խոսք էր ընկնում աղջիկ տալու և առնելու մասին, Սանդուխտին էր մտաբերում: Մի տեղ լիներ, տեղաց աներ երեսի ջրով, բեռը թեթևանար, մնացած երկուսի մասին մտածեր: Հանկարծ ոչ ոք չուզեր, աղջիկները դեղնեին սերմացու վարունգի պես և

Վերադարձ

անպտուղ մնային նրանք: Բայց չէ՞ որ շնորքով էր Սանդուխտը, ամոթխած ու խոնարհ, աչքերը՝ կտավատի կապույտ ծաղիկներ:

Եվ մի օր էլ, երբ Ղազախի Օհանը փողոցում Շահանից ուզեց Սանդուխտին իր որդու համար, ոչ մի խոսք չասաց կտավատի կապույտ ծաղիկների մասին, հարցրեց, թե Սանդուխտի հետ կալն ու խանգարված կտա՞ հանեսի աղջիկը:

Երեկոյան միտք արեց, գնաց եղբոր հետ խոսեց: Եղբայրն էլ համաձայն եղավ:

— Ինչի՞դ ա պետք մարագը: Դրանից էլ լավ տեղ…

Հոր տնից վերադարձավ, դարձյալ միտք արեց: Եվ Սանդուխտը չհասկացավ, թե ինչու մայրը նրա մազերը շոյեց, հետո կռացավ ճակատը պաչեց: Թարմ լավաշի հոտ էր գալիս մոր ծոցերից, և երբ Սանդուխտը աչքերը կիսբաց արեց՝ տեսնելու մորը, զարմացավ, թե ինչքան շատ փող ուներ նա: Երդիկից լուսնի կաթնագույն շողքն էր ընկել, և Շահանի բռան արծաթների վրա շողքն էր ցոլցլում: Սանդուխտին մի դեյրացու առնելու փողը կար, մի քիչ էլ ավել:

Մյուս օրը, երբ Ղազախի Օհանը կնոջն ուղարկեց աղջկատես, Շահանը Սանդուխտին լվաց և խնամքով հյուսեց շեկ ծամերը: Օհանի կինը հավանեց Սանդուխտին: Նա տուն մտնելուց առաջ կալն ու մարագն էլ էր նայել:

Օրը շաբաթ էր, երբ Ղազախի Օհանը, տղան, Շահանն ու Սանդուխտը գնացին զագսում գրանցելու ակտը: Կալ ու մարագի վաճառման թուղթը նախորդ օրն էին պատրաստել:

Սանդուխտը նոր դերյա ուներ: Երբ քամուց փուփռում էր դեյրայի տուտերը, սիրտն էլ հետը լայնանում էր: Բայց Օհանի տղին նայելիս իսկույն ընկնում էր հաճույքի ալիքը, ետ էր քաշվում, պատյանի մեջ մտնում, ինչպես խխունջի շոշափուկները: Մութ և անորոշ կասկած կար նրա սրտում, կասկածի հետ և ուրախություն, որ մոր փեսշից բռնած եկել է բավական ճամփա, Աքարը թողնելով անտառի ետև: Աշխարն ի՜նչ մեծ թվաց նրա համար, դիմացի սարերը մոտիկ:

Եվ եղավ անսպասելին: Բժիշկը ներս կանչեց Շահանին ու Սանդուխտին, աղջիկն ամաչկոտ շարժումով դեյրան հանեց, բժիշկի աչքերն ակնոցների միջով տեսան վտիտ ուսերը, տափակ կուրծքը և ձյունի պես սպիտակ մարմինը: Շահանը փորձեց ստել, թե հասած է, տերտերն է սխալ գրել, Սանդուխտը հիվանդ է եղել, դրա համար էլ մարմինը չի հասել, բայց բժիշկն օրենքից էր խոսում և համոզում, որ աղջկա համար վատ կլինի:

Սանդուխտը հասկացավ, և երբ կոճկեց դեյրան, չուստերը հագավ, մոր փեշից բռնեց դուրս գնաց, տեսավ, թե ինչպես բժիշկը օրորեց գլուխը: : Դռան մոտ Շահանը բարկացավ աղջկա վրա, որ փեշից է բռնում ծծկերի պես:

Ղազախի Օհանն օրենքի մասին լսեց, ունքերը վեր քաշեց, մեկ էլ աչքերը փոքրացրեց: Հենց այդ վայրկյանին նա որոշեց օրենքը զանց առնել, թռնել վրայով, որպես բարակ մի առու, կողպեք կախել Հանեսի աղջկա մարագի դռնից:

Ճանապարհին Սանդուխտն առաջից էր գնում, Շահանն ու Օհանը միասին, Օհանի տղան ետևից: Ծանրաշարժ ու ծանրամիտ էր Օհանի տղան, ոսկորը պինդ: Խոսելիս պռոշը կախում էր. դրա համար էլ պռոշի մի անկյունից ծլոլն էր թափվում, որպես կտուրի նովդան: Նայում էր Սանդուխտին, զոլավոր դեյրին, և ծլոլն ավելի շատ էր թափվում պռոշի նովդանից:

Շահանը ճանապարհին պատմեց բժշկի ասածը սպասելու մասին: Բայց Օհանը կտրուկ հայտնեց, որ սպասել չի ուզում: Աքարում աղքատ աղջիկ շա՜տ, ավեր կալ ու մարագ լի:

— Թող ապրեն, որ հասակն առավ, էն ժամանակ տանենք զագս. օրենքն ի՞նչ պիտի իմանա: Դու հիմա պայմանը կապիր…

Այդպես էլ արին: Սանդուխտին լացով ու խաբելով տարան, մայրը մինչև լույս մանց նրա մոտ, խոստացավ ամեն օր գալ, ծեծով սպառնաց, մայրն էլ լաց եղավ: Լուսադեմին Սանդուխտը կոտրեց իր խոսքը և վախով նայեց Օհանի տղին, որ ցորենով լի ջվալների մոտ պառկել, խռմփացնում էր:

Վերադարձ

Հաջորդ գիշերն էլ լաց եղավ Սանդուխտը, բայց գլուխը խոնարհեց Օհանի տղի հետ մի բարձի վրա: Լուսաբացին սփրթնած, արցունքն աչքին մոր մոտ վազեց, փաթաթվեց նրան, բայց մայրը ետ բերեց, դարձյալ համոզեց:

Ղազախի Օհանը նորոգել էր կոտրած գերաններն և քար թափել Հանեսի աղբկա կալ ու մարագի մոտ:

Ջորս ամիս անցավ, Աքարի պատմության համար չորս վայրկյան էլ չէր անցած ամիսները: Էլի հաճար էին ուտում, իսկ նորոգած մարագը մատնաչափ չէր էլ փոխել գյուղի ընդհանուր տեսքը:

Սանդուխտը հաշտվել էր վիճակին, անխոս էր մնում, եթե հարց տային, գլխի շարժումով էր պատասխան տալիս: Թվում էր, թե ոչ միտք ունի և ոչ էլ ցանկություն, լիմոնի տրորված կճեպ է. անշունչ մի իր: Ինքն իր մեջն էր ամփոփվել, հայրական տունն էլ չէր գնում:

Եվ հանկարծ զգաց, որ կրծքի տակ մի բան է շարժվում: Վախեցավ, ձեռը սրտին տարավ, հանգստացավ: Թվաց, թե ջրի մի կում շարժվելով կորավ կրծքի տակ: Մի քանի օրից հետո նորից շարժվեց, և մի կասկած սողաց այդ շարժումի հետ:

Սանդուխտը մայր պիտի դառնար: Մարմինը լարում էր բոլոր մկաններըը, հավաքում բոլոր հյութերը, արագորեն զարգանալու և հարմարվելու նոր վիճակին: Նա նմանվում էր խնձորենու մի ճյուղից կախված փոքրիկ խնձորի, որին արևը կարմիր գույն էր պարգևել, բայց նիհար ճյուղը հյութ չէր հասցրել, որ մեծանա, հասունանա:

Ջրի գնալիս՝ մանկամարդ մի ուրիշ հարս Սանդուխտին սովորեցրեց, թե ինչպես են վիժում: Սանդուխտը նախ վախեցավ, բայց հետո, երբ կուժը տեղը դնելիս կռացավ ու նորից կրծքի տակ շարժվեց, մի վճռականություն եկավ վրան:

Կատարեց այնպես, ինչպես հարսն էր պատվիրել: Սոված մնաց երկու օր, երրորդ օրը դեղին ծաղկի ջուր խմեց և երբ փորում անասելի ցավեր զգաց, շրթունքներն ու փոքրիկ բռունցքները ցավից սեղմելով, աննկատ վազեց գոմը, դուռը դրեց: Ծավը թնդելիս պետք է քարով խփել փորին...

Երեկոյան նախիրը հանդից տուն եկավ: Ղազախի Օհանը գոմի դուռը բաց արեց, հենց դռան մոտ արյուն տեսավ և հարսին՝ ուշաթափ ընկած: Սանդուխտին տուն տարան: Լուսադեմին արյան վերջին կաթիլի հետ թռավ և նրա շունչը:

Շահանը լաց եղավ գերեզմանի մոտ էլ, տանն էլ:

Այդ գիշեր նրա ծամերից մի փունջ սպիտակեց:

ԱՅՈՒ ՍԱՐԻ ԼԱՆՋԻՆ...

Առաջին աքլորականչի հետ զարթնում էր Պետին, տրեխները հագնում, տան առաջ հոսող առվակի ջրից մի երկու կից անում, երեսը լվանում, փափախով սրբում ու գեղի ծայրին կանգնում, որ կովերը դուրս անեն, ինքը սարը տանի պահելու:

— Ջառի աքիր, շատ ես կթել, հեյվանը մեղք ա, ջան չունի, — ասում էր Պետին պառավ կնոջ, որ մի տուն լիքը մանուկներ ուներ և մի կով:

— Ճար չունեմ, Պետի, — ու տնքում էր Ջառի բիբին, պառավ կովն առաջ արած:

Խնամողի աչքով էր Պետին նախիրին նայում: Մի նայելուց իսկույն հասկանում էր, թե որ կովն է գիշերն անհանգիստ եղել, որն է շատ քաղցած:

Եվ երբ վերջի կովերը բերեին, մահակը ճոճում էր օդում ու զիլ կանչում.

— Հո՜, մարալ...

Պետին հնուց նախրապան էր: Նա աչքը տավարի մեջ էր բացել: Երբ երեխա էր, հորթերն էր պահում, իսկ հետո գեղի նախիրն էին տվել:

Վերադարձ

Ոչ ոք չուներ: Դեռ հորթարած էր, երբ մայրը մեռավ, և Պետին մնաց կատարյալ որբ: Գյուղն էր նրան պահում. մի օր մեկի տան, մյուս օր մյուսի գոմում կամ մարագում քնում էր մինչև լուսաբաց և էլի վեր կենում, նախիրը քշում:

Իր հայրական հին տունը խանգարվել էր, կտուրը խոնարհվել, գերանները օջախի ծխից սևացած կախվել էին, կտուրի հողն ու քարը թափել ներսում: Վայրի կանեփը փարթամորեն աճում էր տան ավերակների վրա, և հարևանի հավերը քուջուջ անելուց հետո պառկում էին կանեփի շվաքում:

— Պետի՛ , ա՛յ անժառանգ, բա ե՞րբ պիտի հորդ ամարաթը շինես, — հարցնում էին նրան:

Պետու ծաղկատար դեմքը ժպտում էր, հատ ընկած աչքը ծռում էր ու բերանը ծգում, ուսերը վեր քաշում:

— Սաղ գեղն իմ տունն ա. — կասեր, և մահակը էլի կճոճար օդում:

Երբ չուխան պատռում էր կամ տրեխի թելն էր կտրում, շալե շալվարի հին կարկատանները մաշվում ու մազոտ ազդրերը բաց անում, — Զառի աքիրն էր միշտ հանդիմանում, թե ինչու կնիկ չի առնում , հոր հանգած օջախը շենացնում:

— Պետի, փուչ մնացած, կարողությունդ ո՞վ ա ուտելու...

Հանդիմանում էր Զառի աքիրը և չորացած աղբյուրի ակունքի պես աչքերը կկոցում, բրդի թելը, ոսկրոտ մատները դողացնելով, ասեղի ականջով անցնում և կարկատում Պետու շալվարը շալի:

Գեղի հարսերն էլ էին ծիծաղում Պետու վրա, բայց նա նեղանալ չուներ: Ժպտում էր, և ճերմակ ատամների շարքը փայլում էր մսոտ շուրթերի միջև:

Մի կաղ, ձեռքի մեկը չորացած պառավ աղջիկ կար գեղում, որ սրա-նրա փռած ցորենն էր պահում կամ կտուրի վրա մեկնած չորաթանը:

Աղջիկները նրան «Պետու հարս» էին ասում և ծիծաղում, իսկ պառավ աղջիկը, կաղ և ձեռքը չորացած, ունքերը կիտում էր, զայրանում, հայհոյում և հետո էլ ժպտում ամոթխած:

Մի միտք, որպես ամպի ճերմակ քուլա ամառվա լազուր երկնի վրա, ցանկալի մի միտք լողում էր հանդարտ պառավ աղջկա ուղեղում.

— Եթե այդպես լիներ, Պետին իրեն ուզեր...

Մարագում, դարմանի վրա պառկած, գիշերով հանկարծ Պետու միտն էր գալիս աղջիկների ծիծաղը, Զառի աքոր խոսքը, թե՝

— Կնիկ ա՛ ռ, այ փուչ մնացած:

Միտքը ման էր ածում գյուղի ծանոթ տներում, աղջիկներին վերհիշում: Մի պահ թվում էր իրեն, որ լավ կլինի, եթե կնիկ ունենա, իրիկունը տուն գա, մեկը լինի, որ տաք ապուր եփի և տեղաշորը փռի: Բայց հարմար աղջիկ չէր գտնում: Չէին տա, գեղում իրենից լավ և ունևոր մարդ շատ կար:

Մարմինը եռում էր, քոր էր զգում և քնաթաթախ երկար եղունգներով քորում էր մարմինը, ինչպես եզն է քորում վիզը՝ մի հաստ քարի կամ սյունի քսելով: Միտն էր բերում և կաղ աղջիկը պառավ, և հետո միտքը մեղրաճանճի պես թռնում էր ուրիշ ծաղկի վրա, շնչում նոր բույր:

Եվ այդպես էլ մնաց:

Տարիներ անցան, տարիների հետ չահելությունն էլ անցավ, և աշնան խոտի պես չորացավ տուն դնելու, կնիկ առնելու միտքը թաքուն:

* *
*

Վերադարձ

Բացվում էր գարունը, հալոցքն էր սկսվում, և առվակներով ձյունաջուրը կչկչալով հոսում էր: Գարնան արևը մեղմ տաքացնում էր գետինը, և ձմռան երկար գիշերներից բեզարած գյուղացիք արևկող էին անում, նստում պատի տակ, մի չոր գերանի վրա և զրուցում:

Բացվում էր գարունը, և գոմերում տավարը տաքից նեղվում էր, անհանգստության նշաններ էր ցույց տալիս, շուտ-շուտ դռան կողմը նայում և բառաչում լիաթոք: Մոզիները գիժ և արջառները խամ ջրի տանելիս թռչկոտում էին ձյունի վրա, պոզահարում իրար: Բուղանները չաղ, մսոտ ազդրերով, իրենց թաց ռունգերով գարնան տաք օդում դուրեկան հոտ էին որսում, բառաչում և ոտքերով ջլապինդ կիսահալ գետինը փորում:

Անհանգիստ էր և Պետին:

Տաքը նրան էլ էր նեղում, ավելի շատ էր քորում մարմինը և շուտ-շուտ նայում Այու սարին: Սարը նրա նշանն էր: Գարնան արևը հալցնում էր ձյունը Այու սարի, և կողերը քարոտ սևին էին տալիս:

Երբեմն գյուղի մոտակա հանդն էր գնում, ոտով ձյունը դեսուդեն հրում և տեսնում, որ նոր ծլող բեղի պես կանաչ խոտը ցցվել է ձյունի տակ:

Կենդանական մի հաճույք էր ապրում Պետին գարնան սկզբին: Ձյունաջրի առվակների պես նրա երակներում արյունն ավելի էր եռում և ծիծաղում էր, կոկորդային ձայներ հանում: Այդպես ախորժով վրնջում է ձին, երբ ախոռը ոսկեհատ գարի են լցնում:

Պետին գարնան պատրաստություն էր տեսնում , տրեխներն էր կարակատում, պարկի քուղերն էր ամրացնում, ուսին քցելու հնամաշ կարպետն էր փռում արևի տակ:

— Պետին կարպետն արևին է տվել, — ասում էին գյուղացիք, և այդ նշան էր, որ մի քանի օր հետո տավարը հանդ է գնալու:

Հոգատար մոր պես Պետին գոմից գոմ էր գնում, դիտողություն անում կովատիրոջ, որ այս կովին շատ կեր տա կամ գոմը տաք պահի: Եթե մեկը կովի ծնելու ժամանակն էր ուզում իմանալ, պետուն էր հարցնում, թե կովը երբ է բուղով եկել:

Պետին գիտեր, թե այս հորթը որ բուղից է, կամ այս կովը դժվար է ծնում: Կովը ծնելիս նա անպատճառ պիտի գլխավերևը կանգներ, օգներ կովատիրոջ:

Եվ երբ լորձունքոտ հորթը թաց կոպերը հազիվ էր կարողանում շարժել, Պետին էր մաժում քիթ ու պռունգ կամ կովին շոյում:

— Ջան, հեյվանը շատ տանջանք ա քաշել... Համատես է, էս էն ալա բուղի հորթն ա հա՞:

Կովը ծնելուց տան տերը մի բան պիտի տար Պետուն, մի հին արխալուղ, մի աման կաթնով կամ խոստանում էր կալին մի կոտ ցորեն: Պատահում էր, որ կովը հանդին էր ծնում: Նախիրը բերելիս Պետին հորթը ուսին էր դնում և նախիրն առաջ արած գյուղ մտնում: Այսպիսի օրերին ժպիտն անպակաս էր նրա դեմքին: Գիտեր, որ բարիք է շալակին տանում և ուրախություն կովատիրոջ համար:

Նախիրը հանդ տանելուց մի քանի օր առաջ նա իմաց էր տալիս, որ պատրաստվեն: Եվ ինչքան շատ նորություններ էր պատմում առաջին օրերին, երբ գյուղ էր վերադառնում: Ձյունը հալվել էր, և ձյունի տակ մի կմախք կար ցցված: Պետին մոտենում էր, նայում և որոշում, թե այդ այն ոչխարն էր, որ ձմեռը գայլը գյուղից տարավ:

Օրերն ավելի էին տաքանում, կանաչը բոյ էր քաշում, բացվում էին ծաղիկները՝ կապույտ, դեղին, կարմիր, հազար բզեզ ու թիթեռ էին թռչում, մասուրի թփերի վրա ծիտն էր բույն հյուսում, և նախիրը փնչոցով արածում էր խոտը համեղ:

Պետու համար գարունը երջանիկ օրեր էր բերում: Տարիներ շարունակ նույն հանդում ու սարում տավար պահելով՝ նա այնքան էր վարժ խոտին ու ծաղկին, որ անսխալ կարող էր ասել, թե որ ծաղիկն է կանուխ բացվում, որ խոտն է ցավի դեղ:

Երբեմն երբ նրա աչքին էր ընկնում մի շքեղ բզեզ կամ թիթեռ գունավոր թևերով կամ դիտում էր, թե ինչպես են մրջյունները աշխատում հերվա բունը սարքելու,— Պետին գլուխը երերում էր և ինքն իրեն խոսում.

Վերադարձ

— Փառքդ շա՜տ, ա՛յ աստված, որ էսպես հրաշք բաներ ես ստեղծել...

* *
*

Մի ամառ էլ տավարի մեջ ցավ երևաց: Ագին ծաղիկ մի կով առավոտ նախիրը քշելիս միշտ ետանում էր մյուսներից, կանգնում ճամփի կիսին, թնչում: Պետին զայրացավ, մահակով մի անգամ խփեց, բայց մինչև սարի տակը կովը չկարողացավ գնալ:

Պետին տեսավ, թե ինչպես կովի ոտքերը դողացին, չոքեց փնչոցով և էլ վեր չկացավ: Քթածակերից արնախառն թարախ էր գալիս, փորն ուռել էր, և հիվանդ կովը, որի ջուխտ աչքերում մի կսկիծ կար, նայում էր Պետուն:

Պետին շիվարել էր:

— Ի՞նչ եղավ սրան, յոնջա տված չլինե՞ն...

Դանակը հանեց, որ արյուն առնի, ականջի ծայրերից պատռեց մի քիչ: Կովը ցավից գլուծը ձգեց, փորձեց կանգնել, բայց ոտքերը դողացին: Տաք արյան շիթերը ցալքուն տվին կանաչի վրա, բայց հետո արյունը լերդացավ, իսկ կովը չլավացավ:

Պետին գնաց, որ ջուր խմի մոտակա աղբյուրից, ցրված նախիրը հավաքի ձորի մոտ: Եվ երբ վերադարձավ, կովն արդեն սատկել էր: Արնախառը թարախը քթից թափվել էր, լեզուն կապտել, սառել ատամների արանքում, փորն էլ ուռել էր՝ ձգված թմբուկի պես:

Պետին նոր գլխի ընկավ, որ «սև ցավ» է: Երեկոյան գյուղում էլ ուրիշ խոսելիք չկար: Բոլորի դեմքին էլ տխրություն կար. հարցնում էին իրար, թե որտեղից կարող էր ցավը պատահած լինի, շուտ-շուտ նավթի ճրագներով գոմ էին գնում, նայում ապրանքին:

Ասես սառը ջուր էին մաղել Պետու գլխին: Իրեն կորցրել էր, շիվարել: Մտքով հազար ու մի բան էր անցնում, թե ինչու համար ցավը պատահեց:

Ջառի աքիրն էլ մի կողմից էր կրակին յուղ ածում.

— Պետի, ցավը տվովի ա, փորձանք ա լինելու գեղում:

Եվ Պետին ավելի էր մտածում «փորձանքի» համար, բայց ավելի շուտ վախենում էր բժշկից, որ տարիներ առաջ մի անգամ էլ էր եկել գյուղը, տավարի ցավի ժամանակ:

Մյուս օրը երկու կով էլ սատկեց: Լուր եկավ, թե հարևան գյուղում էլ է կով սատկել: Իսկ երեկոյան դեմ գզիրը կտուրներից ձեն էր տալիս, որ վաղը քաղաքից տավարի բժիշկ է գալու:

Պետին մեջքը դեմ էր արել գոմի դռան, հենվել մահակին, գզիրին էր լսում: Միտն ընկավ Ջառի աքոր խոսքը, թե՝

— Պետի, գեղի վրա փորձանք ա գալու:

Այդ իրիկուն նա բերանը մի պատառ էլ չդրավ: Կոլոլվեց կարպետի մեջ և պառկեց հերվա չոր խոտի վրա: Առավոտյան Պետին մոլորվածի պես էր: Նրա կյանքի սովորական ընթացքը խանգարել էր հանկարծակի երևացած ցավը: Օրվա այդ ժամին նա շատ քիչ էր գյուղում եղել և անվարժ էր իրեն զգում, ման էր գալիս գոմից գոմ, ապրանքին էր նայում: Իսկ ապրանքը գոմերի առաջ կապոտած բառաչում էր սարի կանաչ խոտի համար: Եվ տավարի ամեն մի բառաչը ցավ էր ազդում Պետու սրտին:

Օրը ճաշ էր դարձել, երբ երկու պահակի հետ բժիշկը գյուղ եկավ: Պետին տեսավ նրան ձիու վրա, պսպղան ակնոցները աչքին, փայլուն կակարդը ճերմակ գլխարկի վրա:

Պետին տեսավ և ճանաչեց նրան:

Տավարը հանեցին գյուղի վերև, մի ընդարձակ կալ, կապոտեցին առաջուց պատրաստած բիհերից: Տավարը նեղվում էր շոգից, բառաչում էր սարի կանաչի համար, իսկ տավարատերերը գլուխները կախ, ձեռները ծոցին կանգնել էին, ամենքն իրենց տավարի մոտ:

Վերադարձ

Եկավ և բժիշկը, պահակներին ուղարկեց, որ գոմերում փնտրեն, թե չկա՞ թաքցրած ապրանք: Եվ պահակները որսի շան հոտառությամբ գոմերն ընկան:

Նրանցից մեկը, որ կես արշին բերան ուներ, մեկի գոմի դուռը բաց անելիս աչքին ընկավ չաղ ագլորը, աղբում քուչուչ անելիս: Տեսավ ագլորին, կես արշինանոց բերանը չրակալեց և թրով ագլորի մի թևը պոկեց, արնակոլոլ ագլորը խուրջինի մեջ կոխեց:

Տան տերը կանչեց, աղաչեց, բայց նա սպառնաց, թե բժշկին կասի, որ ապրանքը փախցրել է ուրիշ գյուղ, սպառնաց և ահարկու բռունցքը մօտեցրեց գյուղացու քթին:

Մի գոմում գտան թաքցրած մի կով, դարմանով լի քթոցների ետև: Աղքատ մի տան միակ կովն էր, որ թաքցրել էին գոմի մութում բժշկի վախից:

Ամբողջ գյուղը հավաքել էր գյուղի վերև, տավարի մոտ:

Երբ պահակները վերադարձան գոմից հանած կովը առաջ արած, բժիշկը ակնոցների ետևից հերսոտ աչքերով նայեց գյուղացիներին և ինչ-որ բան ասաց, մատն էլ թափ տվավ:

— Չարանում ա, որ ապրանք են թաքցրել,-ասաց մեկը:

Հետո սկսվեց քննությունը, որին սրտաարոփ սպասում էին գյուղացիք: Նրանցից յուրաքանչյուրի սրտում ահ կար և կասկած, թե իր կովը կարող է հիվանդ դուրս գալ: Էլ պրծում չկար այն ժամանակ:

Բժիշկը սկսեց ծայրից: Մոտենում էր ամեն մի տավարի, նայում լեզվին, աչքերին, փոչի տակին, ձեռքով նշան էր անում պահակին, առողջը հիվանդից ջոկելու:

Պետին էլ էր այնտեղ: Կանգնել էր հեռուն, նայում էր բժշկին,կովերին, գյուղացոց: Ժխորի մեջ, ոչ ոք ուշք չէր դարձնում նրա վրա, ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, որ Պետու սիրտը թրթռում էր, հենց որ բժիշկը մոտենում էր մի կովի և ավելի երկար սկսում զննել:

Իրիկնադեմին քննությունը վերջացավ: Տասներկու կով հիվանդ էին: Վառելուց բացի փրկության ուրիշ միջոց չկար:

Եվ պահակները շտապեցնում էին գյուղացոց, որոնք փոսեր էին փորում հիվանդ տավարը վառելու:

Շատերը լալիս էին: Հորթերը բակերում բառաչում էին, բառաչում էին և կովերը, ցավ կար և նրանց սրտում, որոնք բահ ու քլունգով արագ փորում էին խոր փոսեր:

Բժիշկն էր մենակ խաղաղ. սովորական բան էր նրա համար:

Երբ փոսերը պատրաստվեցին, հիվանդ կովերին քշեցին փոսերի մոտ: Պահակներից նա, որ կես արշինանոց բերան ուներ, կացնի բութ ծայրով խփում էր կենդանու ճակատին, շշմում էր կենդանին անասելի ցավից, բառաչում և գլորվում փոսի մեջ:

Հետո սև նավթ թափեցին և խոտի խուրձեր, վառեցին նավթն էլ, խոտն էլ: Մութի մեջ վառվում էին խարույկները, ճենճերահոտ էր բարձրանում, իսկ քամին նավթի ու խանձված մսի հոտը փչում էր հեռու, դեպի սարերը, ուր կանաչի վրա գիշերվա ցողն էր կաթում:

Բակում բառաչում էին հորթերը մինչև ուշ գիշեր, սուգ էր իջել գյուղի վրա:

Պետին անխոս, ցավը սրտում կանգնել էր վառվող խարույկների առաջ, միտն էր բերում սև կովը, որ կուրծքը կախ էր միշտ, և հանդից գալիս յուղոտ կաթը ծլլում էր:

Երբ խարույկները հանգան, Պետին շիվար ետ դարձավ, կոլոլվեց կարպետի մեջ, պառկեց հերվա չոր խոտի վրա:

Որբ մնացած հորթերը բառաչում էին, և հերվա խուրձը գլխի տակ, հնացած կարպետի տակ Պետին լալիս էր անօգ մնացած մանկան պես:

* *
*

Վերադարձ

Մյուս առավոտ տավարը տանելիս Պետին սիրտ չարավ կալերի կողմը նայելու, գլուխը կախ անցավ: Աղբյուրի մոտ Զառի աքիրն էր, որ կովը բերել էր նախիրին խառնելու: Եվ Պետին առաջվա պես նրան չասաց, թե՝

— Հեյվանը մեղք ա, քիչ կթի:

Բայց Զառի աքիրը տնքալով իր խոսքն ասաց, որ՝

— Փորձանք ա գալու գեղի գլխին:

Առաջին օրերը շատ ծանր անցան: Պետին չէր կարողանում մտահան անի կրակով վառած տավարը: Սիրտը մղկտում էր, նեղանում էր իրենից, երբ մտաբերում էր, թե ինչպես ինքը հիվանդ կովին սարի տակ մահակով մի անգամ խփեց:

Ժամանակն անցավ, ժամանակի հետ էլ գյուղը մոռացավ կորուստն իր: Ձմեռը եկավ: Էլի առաջվա պես Պետին գոմերումն էր, ծանրած կովերին էր նայում, պարապությունից նեղվում և ձմռան վերջին նայում, թե երբ են երևալու Այու սարի դուրս ցցված կողերը:

Ձմեռն անցնում էր, հալոցքի հետ խոտ էր կանաչում, կանաչի հետ ջահելանում էր Պետին, եռում էր արյունը: Բայց մտքից հանել էր կաղլիկ, մի ձեռքը չորացած պառավ աղջկան:

Զառի աքիրն էլ մեռել էր, և էլ ոչ ոք նրան չէր ասում, թե՝

— Կնիկ ա՛ ռ, այ փուչ մնացած, հորդ ամարաթը շինիր:

Պետին մերվել էր նախիրին, ընտելացել: Նախիրից դուրս ուրիշ գործ չուներ նա, մտքերը նախիրից չէին հեռանում, սարերից դենը չէին գնում:

Միայն երբեմն, ամռան պարզկա լուսաբացին, երբ օդը մաքուր է, ապակու պես թափանցիկ, երբ հեռավոր սարերի գագաթները պարզ երևում են կապույտ հորիզոնում, նախիրն Այու սարի փեշերին արածացնելիս Պետին նստում էր մի բարձր քարի վրա և դիտում հեռուն, դաշտն անծայր, որի մեջտեղ կանաչ այգիների մեջ թաղված էր քաղաքը հեռավոր:

Մի անգամ էր եղել այնտեղ, երազի պես էր հիշում քաղաքը հեռու, ասես չէր էլ տեսել, լսել էր հեքիաթի հետ, ձմռան երկար գիշերներին:

Նախիրը տուն քշելիս մի իրիկուն էլ նա գյուղում անսովոր իրարանցում տեսավ: Ամռան իրիկուն էր, հնձից, հարից տուն դարձած գյուղացիք խոսում էին խումբ-խումբ:

Փողոցով անցնելիս Պետին լսեց, որ մեկն ասաց, թե՝

— Ալ անդարդ մարդ, սալդաթ էլ չի գնալու:

Պատերազմ էր հայտարարված, գյուղը զինվոր պիտի տար:

Աշխատանքի խաղաղ օրերին այնպես էր երևում, թե սարերի ետև ընկած այդ գյուղի մասին քաղաքում ոչ ոք չգիտե: Բայց այդ օրն գյուղն անտես թելերով կապված զգաց իրեն, և մի բռունցք, զինված բռունցք հարված էր պատրաստում գյուղի համար:

Գյուղից զինվոր տարան:

Առաջին ամիսներում ասես ուրախություն կար: Զինվորների առաջին խումբը դհոլ-զուռնով ճամփա ընկավ, բայց հետո գարնան ծիծեռնակի պես երևացին կոնատ տղերք, փայտե ոտքեր: Գերությունից նամակներ եկան, օտար և անսովոր խոսքեր եկան հեռու քաղաքներից զինվորների նամակների հետ, և գյուղը կերպարանքը փոխեց: Դհոլ-զուռնով էլ զինվոր չէին ճամփու դնում, լաց եղող շատ կար, գյուղում այրի մնացած հարսերի հըամարքը ավելանում էր:

Ամեն ինչ գյուղում տակնուվրա էր եղել: Օրերը տարի էր դարձել, աղքատությունը ավելանում, հացի գինը բարձրանում, շաքարը դառնում հիվանդի դեղ:

Եվ ասես վերջ չէր լինելու:

Պետին գլուխը քաշ իր գործին էր: Գյուղում ասես նրան չէին էլ նկատում, առաջվա հանաքները չկար, սարում ծնած հորթը տուն բերելիս տան տերն առաջվա պես չէր ուրախանում:

— Պետի՛, մի խաբար բեր է՞, էդպես մի խեր խաբար բեր գերմանու պլենից:

Վերադարձ

Պետին ուսերը թոթվում էր, անխոս հեռանում: Վարձն էլ էր քչացել, առաջվա պես հաց չէին տալիս, շատերն էին փող տալիս հացի տեղ, թղթի փողեր, որի համարքը Պետին չգիտեր:

Հին շոր ոչ ոք չէր տալիս, շատերն էին հնացած շորեր հագնում: Պետին ինքն էր գոմում, ճրագի լույսի տակ ասեղը թելում, չուխի հերվա կարկատանը բրդի թելով նորից կարում: Հնացել էր ուսի կարպետը, և ոչ ոք չէր մտածում Պետուն մի նոր կարպետ տալու: Պաշարի մեջ շատ անգամ էր միայն չոր հաց լինում, յուղն ու պանիրը գյուղը ոսկու հաշվով էր ծախում: Առաջվա առատ ու լի օրերը չքացել էին:

Եվ երբ Պետին նախիրի հետ բարձրանում էր Այու սարի փեշերը, միտն էր բերում Զաուի աքոր խոսքը.

— Փորձանք ա գալու, Պետի՛ ...

Միտն էր բերում, նայում քաղաքին, միտքը դանդաղաշարժ ծայրը ծայրին չէր հասցնում, մի ափի չէր հանգում:

Ձմեռը եկավ: Նախիրը գոմերում էր, բայց առաջվա պես չէր: Օրեր էր պատահում, որ սոված էր մնում, աշխատում էր գոմերում, բայց հացի չէին կանչում: Ինքն էլ ամաչում էր հաց ուզի:

Նստում էր գոմի տաք անկյունում, լսում, թե ինչպես են որոճում կովերը, ուտելու պահանջ զգում:

Եվ մի հին միտք, որպես մանուկ օրերի հիշողություն, ելնում էր գլխի մեջ, շարժվում կանաչ թրթուրի պես: Այդ հին օրերի ծածուկ միտքն էր, տուն ունենալու, օջախ շինելու ցանկությունը զուսպ, որ ծնվում էր առաջ, երբ կուշտ էր, և երակների մեջ եռում էր արյունը:

Ժպտում էր ինքն իրեն: Ծաղկատար դեմքի վրա ժպիտը փայլում էր մի պահ, հետո լուծվում, անէանում: Կռանում էր գլուխը, հառում էր աչքերը մի կետի, միտք անում երկար, մինչև քունը հաղթեր:

* *
*

Գյուղում մի օր էլ լուր տարածվեց, թե ազատություն է ընկել, զորքը տուն է գալու, թագավոր չկա, կռիվ չկա:

Տեսակ-տեսակ մարդիկ եկան գյուղ, հազար ու մի խոսք ասացին, ժողովներ արին: Բայց այդ բոլորից գյուղը միայն հասկացավ այն. որ դրությունը ծանրանում է, նոր փորձանքներ են պահված օրերում գալիք:

Զինվորները վերադառնում էին գիշերով, զենքով, առանց հրացանի. ծածկվում էին ցերեկով մարագներում, մոտակա սարն էին փախչում, երբ լսում էին, թե մարդ է գալու գյուղ ժողովի, նոր զորքի:

Աշուն էր, երբ լուր բերին, թե մոտակա շրջանում հայ, թուրք խառնվել են իրար, գյուղեր են կրակում, երկուստեք խմբերը դարձել են հրձիգներ վայրագ, արյունն են ոթում արանքում գյուղերի:

Գյուղում զենքը մահակից շատացավ: Գնդացիրներ կային, խոսում էին թնդանոթի մասին: Երեխաները զենքից էին խոսում, հատ ու կենտ կրակոցները սովորական էին դարձել:

Զենքի հետ կողոպուտն էլ շատացավ: Գյուղում ապահով չէր: Քնելուց առաջ տան դռների կապերը ավելի էին պնդացնում: Գողություն կար այգիներում, գյուղը հին հաշիվներ էր մաքրում և հրկիզում հարևանի արտը, տասը տարի սրտում պահած վրեժը հանում:

Համարյա ամեն իրիկուն դիրքապահներ էին շրջում գյուղի չորս կողմ: Նոր մարդիկ էին եկել՝ խմբապետ, վաշտապետ, որոնք լավ սենյակներում էին ապրում, յուղ ու հավ պահանջում, հեռանում գյուղից մի քանի օրով և թալանով վերադարձնում:

Վերադարձ

Գյուղը կծկվել էր, վախից կուչ եկել: Բայց և կերուխում կար հարուստ տներում, ուր հրամանատարը հարբած կրակում էր տասնոցից պատուհանից դուրս, օդի մեջ: Սոսկում էին ազդում գյուղի վրա գնդակները՝ թեժ արեից, որ վզզում էին ձմռան ցուրտ օդում: Կես քուն, կես արթուն գյուղի հսկումի մեջ էր, մինչև լուսաբաց ականջը ահազանգի պատրաստ:

Տավարն էր, որ տաք գոմերում փնչոցով որոճում էր առաջվա պես, ծծկեր մանուկներն էին, որոնք անգետ, անբան մուշ-մուշ քնում էին օրորոցի տաք պարուրների մեջ:

Պետին գյուղի գործերին չէր խառնվում: Ժողով չէր գնում. հարցնող չկար, մարդատեղ չէին դնում: Առաջվա պես գոմերում էր գիշերում, տավարի հետ կամ մարագի դարմանի մեջ:

Շնչագրում էին գյուղը, ցուցակներ կազմում, տասնյակների բաժանում: Եվ ամեն անգամ, երբ գյուղացիք հարցնում էին, թե էլ ով մանց ցուցակ մտցնելու, մեկը հանաքով պիտի ասեր.

— Բա Պետին:

Մյուսները պիտի ծիծաղեին, ջահելները սրախոսեին, թե Պետին լավ թնդանոթ կնետի կամ հրաման կտա, և մեկն ու մեկն էլ հանկարծ, խոսքի մեջ, պիտի ասեր.

— Հանաքը դեն, Պետին աչքիս շատ ա այլակերպ:

Պետին այլակերպ էր դարձել: Նա քաշվել էր, կծկվել, շատ քիչ էր խոսում, շատ քիչ էր երևում մարդամեջ: Ասես ծերացել էր. աչքերը փոս էին ընկել, ճակատի կնճիռները շատացել: Քայլելիս գլուխը կախ էր պահում, մի բան փնտրողի պես:

Եվ երբ խոսքը պետու վրա գար, առաջարկ էր լինում Պետուն մի չուխա տալ կամ կարպետ:

— Էն ի՜նչ ա հալը, գաղթականը նրանից լավ ա:

Բայց գյուղն իր ցավերն ուներ, Պետու մասին հոգալու ժամանակ չկար:

Ձմեռն անցավ, հալոցքի հետ Այու սարի կողերն էլ բացվեցին, Պետին էլ ժիրացավ:

Կանաչը հերվա չոր խոտի տակ ծլել էր արդեն, գետինը ձմռան ամբարած խոնավությունն էր գոլորշիացնում: Կաթում էին կտուրները, ցեխ էր փողոցներում, դուրեկան էր չերմությունը գարնան արևի:

Պետին նախիրը հանդ տարավ: Այս անգամ մահակի հետ նա հրացան էլ ուներ:

Իր օրում հրացանից չէր կրակել, նա իսկի ձեռք էլ չէր տվել: Պետին շատ ուզեց հրացան չառնի, բայց ստիպեցին: Վաշտապետը հերսոտեց, ոտը գետնին խփեց, պետին էլ վախից տապ արավ, համաձայնեց: Գյուղը վախ ուներ, թե կարող էին տավարը սարից փախցնել:

Ծիծաղում էին, երբ մի քանի ջահել սովորեցնում էին Պետուն հրացան բանեցնել: Պետին վախվխելով ձեռք տվավ հրացանին, ձեռքը ետ քաշեց, կարծես կրակ էր, այրեց: Եվ հրացանը մահակի պես ձեռքն առած՝ ամեն օր նախիրը սարն էր տանում:

Իր մտքում նա ավելորդ էր համարում հրացան առնել: Սարում նրան բոլորն էլ գիտեին. քանի՜ ուրիշ հովիվ է եկել, միասին աղբյուրի մոտ հաց են կերել:

Պետին խոր համոզում ուներ, թե իր ճանաչը երբեք չի կրակի, տավարի չի մոտենա:

Շատ անգամ էլ, երբ հրացանի ծանրությունը նեղացնում էր նրան, գյուղից հեռանալուց հետո մի քարի տակ պահում էր հրացանը և գյուղ դառնալիս էլի հանում, ձեռքին բռնում:

Երեխաները ծիծաղում էին նրա վրա. —

— Պետի՛, քանի՞ մարդ ես սպանել:

— Պետի՛, բա զորքդ ու՞ր ա...

Երբեմն Պետուն թվում էր, թե վաշտապետը դիտմամբ է զենք տվել, որ ծաղր անեն, ծիծիաղեն: Այդ մտքից նեղանում էր, կոտրվում և քաշվում գոմի մի անկյուն, որ մարդ չտեսնի:

Լուսաբացին, երբ Պետին աղբյուրի մոտ երեսն էր լվանում, իսկ կովերը հավաքվում էին աղբյուրի մոտ, Պետուն ասացին, որ ինքը սարում դիրքեր փորի: Նախիրն այդ օր գյուղում պիտի մնար:

Պետին շփոթմունքից մոռացավ երեսը փափախով սրբել: Ջուրը ծլլում էր դեմքից: Մի պահ մտածեց, ուզեց հրաժարվի, բայց հիշեց, որ վաշտապետը ոտը էլի գետնով կտա:

Վերադարձ

Եվ մյուսների հետ ինքն էլ գնաց Այու սարի լանջին դիրքեր փորելու:

Գարնան ամպոտ օր էր: Անծրևը մաղում էր մեղմ, խոնավության մեջ կար գարնան ծաղիկների, կանաչ խոտի բուրմունք:

Պետին հացը մի քարի տակ դրեց և տասնապետի ցույց տված տեղը սկսեց փորել: Բավական հեռու մի ուրիշն էր փորում, նրա կողքին երրորդը, և այսպես գարնան ամպոտ մի օր, Այու սարի ծաղկոտ լանջի վրա երևացին խրամատի գոտիներ:

Փորում էր Պետին անվարժ շարժումներով, և քրտինքը սնդիկի հատիկների պես գլորվում էր նրա ծաղկատար ճակատից:

Ամպերը մեկ էլ ետ քաշվեցին, գարնան արևը երևաց ամպի տակից, և բուրմունքն ավելի շատացավ: Պետին թիկն տվեց մի քարի, նստեց հանգստանալու:

Հեռվում, այգիների մեջ թաղված քաղաքը դաշտի վրա օազիսի նման էր երևում:

Պետու ականջին հասավ կովի բառաչի ձայն, որ գյուղի կողմից էր գալիս: Նա նայեց, բառաչի ձայնը մեկ էլ լսվեց:

— Ջա՛ն, մարալ. սոված ես մնացել,-ասեց ինքն իրեն և մտքում դրեց տավարն առավոտ կանուխ Այու սարիկողմը քշելու, ուր խոտը հասել էր ու առատ:

Թիկնել էր քարին, նայում էր դիմացի բլուրներին: Արևի շողերի տակ ինչ-որ վեհություն կար Պետու չարքաշ, պղնձագույն դեմքին, փոս ընկած աչքերում անհուն բարություն կար և միամիտ սեր դեպի խոտը, կովը, ծաղկած սարերը:

... Դիմացի բլուրի ետևից լսվեդ հատուկենտ կրակոցի ձայն, Պետին ձգվեց հասակով մի, լսողությունը լարեց:

Եվ հանկարծ ընկավ խրամատի մեջ, ընկավ երեսնիվար, թաց հողի վրա: Այդպես ընկնում է խոտը կիսաչոր, երբ գերանդին սլլալով կտրում է ներքևից: Պատահական գնդա՞կ էր, թե դարանակալի խելագար ցանկություն, որ շիկացած արճճի հետ թռավ հեռվից, շաղ տվավ Պետու գանգը կանաչ խոտերի վրա:

Երբ տասնապետը եկավ խրամատին նայելու, տեսավ Պետուն՝ ընկած երեսնիվայր: Նոր փորած հողը ծծել էր արյունը կարմիր:

Խրամատի մի անկյունում էլ թաղեցին նրան:

Գյուղը հոգս շատ ուներ, լաց չեղավ Պետու համար: Տավարն էր, որ առավոտյան բառաչում էր գոմում, սարի կանաչին կարոտ:

Իսկ գիշերվա անծրևը սրբեց, լվաց խոտերից կաթիլները Պետու արյան...

* *
*

Այու սարի լանջին հիմա մի կտոր տեղ կա, ուր կանաչն ավելի փարթամ է, ավելի մուգ: Փարթամ կանաչի տակ փտում են ոսկորները Պետու:

ԾԻՐԱՆԻ ՏԱՓ

Թեկուզ անունը Ծիրանի տափ է, բայց և ծիրանի ոչ մի ծառ չկա այնտեղ: Գետի ափին, քարաժայռերի ճեղքերում մացառներ կան, քրքրված ցախավելի պես դիք-դիք ցցված: Ծիրանի տափի առավելությունը քամիներից պաշտպանված լինելն է և ջրի մոտիկությունը: Սարում, երբ գարնան սկզբին բորան է լինում, անծրևախառն քամի, չոբանը ոչխարը դեպի ձորն է քշում և պատսպարան տալիս լերկ Ծիրանի տափի ժայռերի ետև: Այծերը մացառներ

Վերադարձ

են կրծում: Ոչխարը՝ գլուխը իրար շեքի մեջ՝ որոճում է: Հոտի մեջ և ոչ մի ոչխար բորան օրերեին գլուխը վեր չի հանի.

Ծիրանի տափը հիշատակելու արժանի ոչինչ չէր ունենա, եթե նա երկու գյուղի՝ Միրի և Մրոցի միջև անվերջ շարունակվող կռիվների, խոսք ու զրույցի առարկա չդառնար, եթե նրա համար տարիների ընթացքում բազմաթիվ անգամ մահակներով կռիվ չտային երկու հարևան գյուղերը՝ Մրոցն ու Միրը:

Երկու գյուղն էլ գետի ձախ ափին են ընկած, Մրոցը վերև, իսկ Միրը՝ ներքև:

Մրոցն ու Միրը հավասար ծխեր ունեն, և առաջներում, երբ մահակներով կռիվ էին տալիս Ծիրանի տափի համար, այնպես էր պատահում, որ մի տարի Մրոցն էր հաղթում, հաջորդ տարին՝ Միրը կամ երկուսն էլ ջարդված վերադառնում էին, որովհետև Ծիրանի տափի համար համարյա հավասար թվով մահակներ էին զարկվում երկուստեք:

Մրոցն էլ էր այծ ու ոչխար պահում, Միրն էլ, վերին գյուղումն էլ կար եկեղեցի, ներքևի գյուղում էլ: Շատ անգամ միաժամանակ էին բացվում ուշունցի պարկերը: Վերևի գյուղում, պատի տակ նստոտած ալևորներից ոմանք հոնի կարմիր փայտերը մեկնում էին Միրի կողմը, հայհոյում.

— Միրն էլ շեն ա՞ , վառես խանձահոտ չի գա: Մեր աղբաջրումն են նրանք խմոր հունցում...

Գուցե հենց այդ ժամանակ Միրի ալևորներն էլ էին անիծում վերի գյուղերին և ջահելների սրտում պապենական ոխը թեժ պահում: Բայց նրանք առիթ չունեին ասելու, թե Մրոցը վառես՝ խանձահոտ չի գա, թե նրանք աղբաջրով են խմոր հունցում, որովհետև Միրում երեխան էլ գիտեր, թե գետը վերից է գալիս, անցնում է Մրոցի կողքով, սրբում գետի մոտ կիտած աղբակույտերն ու մոխրանոցները և լվանում գետի միջով անցնող կովերի, եզների, ձիերի սմբակներն ու կճղակները: Միրի հարս ու աղջիկ այդ ավելի լավ գիտեին, դրա համար էլ լուսաբացից վազում էին գետը՝ ջուր առնելու, մինչև ջրի պղտորվելը:

Միրի երեխաներն էլ գիտեին, որ գետը վերևից է գալիս, բայց հարկավոր էր մի քիչ հասակ առնեին և հասկանային, թե ինչու իրենց ալևորները վերի գյուղի հասցեին չէին ասում.

— Վառես, խանձահոտ չի գա...

Մրոցն էլ այծ ու ոչխար էր պահում, Միրն էլ, բայց Մրոցում այնպիսի մարդիկ կային, որոնք ամբողջ Միրի չափ ոչխար ունեին: Կարելի էր առավոտ կանուխ գետից ջուր վերցնելով խմել նույնպիսի մաքուր և սառը ջուր, ինչպիսի վերի գյուղն էր խմում, բայց Միրը վերի գյուղի չափ կով չէր պահում: Երբ Միրի լղար կովերը քարերի արանքում բուսած չոր խոտերն էին պոկում, Մրոցի կովերի լիք կուրծքը թաղվում էր կանաչ խոտերի մեջ, պտուկները քսվում էին ծաղիկների թերթերին, և ծաղկափոշի էր նստում վերի գյուղի կովերի կուրծքին:

Այդ մասին Միրի երեխաները պիտի իմանային, երբ չափահաս դառնային և հասկանային, որ կավե կճուճի մեջ պահած յուղի պաշարը կապ ունի սարի կանաչի հետ: Երբ այս հասկանում էին Ծիրանի տափի մասին գյուղում խոսք ու զրույց լինելուց հետո, նրանք խլշում էին ականջները, մահակի կոթն ավելի պինդ սեղմում և մյուսների հետ վազում Ծիրանի տափը, եթե հավարն ընկներ, որ Մրոցի չոբանները ոչխարն ու տավարը քշել են ձորի կողմը:

Եվ թեկուզ ամառվա շոգին կանաչը խանձվում է, հողը ճաքճքում, էլի շոգից նեղացած նախիրը ժայռի շվաքում հանգստանում է, գետի սառնությունը հովացնում է նրանց մաշկը, և արևը թեքվելուց հետո, Ծիրանի տափում նախիրն էլի ուտելու մի քիչ խոտ է ճարում, այծերը՝ մացառների վրա տերև:

* *
*

Վերադարձ

Ոչ ոք չէր հիշում՝ ոչ Մրոցում և ոչ էլ Միրում, թե երբ ծագեց առաջին թշնամությունը Ծիրանի տափի համար:

Եթե Մրոցին էին հարցնում, հազար ու մի պատմություն էին անում, թե իրենցն է Ծիրանի տափը, «ինչիների» ձեռքով քաշած պլան ունեն, թղթեր կան:

— Էս է, ես իմ ձեռքերով եմ էնտեղ կուրգանի քարերը սահմանի վրա շարել...

— Իմ միտս է, որ հորս ոչխարը գիշերն էլ էր Ծիրանի տափում մնում:

— Միրի սահմանը ծիրանի տափից էլ շատ դենն ա... Էն մեր հայրական հողն ա...

Իհարկե, Մրոցը միայն ադյ չէր ասում, և երեք հոգի չէին խոսում, եթե մեկը հարցներ նրանց Ծիրանի տափի մասին: Վրա էին տալիս, իրար հրմշտկում, ամեն մեկն աշխատում էր առաջ ընկնել և չինովնիկին պատմել իր մտքինը, իր լսածը հաստատելու, որ Ծիրանի տափը Մրոցինն է: Շատերն այնքան էին հեռու գնում, այնպես էին հորինում, որ մոտին կանգնած հարևանն էլ չէր հավատում նրա ասածին. բայց լռում էր, մտքում ծիծաղում, գլխով անում, որ չինովնիկը հավատ նրա ասածին: Չէ՞ որ խոսքը Ծիրանի տափի մասին էր, գետի ափին բուսած մացառների, գյուղի սահմաններն է՛լ ավելի լայնացնելու մասին:

Բայց վեճը շատ խոսելը և բարձր կանչելը չէր որոշում: Չինովնիկի գնալուց հետո Մրոցում շշուկով և շատ ծածուկ իրար մեջ հավաքում էին այն գումարը, որի մասին գիշերվա կերուխումի ժամանակ ակնարկել էր քաղաքից եկած «մեծավորը» և ավելացրել.

— Ձեր օգտի համար եմ ասում, դուք գիտեք, մանակ ինձ համար չեմ ուզում:

Չինովնիկը Միր էլ էր գնում: Ներքի գյուղն աշխատում էր ավելի ճոխ ընդունել նրան, սրա-նրա տնից հավաքում էին հարմար իրեր, մի տնից մաքուր բարձ, մյուսից՝ գյուղի միակ լավ կարպետը, տունը զարդարում, հարսերի վրա բարկանում, որ փոշի չանեն, ապա, սենյակը սարքելուց, խոնարհ գլուխ տալիս եկվորին, ներս տանում:

Ոմանք եկողների ձիերն էին տեղավորում, գարի տալիս և խոնարհաբար ոամկի խեղճությամբ ժպտում մեծավորի պահակի առաջ, նրան էլ լավություն անում, մտածելով, որ գուցե այդ էլ օգնի Ծիրանի տափի անվերջ վեճին:

Միրում էլ էին բարձր ձայնով կանչում, աղմկում, նրանք գիտեին, թե ինչ են ասել վերի գյուղում, հերքում էին «պլանի» պատմությունը, մեկը մոտենում էր, իր եղած գլուխը ցույց տալիս, պատմում, թե ինչպես են Մրոցի գյուղացիք մահակով խփել, մյուսը՝ հարևաններին բոթելով երեխային էր առաջ հրում, բաց անում ոտքը և շան կծած վերքերը ցույց տալիս:

Երեխան զարմացած և վախով նայում էր չինովնիկի պսպղուն կոճակներին, հայրը նրա ոտից պինդ բռնած բարձրացնում էր երեխային , որ «մեծավորը» ավելի լավ տեսնի: Իսկ չինովնիկի աչքերը երեխայի ոտի սպիներից սահում էին գետնի գունավոր կարպետին և մտքում գին դնում կարպետին, կարպետը համեմատում Մրոցի խոստացած կաշառքի հետ:

Ձարմանքն էլ չէր, եթե մյուս օրը, Մրոցի աչքից անտես պահելու համար, Միրից մի քանի հոգի, գիշերվա կարպետը թաղիքի մեջ փաթաթած տանում էին քաղաք, չինովնիկի տունը: Միրում էլ էին շշուկով ինքնատուրք նշանակում, կարպետի գինը տալիս տիրոջը, որ հարս ու աղջիկ ձմռան գիշերներին գունավոր թելերից մի նոր կարպետ գործեն և պատմեն հնօրյա չարքերից:

Եթե պատահեր, որ քաղաքից եկողը մյուս օրը համաձայնվեր անձամբ տեսնելու Ծիրանի տափը, համարյա ամբողջ Միրն էր գյուղից դուրս գալիս՝ որը ոտով, որը ձիով: Գյուղի աչքաբաց, ազդեցիկ մարդիկ, «մեծավորի» ձիու սանձը բռնած, դարձյալ Ծիրանի տափի մասին էին պատմում և նույն հոգով այդ պատմությունն անում՝ ազդեցիկ մարդիկ չինովնիկին, գյուղի գզիրը՝ նրա պահակին:

Անհնար էր, որ մեկը կոտրատած ռուսերենով Ծիրանի տափին հասնելիս «մեծավորին» չպատմեր մի հին խոսք, թե ինչպես մի հարուստ մի տգեղ կին է ունենում և մի սիրուն աղախին, ինչպես մի օր երկուսն էլ գնում են սարը՝ ոչխարը կթելու, խանի չոբանը կարծում է,

Վերադարձ

թե սիրունն է խանի կինը, և երբ խանը գալիս է, չոբանը ցույց է տալիս տգեղ կնոջը և խանին զարմանքով հարց տալիս՝ խանն ապրած կենա, սրան էլ են զուռնով բերե՞լ...

Եվ այդ ասելիս պատմողը պիտի հարցներ, թե Մրոցի հողերի շարքերին Ծիրանի տափն է՞լ է հող, բայց «մեծավորը» քահ-քահ պիտի ծիծաղեր, և Միրի մի քանի միամիտ գյուղացի , որոնք անգիր կասեին այդ պատմությունը, չինովնիկի ծիծաղը հօգուտ Միրի կընդունեին:

Այսպես շատ տարիներ եկել են, գնացել , երկու գյուղից էլ շատ յուղ ու պանիր, գորգ ու կարպետ են տարել հազար ու մի չինովնիկ և տարածի համեմատ էլ հատկացրել Ծիրանի տափը՝ մերթ Միրին, մերթ Մրոցին, կռիվների աղբյուր ստեղծել, ամեն տարի մացառուտի կանաչ տերևները բացվելու հետ երկու գյուղումն էլ թեժացրել զայրույթը Ծիրանի տեփի համար...

Խորհրդային օրերն եկան:

Երբ որ գավառական քաղաքից թշնամու խուճապի մատնված զորքերը հեռացան, և բեզարած կարմիր բանակայինները պաուկեցին Ազգային խորհրդի դիվանների վրա, բանակի շտաբը քաղաքի հետ գրաված համարեց և հեռու ձորերը, որոնցից մեկումն ընկած էին Մրոցն ու Միրը:

Հարկավոր էլ չէր զորք ուղարկել, ոչ էլ թնդանոթ: Տեղացի մի ագիտատոր անցավ ձորերով և պատմեց այն, ինչի մասին լսել էին ձորի գյուղերում:

Հենց որ լուր եկավ, թե գավառական քաղաքից փախել են նրանք, որոնցից ոմանք առաջվա չինովնիկի պես էին մտածում Ծիրանի տափի խնդիրը որոշելիս, երկու գյուղն էլ ականջները խլշեցին նոր օրերի լուրերին, աչքերի առաջ Ծիրանի տափը:

Եվ ձորերում քարոզող ագիտատորը հենց որ Միր գնաց և ընդարձակ կալում հավաքված ժողովրդին ճառ ասաց, ձեռքերն օդում ճոճելով, զայրացած մի քանի անգամ կրկնեց «արնախումներ, գիշատիչներ», Միրում շատերն այնպես հասկացան, թե այդ բառերը վերի գյուղին են ուղղված: Ճառից հետո եկվորին շրջապատեցին գյուղացիք, և առաջին հարցը Ծիրանի տափի մասին եղավ պատասխանը՝ թե «հողն աշխատավորին» — ավելի երկմիտ դարձրեց Միրի բնակիչներին: Ագիտատորի գնալուց հետո գյուղում ոմանք նրա պատասխանը հօգուտ Մրոցի էին մեկնաբանում:

Նույն ճառը կրկնվեց և Մրոցում: Այնտեղ էլ ժողովուրդը խլշած ականջներով լսեց նրան, և երբ ագիտատորը հողահավասարման անունը տվեց, բազմությունը շարժվեց. թե մարդիկ կային, որոնց մտքերը հեռու էին, ցնցվեցին, մոտեցան խոսողին: Շատ մարդ էր լսում նրան, և այդ րոպեին Մրոցում ոչ մի ուղեղ չկար, որի ծալքերում Ծիրանի տափի պատմությունը չդառնար շվաքի պես: Լսելուց հետո շատերը խոսեցին Ծիրանի տափի մասին:

Կեսգիշերին Մրոցում մի քանի մարդիկ խոսում էին կտուրի վրա, որի տակ քուրսու վրա քնել էր ագիտատորը:

— Հը՞, ի՞նչ անենք...

— Չի վերցնի, հերսոտ ա...

— Բա էդպես գնա՞, ախր լավ չի լինի...

Առավոտյան, երբ քաղաքից եկած ընկերը ձին նստեց ուրիշ գյուղ գնալու, նրան բարի ճանապարհ ասացին, մոտեցան ձեռք տվին:

Երբ մոտեցավ և նա, որ կեսգիշերին կտուրի վրա խոսելիս ասել էր, թե «լավ չի լինի, թե էդպես գնա» և ուզեց աջը մեկնի և բարևելիս ձիավորի բռան մեջ դնի այն,ինչ պինդ սեղմել էր ձեռքում, աջը մեկնելիս աչքը ընկավ ձիավորի աչքին, և կիսով չափ մեկնած ձեռքը երկյուղից ետ ընկավ փափախի վրա, բռի մեջ դրամ: Ձիավորին ճանապարհելիս նա փափախը հանեց: Նույն օրը կտուրի վրա խոսողները շատ հանդիմանեցին նրան, իսկ նա ուսերն էր վեր քաշում և ասում.

— Կարացի ոչ, աչքերը հերսոտ էր...

Վերադարձ

Մի գարուն էլ շուռ տվեց, և այդ գարնանը քաղաքից հողաչափ եկավ երկու գյուղի սահմանները որոշելու: Հողաչափը դեռ գյուղ չեկած՝ երկու գյուղումն էլ գիտեին նրա մասին այնքան տեղեկություն, կարծես այդ մարդը տարիներ էր ապրել նրանց հետ: Մինչև նրա գալը երկու գյուղումն էլ նրա մասին էին խոսում:

— Ասում են շատ խղճով ա:

— Խմիչքեղենից հեռու չի...

— Որ հերսոտեց, էլ պրծնում չկա, գործը կքանդի...

— Աչքի մինն էլ մի թեթև շաշ ա...

Հողաչափի գալուց հետո խոսքն ու զրույցն ավելի շատացավ: Դեռ Միրին չհասած, վերին գյուղից ծիավորներ էին եկել նրան իրենց մոտ տանելու: Եվ որովհետև նա « խմիչքներից հեռու չէր», վերի գյուղը գնաց, որի մասին լսել էր քաղաքում: Առաջին հաղթանակը թև տվեց Մրոցին, ջուր մաղեց Միրի գլխին: Ծիրանի տափի բախտը կիսով չափ որոշված համարեցին:

Հողաչափը շաբաթից ավել մնաց, երկու գյուղումն էլ կերավ ծու, կարագ, մեղր, քնեց մաքուր տեղաշորում, շատ անգամ էլ լսեց խանի և զուռնով բերած հարսի պատմությունը, Մրոցի ազդեցիկ մարդկանց խոսքը, որ իրենք Ծիրանի տափի պլանն ունեն:

Հողաչափը վերադարձավ: Ճամփին նրա ծիու սանձից բռնում էին: Երբ բռնողը Մրոցից էր, Ծիրանի տափն իրենց գյուղի համար էր խնդրում, իսկ եթե Միրից էր՝ Միրի համար:

Եվ երկուսն էլ համարյա նույն օրհնությունն էին թափում հողաչափի զավակների, տան և մեռած-կենդանի բարեկամների գլխին, աշխատում մի բան իմանալ, խոսքի միջից մի շող, որով լուսավորեին իրենց կասկածների մթությունը, մինչև քաղաքից մի լուր գար:

Իսկ հողաչափը հենց մի գլուխ ասում էր.

— Լավ կլինի, էնպես սահման եմ դրել ո՛ր...

Եվ այդ լավը հօգուտ Միրի եղավ...

Քաղաքից այդպես հայտնեցին Միրին էլ, Մրոցին էլ, նույն ձևով գրած, նույն թղթի վրա. « Ծիրանի տափն ամբողջովին տալ Միր գյուղին, որպես աղքատ և հողազուրկ գյուղի»:

Թեկուզ թուղթը շատ փոքր էր և հասարակ, բայց ամենամեծ ռումբն էլ այդպիսի աղմուկ չէր հանի Մրոցում, ինչ հանեց թուղթը: Գալիս էին նայում թղթին, ձեռք տալիս, թեկուզ շատերն էին անգրագետ, և ձեռք տալուց, ուրիշին էին վերադարձնում թուղթը, որ կեծացած թիթեղի կտորի պես խանձում էր ձեռք տվողի մատները:

Նույն երեկոյան Միրում գյուղացիք խոսում էին, կասկածներ հայտնում: Ճիշտ է, թուղթը չէր խանձում, բայց վստահություն էլ չէր տալիս: Այդ փոքրիկ կտորի վրա ի՞նչ գրչով կարելի էր Ծիրանի տափի պատմությանը վերջ տալ:

— Հը՞, ըստեղ մի բան կա որ...

— Չէ, էսքան շուտ չէր լինի...

Մյուս օրը Միրից երեք հոգի քաղաք գնացին, մոտեցան մի երիտասարդի, որ հողային գործերն էր վարում, նրա սեղանին դրին Միրի համախոսականը: Զարմացք բան էր գրած համախոսականում, երիտասարդը կարդաց, քթի տակ ժպտալով նայեց գյուղացիներին:

— Մեզ Ծիրանի տափի կեսը տվեք, — ասացին նրանք:

ՄԻՐՀԱՎ

Աշուն էր, պայծառ աշուն...

Օդը մաքուր էր, արցունքի պես ջինջ: Կապտավուն սարերն այնքան մոտ, այնքան պարզ էին երևում, որ հեռվից կարելի էր համարել նրանց մաքուր լանջերի բոլոր ծորակները, կարմրին տվող մասրենու թփերը:

Վերադարձ

Աշուն էր, տերևաթափով, արևի նվաղ ջերմությամբ, դառնաշունչ քամիով, որ ծառների ճղներից պոկում էր դեղնած տերևները, խմբերով քշում, տանում հեռու ձորերը: Նույնիսկ քարափի հաստաբուն կաղնին խոնհարվում էր քամու առաջ: Ամայի ձորերում, դեղնակարմիր անտառի և հնձած արտերի վրա իջել էր մի պայծառ տխրություն: Ջինջ օդի սառնության մեջ զգացվում էր առաջին ձյունի շունչը:

Այգում երիտասարդ կեռասենիները մրսում էին, քամուց խշշում: Սիմինդրի երկար տերևները թրերի նման քսվում էին իրար, պողպատի ձայն հանում: Կարծես ձիավորներ էին արշավում իրար դեմ, և սիմինդրի տերևը, որպես բեկված սուսեր, ընկնում էր քամու առաջ:

Արևի տակ ժպտում էր վերջին արևածաղիկը և օրորում դեղին գլուխը:

Դիլան դային նստել էր հնձանի պատի տակ, ընկուզենու չոր կոճղին: Նա սովորություն ուներ ուշ աշնանը վերջին անգամ այգին մտնելու, դուռ ու ցանկապատ ամրացնելու և հնձանը փակելու, որպեսզի ձմռան ցուրտ գիշերներին գայլ ու գազան չպատսպարվեն ներսը:

Ջորացած ոստերի և ցողունների մի կապ ժողովել էր, դրել մոտը: Եվ հոգնությունից հանգստանում էր, աչքը հեռու սարերին: Նստել էր ու միտք էր անում՝ ականջը սիմինդրի տերևների խշշոցին:

Աշնան արևը ջերմացնում էր նրան. ձորի խաղաղությունը դուրեկան էր: Ծառերին փաթաթված վազերն օրորվում էին քամուց, Դիլան դայու միտքն էլ տարուբեր էր լինում, ինչպես քամիների բերանն ընկած չոր տերև: Քամուց հնձանի դռնակը մեղմ ճռնչում էր, և մաշված դուռը դողդոջ երգում էր մի հին երգ:

Եթե արևը չխոնարհվեր դեպի մայրամուտ, նա առանց հոգնության երկար կմնար այդ դիրքով և չէր հագենա մրգերը քաղած և արդեն դեղնող ծառերի սոսափից: Շուտով կիջնի ձմեռ, և ո՞վ գիտի, բացվող գարնանը նորից պիտի ի՞նքը բանա այգու դուռը, թե՞ մի ուրիշ ձեռք:

Աշնան խաղաղ օրերին նրան հաճելի էր և՛ սիմինդրի տերևների խշշոցը, և՛ վազերի օրորը, և՛ հնձանի դռնակի երգը:

Այդպես մի անգամ էլ, շատ տարիներ առաջ, ճռնչաց այգու դուռը: Էլի արև օր էր: Հնձանի ստվերում ուռենու կողովների մեջ սև խաղողը շողշողում էր:

Ներսը՝ քարե տաշտի մեջ, Դիլան դային, մինչև ծնկները բաց ոտներով, ճմլում էր խաղողը, և արնագույն շիրան քարե տաշտից ծորում էր կավե կարասը:

Հնձանը շոգ էր: Ճմլում էր խաղողը, ինքն իրեն դնդնում կայտառ մի երգ, և քրտինքի կաթիլները գլորվում էին, ընկնում շիրայի մեջ: Երիտասարդ էր այն ժամանակ. երակներում արյունը եռում էր իբրև թունդ գինի:

Դռան ձայնին Դիլանը գլուխը դուրս հանեց: Այգում ոչ ոք չկար: Ու հանկարծ, երբ սիմինդրի մարգերում երևաց գլխի զառ կապույտ մանդիլը, ինքը պահվեց դռան հետևը:

Կարծես հավք էր թաքնվել անտառի մթին խորշում: Ապա վիզը երկարեց, ինչպես կաքավը դեղնած արտերում խշշյուն լսելուց, և մի ջահել կին դուրս եկավ սիմինդրի խիտ արտից: Դուրս եկավ ճոճեց բարակ մարմինը, որպես եղեգ և կաքվի մանր քայլերով սորաց դեպի հնձանը:

Սոնան էր, զառ մանդիլով նորահարսը, լույս ատամներով այն աղջիկը, որ այնպես զրնգան ծիծաղում էր, երբ առվակի մեջ կախում էր սպիտակ սրունքները, իսկ դրացու տղան՝ Դիլանը, ջուր էր ցնցղում նրա ողկույզի պես գանգուր մազերին:

Հարսը փափուկ քայլերով, ինչպես այծյամը ձյունի վրա, մոտեցավ հնձանին: Դռան մոտ զրնգացին Սոնայի շալե շապիկի արծաթ սուրմաները, և ներս մտավ, ինչպես միամիտ հավքը վանդակի բաց դռնով:

Հանկարծ տեսավ նրան, ցնցվեց, ոստյուն արեցդեպի հետ, բայց մի կրակված ձեռք փակեց հնձանի դռնակը:

— Բաղը մարդ կգա, Դիլան, — դողալով խնդրեց նա:

Վերադարձ

Ու չիմացավ գինուցն էր, թե հնձանն էր տաք, — Դիլան դային չիմացավ:

Սոնայի ականջին շշնջաց.

— Կաց, անխիղճ...

Շշնջաց ու պինդ-պինդ փաթաթվեց նրան: Այնքան դուրեկան էր նրա շույլը վեր չարած, լաջվարդ հալավի հոտը, այնքան տաք էր հնձանը:

Սոնան օձ պես կեռումեռ արեց, փորձեց ազատվել նրա բազուկների օղակից, կարոտով խնդրեց, խոստացավ:

Որպես եղեգ ճոճվեց նրա դալար մարմինը, և մեջքը խոնհարեց... Անիմաստ մաքառումից հոգնած, հարսը սրտաբուխ նրան ընծայեց իր մարմինը, որպես անարատ զոհ: Եվ նա ագահ համբուրեց հարսի կարմիր լար շրթունքը, անհագուրդ հիացավ ոսկեդեղձան հյուսերով, որ ծփում և խշշում էին լուսեղեն լանջի վրա:

Հետո թևը ջարդած հավքի պես Սոնան ամաչկոտ դուրս թռավ հնձանից, մի անգամ էլ շորորաց այգու շողոտ խոտերի վրա և ներսը թողեց լաջվարդ շապիկի բույրը:

Իսկ զրնգան սուրմաները կայտառ կոհակների նման ծափ էին զարկում:

* *
*

Նրանք մանկության ընկերներ էին, և նրանց սերը էր նույնքան աննկատ, ինչպես մի գիշերում բացվում է մուգ մանիշակը: Առուների ափին, այգիներում, դաշտերից խուրձ կրելիս, ամառվա լուսնյակ գիշերներին խոտի դեզի մոտ,-ամեն տեղ այդ սերը ծիծեռնակի պես ճովողում էր , մինչև հասունացան նրանք, և մի օր էլ մեծատուն հարևանի շեմքով ներս մտավ Սոնան, հարսի քողը երեսին, քողի տակ արցունքից կարմրած աչքերը՝ պայծառ, որպես լեռնային ծովակ:

Հարսանիքից չորս ամիս հետո պատահմամբ հանդիպել էին իրար այգիների ճանապարհին: Դիլանը նրան կանգնեցրել, հարցրել էր հալը, Սոնան թախիծով թոթվել էր ուսը և արագ հեռացել:

Հանդիպումը բորբոքել էր նրան, բայց առաջվա նման մոտիկ լինելու ցանկությունը, իբրև խոր երկնքում նազով ճախրող թռչուն, երբեք չէր իջնում նրա շեմքին:

Ու հանկարծ այդ հավքը թառեց նրա ուսին....

Ինչու՞ եկավ այգին, արդյոք Սոնան մանկության առվակի ջրե՞րն էր կարոտել, թե՞ պատահմամբ մոտեցավ հնձանի դռնակին՝ մտածելով, որ ներսն էլ ամայի է, ինչպես այգում: Դիլան դային մինչև վերջը չիմացավ այդ:

Մի քանի անգամ մոտեցավ, կամեցավ նրա հետ խոսել, բայց Սոնան խույս տվեց:

— Թո՛ղ, Դիլան, գնա քեզ համար...

Եվ էլ իրար չտեսան:

* *
*

Դիլան դային միայն գիշերը տուն գնաց: Ամբողջ օրը թափառել էր ձորում, եղել էր հարևանի այգու շրջակայքում, աղբյուրն էր գնացել, փողոցի անկյունում կանգնել էր, բայց ոչ մի տեղ Սոնային չէր տեսել:

Լուսնյակ գիշեր էր, երկինքն անամպ: Փչում էր գիշերվա հովը: Դիլան դային պառկեց դեզի գլխին, նոր հարած խոտերի վրա ու քունը չտարավ:

Հազարավոր չորացած ծաղիկներ բուրում էին խոտի խուրձերի միջից, և լուսնյակ գիշերով նրան այնպես էր թվում, ասես այդ նույն դեզի վրա պառկել է Սոնան և խուրձերի մեջ թողել լաջվարդի բույրը:

Վերադարձ

Լուսաբացին հալվեցին աստղերը, գիշերվա լազուրը գունատվեց: Երբ ծաղիկներն արթնացան գիշերվա նիրհից, և ցողը շողշողուն կաթիլներ շարեց նարնջագույն քարերի վրա,- արևի առաջին շողերի հետ, գյուղի դիմաց, դեղնած արտերում զարթնեց կաքավը — Կա՛ խ-կղա, շա՛ խ-կղա…

Լսվում էր կաքավի թավ երգը: Ավելի վերև, անտառի խորքից, կանչում էր միրհավը:

Դիլան դային վեր կացավ, ուսը գցեց կայծքարով հրացանը և երեսը դարձրեց դեպի սարալանջի անտառը, որտեղից կանորում էր միրհավը:

Սիրտ չուներ իջնելու այգին, տեսնելու հնձանը:

Քայլում էր Դիլան դային շաղոտ խոտերի միջով, հնձած արտերն էր կոխ տալիս, ոսկեգույն ծղնոտները և գլուխը կախ բարձրանում դեպի անտառը՝ արահետի կեռմաններով և թփերի միջով:

Ահա ճամփի եզրին՝ մասրենու պառավ թուփը, նրա մոտ տափակ քարը, որի վրա հովիվներն այժմ էլ աղ են ցանում ոչխարի համար… խուրծ էին կրում միասին՝ ինքը, Սոնան: Արևը խանձել էր աղջկա երեսը, ոսկեդեղձան հյուսերի ծայրը: Դեղին ծղնոտի փշրանքներ կային մազերի արանքում:

Կալից ձիերը քաշում էին, հանում այդ քարին և ձիերը կանգնացնում: Ինքը բարձրացնում էր Սոնային ձիու վրա, հետո իր ձին նստում և գնում արտերը խուրծի:

Մի անգամ էլ Սոնան խնդրեց, որ միասին նստեն: Ու մի ձին հետքից քաշեցին: Առջևը Սոնան էր նստել, հետևում ինքը: Մի ձեռքով սանձն էր պահում, մյուսով գրկել էր նրա բարակ մարմինը: Աղջկա ծամերը քսվում էին նրա երեսին:

Իսկ մյուս առավոտը, երբ այդ քարին հասան, և ինքն առաջարկեց նորից միասին մի ձիու նստեն, Սոնան հայտնեց, որ մայրը հանդիմանել է իրեն և խստիվ պատվիրել առանձին նստելու…

— Ինչու՞:

— Ամոթ է, — ասաց աղջիկը արդար ժպիտով:

Դիլան դային մոտեցավ մի դեզի, ձեռքը կոխեց խուրծերի մեջ և տաքություն զգաց: Կեծացել էին խուրծերը, գիշերվա խոնավությունից հասկերը տմկել էին:

Երբ ծանոթ արտին հասավ, հենվեց կայծքարով հրացանին, միտք արեց: Սոնան այստեղ մի ամառ քաղհան էր անում, կռանում էր ցորենների վրա, մատները փուշ էին մտնում: Սոնան հնձվորի համար հաց էր բերում, քրտնում էր արևի տակ և քրտինքից շապիկը փակչում էր լանջին:

Լինե՛ր, այնպես լիներ, որ ինքը հնձվոր լիներ, նրանց արտը հնձեր, Սոնան հաց բերեր իրեն, շապիկը քրտներ և քրտնած նստեր կողքին:

Ետ նայեց Դիլան դային, եկած ճանապարհին նայեց: Մարդ չկար. աշնան մերկ դաշտերն էին: ու միայն մասրենու կարմիր թփերն էին, և փայլուն մասուրները դեղնած տերևների արանքում:

Հանկարծ մի թփի ետևը լսվեց կաքավի ձայնը.

— Կա՛ խ-կղա, շա՛ խ-կղա…

Դիլան դային զգույշ քայլերով, կուզեկուզ մոտեցավ թփերին: Հնձած արտերում կաքավները հավաքում էին ընկած հատիկները, կոցահարում թափված հասկերը: Մեկը չէր, շատ էին: ցատկոտում էին, օրորում գեր մարմինները: Գարնան երկու ճուտեր մի հասկի համար կռվում էին՝ կտուց կտուցի:

Դիլան դային չոքեց, նշան բռնեց: Մի գեր կաքավ սպիատակ վիզը ձգեց, սկսեց չորս կողմը նայել: Մյուսները լռեցին, տապ արին ծղնոտների մեջ: Քամին խշշացրեց թփերը, ինչպես Սոնան՝ սիմինդրի երկար ցողունները… Ու խշշոցը կաքավներին հասավ թե չէ, իսկույն փոռալով մի քանի հանգույց արին օդում, իջան արև առած արտերի վրա:

Վերադարձ

Ճանապարհը շարունակեց: Քանի գնում թփերն ավելի էին շատանում, արտերի մեջ երևում էին հատուկենտ կաղիններ՝ ծռված, կռացած, կայծակից խանձված: Ասես պահապաններ էին կանգնել անտառի և արտերի սահմանում:

Արահետը բարակում էր: Վերջին արտերն էին կոխ տալիս: Անտառից հովը փչեց նրա դեմքին, ոունգերն ագահորեն ծծեցին անտառի խոնավ ու զով օդը:

* *
*

Անտառը ծանոթ էր նրան, գիտեր, թե որտեղ է սիրումսիրում բուն դնել ու կանչել միրհավը, մթին անտառների ոսկեփետուր թռչունը:

Անատառի մեջ մամոոտ ժայռեր կային, արջաբներ, քամուց ընկած դարավոր կաղնիներ, որոնց վրա սունկերը շար էին ընկել: Ծառերի կիսաչոր ճղները մամոոտել էին, և կիսախավարի մեջ կարծես հետին ոտքերի վրա բրդոտ արջուր էին կանգնած:

Ժայռերին չհասած՝ դիմացից լսվեց հրացանի պայթյուն:

Աղմուկից դրնգաց անտառը, դեղին տերևներից ցողի խոշոր կաթիլները մետաղի ծանրությամբ ընկան խազալի վրա: Մթնկա խորշում թփրտաց գիշերահավը:

Ո՞վ պիտի լիներ: Կայծքարով հրացանի ձայն չէր: Իսկ գյուղում ուրիշ բերդան չկար:

— Տեսնես ո՞վ է որս անում, — մտածեց նա:

Տերևները խշշացին: Դիլան դային տապ արավ, պահվեց քարի ետևը: Միրհավն էր, հանգիստ քուջուջ անելով փոխում էր արնագույն տոտիկները և կտուցով քրքրում լորենու փափուկ տերևները:

Դիլան դային թաքստոցից գլուխը հանեց նշանի, հրացանի փողը երկարեց քարի վրա: Բայց հանկարծ թռավ միրհավը, հետքից մի ուրիշը, ապա երրորդը, չորրորդը...

Զգույշ է միրհավը, դժվար է նրան խփել: Երբեմն այնքան մոտ է գալիս, ահա ուզում ես կրակել, բայց մի թեթև խշշոցից, նույնիսկ որսորդի խոր շնչառությունից, — բացում է թևերը, թռչում գնդակից արագ, ծղրտում, պտույտներ անում թանձր սաղարթի վրա և անձայն իջնում մի ուրիշ տեղ: Զգույշ է միրհավը, քուջուջ անելիս ձգում է վիզը, աջ ու ձախ կռանում և ապա նորից երկարում վիզը, չորս կողմը նայում:

Դիլան դային թաքստոցից դուրս եկավ, ճանապաչհը շարունակեց: Արդեն անտառի խորքն էր, տեղ-տեղ ծառերն անանց պատնեշ էին կազմել: Տերևները հարյուրավոր տարիներ թափվել էին իրար վրա, արևերես չէին տեսել ու չէին փտել: Ծառերի բները թաղնել էին տերևների կույտի մեջ, և ճյուղերը թխսամոր թևերի նման փռել ստվերում բուսած կապույտ սունկերի վրա:

Դիլան դային կոխ էր տալիս չորացած տերևները, թաղվում, ինչպես հարդի շեղջի մեջ, սայթաքում և ճղներից բռնելով ճանապարհը շարունակում:

Հասավ աղբյուրը, կռացավ, կուխտ խմեց: Քիչ հետո իջավ լորենիների ձորը:

Ներքև, քարերի վրա, այնքան շատ միրհավ կար... Արևը տաքացրել էր մամոոտ քարերը, ոսկեփետուր միրհավը, թևերին սև պուտեր, թռչում էր քարից քար, կանչում, կտցահարում հարևանին, էգի շուրջը պտույտներ անում:

Նշան բռնեց: Երբ քարը կայծ տվավ և կայծից բռնկվեց վառոդը, հրացանի փողից բոց ու մուխ ելավ, ձորերը որոտացին ահավոր արձագանքով, ձորից թռան միրհավները՝ թևերը լայն, փափուկ բմբուլով, թևերը փռած աշնան արևի ոսկե շողերի տակ:

Միայն մեկը թպրտաց, մամոոտ քարից վայր ընկավ թփուտների մեջ:

Վերադարձ

Դիլան դային վրա վազեց և վազելիս նկատեց, որ մի սպիտակ շուն, լեզուն հանած, ցատկեց թփուտների կողմը: Որսկան շան շունչն ու Դիլան դայու ձեռքերը միասին ձգվեցին դեպի արնոտ միրհավը:

Նրա մատները դիպան դեղին բմբուլներին, բայց վիրավոր միրհավը հանկարծ թևին տվեց, թռավ վեր: Երկու փետուր օրորալով վայր ընկան, աշնան դեղին տերևների նման:

Դիլան դային ափսոսանքով նայում էր արնոտ միրհավի ետևից, երբ հանկարծ, շատ մոտիկ լսեց ոտնաձայն: Հետ նայեց, աչքերը զարմանքից լայնացան,և հրացանը բնազդմամբ ձեռքից վայր սահեց ծառի ետևը: Անտառապահն էր, աչքերը՝ կաս-կարմիր ածուխ...

Մոտեցավ, բղավեց, և մինչև ուշքի կգար, նար մտրակը օդը ճեղքելով չափեց Դիալն դայու ուսը, մինչև թիակների ոսկորը,մրմուռը ծակծկեց, ինչպես եղինջի հարվածը բաց մսերի վրա:

Անտառապահը հարվածում էր նրան և զայրանում, որ Դիլան դային փախցրել էր նրա զարկած միրհավը:

Անտառապահի որսկան շունը մեկ նայում էր տիրոջը, մեկ Դիլան դայուն, մռռում էր, պոչը գետնով տալիս, մեկ բերանը բաց՝ հուզմունքից հորանջում, մեկ էլ անհանգիստ հոտոտում թփերը, որտեղ քիչ առաջ թպրտում էր արնոտ միրհավը:

Անակնկալ հանդիպումը նրան շշմեցրեց... Նրանք արդեն հեռացել էին, երբ Դիլան դային ուժքի եկավ, նայեց նրանց հետևից, մտաբերեց շան կարմիր երախը...

Դիլան դային նստեց քարի վրա: Ծավից նրա դեմքը կծկվում էր: Մեջքը կարծես շիկացած շամփուրներով խանձել էին, աչքի տակը հարվածից տաքացել էր: Երկար միտք արեց Դիլան դային, աչքի միրհավի երկու փետուրներին: Մի անհուն դառնություն և կսկիծ ավերեց նրա չքնաղ օրը:

... Արևը խաղում էր մայրամուտի ամպերի հետ: Անտառում լռություն էր: Միրհավը թռել էր հեռու... Մամռոտ քարի վրա երկու փետուր էր ընկած, դեղնագույն-սև պուտերով, իսկ թփի չոր ճյուղերին՝ արյան կաթիլներ:

Դիլան դային ծորով իջավ ներքև:

Երբեմն երազ էր թվում միրհավը, բայց մտրակի տեղերը մրմնջում էին, աչքի տակ ցավ էր զգում, ոտքերը թեթև դողում էին:

Սեղմել էր հրացանի տաք փողը, ինչպես միրհավի մարմինը, որին միայն մի վայրկյան շոշափեց և մատների ծայրով զգաց, որ բմբուլը փափուկ է: Միրհավի մարմինը՝ տաք բմբուլ, ինչպես Սոնայի մարմինը լաջվարդ շապիկի մեջ:

Տուն չգնաց: Քարքարոտ արահետով իջավ այգին: Ճոնչաց հնձանի դռնակը, ներս մտավ, մեկնվեց քարե հատակի վրա:

Երբ առավոտյան արևի շողքը հնձանի դռնակի ճեղքով փայլեց ներսում, Դիլան դային զարթնեց, տրորեց աչքերը և աչքի տակ ցավ զգաց: Ուռուցքը չէր անցել:

Այդ օրը նա քարե տաշտում ավելի զայրացած էր ճմլում սև խաղողը և չէր զգում, թե ինչպես քրտինքը գլորվում է ճակատից, կաթում պղտոր գինու մեջ:

* *
*

Աշուն էր, պայծառ աշուն...

Հնձանի առաջ նստել էր Դիլան դային, գլուխը խոնհարել կրծքին ու միտք էր անում արևի տակ՝ անցած-գնացած օրերի մասին:

Այդ աշնան հաջորդ ամառը Սոնան մեռավ երեխայի վրա, և լաց լացին նրա մայրը, ամուսինը, բարեկամները: Ուրիշ աղջիկ գնաց նրա տեղը, Դիլան դային էլ կին առավ, բայց հիշողության մեջ հավիտյան անջինջ մնաց Սոնան, հնձանը, լաջվարդ շապիկը, արծաթե սուրմաները:

Վերադարձ

Դիմացի բլրակի լանջին գերեզմանատունն է: Սոնայի գերեզմանաքարի վրա մամուռ կա, գրերը վաղուց լցվել են հողով, քարը թեքվել է մի կողքի վրա և թաղվել հողի մեջ:

Սոնային լաջվարդ շապիկով թաղեցին: Արդեն վաղուց փտել է լաջվարդն էլ, ոսկե մամուռի նման մարմինն էլ...

Քանի աշուն էր անցել այն օրից, — համարք չունի: Գիտի, որ ինքը զառամել է արդեն, քայլելիս հենվում է փայտին, աչքը չի տարբերում աշնան անտառի գույները, ականջը սուր չէ մանրիկ ոտնաձայն լսելու:

Հնձանի առաջ խոխոջալով հոսում էր առվակը, գիշեր-ցերեկ ջուրն աղմկում էր, ջրի անվախճան և անքննելի զրույցն անում մամուռներին, քարերին ...

Դիլան դային առվակի կողմը նայեց, ժպտաց: Նրա հիշողության խավար անդնդում բոցկլտաց այն օրը, ինչպես միայնակ աստղը մթին երկնքում: Այն օրը, երբ Սոնան սրունքները կախել էր առվակի վրա և ծիծաղում էր...

Ապա միտքը սահեց, արահետով անցավ դեպի անտառը:

Միրհավ կար անտառում, թռավ արնակոլոլ, երկու փետուր թողեց փափուկ մամուռների վրա: Միրհավի պես էր Սոնան, աչքերը խաղողի սև հատիկներ, — տարիներ առաջ, մի արևոտ աշնան, երբ իր ջլուտ ոտքերը պղնձաքրի ծանրությամբ ճմլում էին խաղողը, և անապակ գինին շիթ առ շիթ ծորում էր մատների արանքով...

Միրհավի պես թռավ Սոնան, հետքից թողեց տխրություն և դառնաթախիծ հուշեր:

... Դիլան դային վեր կացավ, հետ քաշեց հնձանի դուռը, երկաթե փակն ամրացրեց, մինչև մյուս գարուն: Ապա կռացավ, դժվարությամբ շալակեց չորացած ոստերի և ցողունների կապը և հոգնած ոտքերը ծերունու հուշիկ քայլերով փոխեց դեպի այգու դուռը:

Այգում էլ ոչ ոք չմնաց:

Միայն իրիկվա հովից խշշում էին սիմինդրի կոշտացած ցողունները. չորացած տերևներն անհանգիստ խմբվում էին այս ու այն անկյունում, թպրտում հուսահատ և անմռունչ պառկում սև գուբի մեջ:

Հանավանք

Նախարարն անցավ Քասախ գետի ափով և այնտեղ, ուր գետը խոր անդունդի մեջ վշշում է, պղտոր ալիքները զարկում ժայռերին, քերում ժայռերը, հունը և ավելի խոր թաղվում ժայռերի մեջ, — բարձր ժայռերի գլխով անցավ նախարարը և որոշեց կառուցել մի հոյակապ տաճար:

Գուցե այդպես չի եղել, գուցե եպիսկոպոս է անցել և ցանկացել Քասախի ափին տեսնել մի վանք, որ խոյանա տիրակալ՝ քարափի գլխին, պատուհանները նայեն ծորին, գետի ալիքներին, փրփրոտ սահանքներին, և կամարների տակ դպիրները կարդան շարական ու սաղմոս, ծլնգան զանգերը, և վանահայրն աղոթքի մեջ մոռանա աշխարհը, նախարարի հարճին...

Հանավանքի քարերը չեն պատմում այդ մասին:

Բայց քարերի վրա գրեր կան այն մասին, որ Հանավանքը հնձաններ է ունեցել, խաղողի այգի, ձիթահան ու ջաղաց, որ իշխանները «հոգու փրկության» համար գյուղեր են նվիրել վանքին՝ արջառներով գեր, անտառներ՝ երեներով լի, գյուղեր և գյուղերում՝ հեթանոս ռամիկ: Հանավանքի քարերի վրա հիշված է այդ մասին:

Քարափի գլխով նախարարը յոթերորդ դարում անցավ և երբ իր կամքը հայտնեց համհարդներին, նա չմտածեց, որ դարեր հետո միայն Քասախը պիտի մնա, ժայռերը ծորի և շինականը ռամիկ, որ իր շալակով կրեց հսկա քարերը Հանավանքի:

Դարեր անցան, շինականը բազմացավ, և այնտեղ, որտեղ անտառներ կային, անտառներում երեներ, մնացին քարեր, փափուկ հողեր, որովհետև շինականին լավաշ հաց էր հարկավոր:

Վերադարձ

Ծամաքեց գետինը չբեր կնոջ արգանդի պես: Առուներից հիշողություն մնաց և փոքրիկ ձորակներ, ձորակիների մասին ավանդություն հին օրերից, թե կար ժամանակ, երբ ձորով փրփուր առուներ էին անցնում, անտառում պախրան կռանում էր՝ առվակից ջուր խմում:

Շինականը շատացավ, իշխանական անտառի ծառերը դարձան մարագի գերան, մարագները վառվեցին, բնակչությունը պահվեց քարանձավներում, և երբ արևը դարձյալ շողաց խաղաղ կամարի վրա, շինականը դուրս եկավ քարանձավից, ցորենը ծլեց փափուկ հողում, և գետնափոր տներում ձմռան ցուրտ գիշերներին շինականը դարձյալ շատացավ:

Երբ առուների ջուրը պակասեց, կացնահար եղան վերջին վազերը, թմբերը հավասարվեցին, հնձանները պարապ թողին: Անձրև եկավ, ձյուն ու քամի, անձրևը ծեծեց հնձանի պատերը, և հնձանները հավասարվեցին հողին, ինչպես խաղողի այգում թմբերը:

Հնձաններից էլ մնաց հիշողություն, ինչպես յոթերորդ դարու նախարարից:

Հանավանքի կտուրի վրա փշեր բուսան, փշերը հնադարյան կրաշաղախը ճեղքեցին, քարերը տեղահան արին, և ժաժքի մի գիշեր գմբեթը փլվեց, քարերն ընկան Քասախի մեջ, գետը փրփրաց և ծածկեց քարերը, ուր դարեր առաջ շինականը պոկել էր, իր մեջքի վրա վերև բարձրացրել:

Լուսաբացին պառավ կանայք ավելի ջերմեռանդ համբուրեցին վանքի ծխից սևացած քարերը, այծերը մկկացին և ճարպիկ ոստյունով ընկած քարերի վրայով բարձրացան վանքի կտուրը, կտուրին բուսած թփերը կրծելու:

Տարիներ անցան: Գյուղը տղի պես փակչել էր հայրենի հանդին: Կուչ էր գալիս, երբ հարվածում էին, մտնում էր պատյանի մեջ, որպես խխունջ, երբ լորձունքոտ շոշափուկները դիպչում էին տհաճ իրի՝ խանի սարվազին, սինոդի տուրքին, պրիստավի կնուտին:

Կուչ եկած ապրում էր գյուղը Հանավանքի պարիսպների տակ, անջուր հողերում հաճար ցանում, հաճարի բլիթներ ուտում, լղար եզան աղբից հարդախառն աթար շինում, աթարը ծեփում ուրարտական պարիսպների քարերին և հեթանոս պապերի դագաղ-կարասներում պահում աղած վարունգ:

* *
*

Հերու գարունքին, երբ Արայի լյառը փեշերից ձյուն էր հալում և լանջը մերկացնում, ձյունաջրի պղտոր առվակները ձորակներով գլորվում էին դեպի Քասախի ձորը, Հանավանքում մի շինական, որի պապերը յոթերորդ դարում շալակով քար էին կրել վանքի պատերի համար, Հանավանքից մի շինական հերու գարունքին աչքը դրեց վանքի պարիսպների միջև ընկած հողակտորի վրա:

Շինականը ման եկավ վանքի չորս կողմն ընկած քարերին, նայեց սրբատաշ քարերին և մտքում դրեց կալ ու մարագ շինել վանքի քարերից, հողակտորն էլ՝ բոստան: Եվ երբ կռացավ նայեց ձորին՝ տեսնելու, թե ճամփա կա՞ ձորից կժերով ջուր առնելու ամռան շոգին կալվորի համար,-երբ նայեց ձորին, նա չիմացավ, որ յոթերորդ դարու նախարարն էլ այդտեղ, քարափի վրա ցանկացավ տեսնել վանքը կամարակապ, նա չիմացավ, որ վանահայրն այդ քարափից նայել է Քասախի պղտոր ալիքներին և կարոտել նախարարի հարճին, կարոտել և կարդացել սաղմոս:

Հով էր քարափի գլխին, շինականին հովը դուր եկավ: Կալին կալսածը հեշտ կլիներ քամուն տալ: Եվ ինչքան ցա՜վ է, որ հնում պարիսպներ են կառուցել վանքի շուրջը: Հրևանի այծերը չեն գա, բոստանի կանաչը չեն կրծի: Պարիսպների ետև, կալ ու մարագի կողքին, տուն կշինի քարափի գլխին և կապրի՝հարևանի աչքից հեռու պարիսպների ետևում:

Վերադարձ

Տանը, երեկոյան, մտմտաց մեկ էլ, ծանր ու թեթև արեց ցերեկվա իր ցանկությունը և հարմար գտավ: Հարկավոր համարեց հենց մյուս օրը ծառեր տնկել, բոստանը փորել, պարսպի փլված տեղում մի դուռ կախել, որ այծերը չկրծեն բոստանի կանաչը:

Շինականն ամենից առաջ բոստանատեղը պատեց: Քարեր շատ, նախշերով քարեր՝ նոով ու ողկույզներով, քարեր՝ քամուց, արևից գիրը տեղ-տեղ խանգարված քարեր: Ինչ որ ձեռն ընկավ, առավ պատը շարեց, ուրարտական մի պարիսպ, մարդաբոյ շարեց, բահն առավ, սկսեց փորել: Հողի տակից կղմինդրի կտորներ էին դուրս գալիս, ջարդված կարասի, քարեր: Բահով շպրտեց ջարդված կարասին, քարերից մաքրեց բոստանատեղը և ավելորդ քարերը գլորեց ձորից ցած:

Իրիկնադեմին քարի վրա նստեց, ծխեց: Ձորից հով էր գալիս և շոյում քրտնած ճակատը: Ծխեց, նայեց վանքի կիսավեր պատերին, խաչքարերին: Շինականին ավելորդ թվաց հին Հանապանքը: Ի՜նչ լավ բոստան կլիներ, սեխ ու ձմերուկ, քանի՜ հարյուր տարի դինջացել է Հանապանքի հողը:

Լիներ, նորից մի ժաժք լիներ, ինչպես առաջ, և եղածն էլ թափեր ձորը, մոռացվեր վանքի տեղը: Դուրս կգար իր բոստանից, պարիսպը կընդարձակեր, վանքի տեղն էլ կմաքրեր, իր սահմանի մեջ կառներ և կողքի հին դամբարանները, քարերը կիսով չափ թաղված հողի մեջ, գիրն անընթեռնելի:

Կառներ իր սահմանի մեջ և իշխանական գերեզմանների վրա կցաներ սոխ ու սխտոր, ծիրանի կտնկեր և ծիրանու արմատները կիջնեին ներքև, կմտնեին իշխանական ոսկրների մեջ, և ոսկրները համեղ ծիրան կտային:

Վանքը շվաք չէր գցի իր բոստանի վրա...

Շինականի վրա գյուղում թոնթորացին, խոսք եղավ Հանապանքում, թե չպիտի թողնեն, որ բոստան անի, տեղը հնուտ է, սրբավայր: Խոսք եղավ և այն մասին, որ գյուղում բոստանատեղ չկա: Շինականը բախտավոր է, հարմար հող է ճարել: Թոնթորացին, հետո լռեցին:

Շինականի կինը հավան չէր մարդու արածին, բայց չբողոքեց: Առավոտը կանուխ գնաց, համբուրեց խաչքարերը, երկու բարակ, իր մատների պես բարակ ու դեղին մոմեր վառեց, չոքեց՝ աղոթքի, բայց ոտնաձայն լսեց, հեռացավ:

Ժամհարն էր, եկավ վանքի մի անկյունում դարսած խոտից մի խուրձ տանելու: Վանքի դռանը վառած մոմ ժամհարը վաղուց չէր տեսել: Հանգցրեց մոմերը, գրպանը դրեց: Երեկոյան գոմում տավարին ապուռ տալիս պետք կգար:

* *
*

Ձմեռը բիբարով տոլման ավելի համեղ էր շինականի համար: Ուտում էր, մեծ պատառներ կուլ տալիս և ամանը մեկնում կնոջը:

— Թե կա, մի քիչ էլ գցի...

Բիբարը կծում էր լեզուն, տաքանում էր ստամոքսը, և դուր էր գալիս վանքատեղի բոստանի բիբարը: Եվ ոչ մի վանահայր անցած դարերում ձմռան օրերին չի ստացել այնքան խաղաղ հաճույք, ինչքան շինականը՝ իր ցանած բիբարը բերանում:

Երբեմն գնում էր տնկած ծառերին նայում: Մի քանի տարի էլ՝ կալ ու մարագը կլինի, և ամռան շոգին, կալից բեզարած կպառկի ծառի ոտքի տակ: Ձորից հովը կբերի Քասախի ալիքների սառնությունը, միրգը կհասնի ամռան արևի տակ:

Բայց այդպես չեղավ, մրգերը չհասան:

Թուղթ եկավ, մեջը գրած, որ Հանապանքը հնուտ է, արգելվում է վարուցանքս անել, ծառ տնկել, քարերը տանել տնատեղի համար:

Վերադարձ

Գարունքին, երբ հերվա պես ձյունը հալվեց Արայի լեռան փեշերից, եկան հողերը բաժին անելու: Քարակույտեր դրին հնուտ հողերի և գյուղի սահմանի վրա: Բոստանի ծառերը հանեցին:

Եվ այն, ինչ միտք էր արել հերու գարունքին, քարափի գլխից Քասախին նայելիս, կալն ու մարագը և տունը պարիսպների ետև, այդ ամենը շինականին հալվող ձյունի պես թվաց:

Կախված դուռը կրանկահան արեց, հանեց:

Այծերն էլի բարձրացան կիսախարխուլ պատերի գլխին բուսած մացառները կրծելու: Քարից քար էին ցատկոտում: Եվ երբ այդ շաղախի մի կտոր վայր էր ընկնում, արձագանքը զրնգում էր կամարների տակ, աղավնիները թռչում էին, օդում պտույտներ անում և իջնում նորից:

Շինականը երբ կրնկահան արեց դուռը, նայեց Հանավանքին: Ավելորդ թվաց նրան վանքը քարափի գլխին և համեղ՝ բոստանի բիբարը...

Գյուլբահարի համար

Կա մի գյուղ՝ քսան երդիկով, անունը Դրմբոն: Առավոտ ծեգին քսան երդիկից ծուխ է բարձրանում, կրակը թանով ապուրն է տաքացնում:

Դրմբոնը ձորեր ունի դրնգան, սրածայր քերծեր, մի-մի շիշ փափախ, և ձորում դրնգան էշի զռռոցը զիլ արձագանք է տալիս՝ դմբ-դմբ դրնգան: Եվ երբ ձորերում արձագանքը մի ապառաժից մյուսն է խփում, այծերը քարի ծերպին նոսր մացառի կանաչ տերևները չեն ուտում, խլշած նայում են ներքև, ձորի անդունդին և մկկում:

Կա մի գյուղ՝ Դրմբոն, ճանապարհից հեռու, առանց դպրոցի, Դրմբոնում մի տերտեր՝ տեր Մարուքը խնուսցի: Երբ «փաշայի» գաղթականության ալիքը պղտոր, տարիներ առաջ լափին տվեց Դրմբոնի ձորերին և հեռացավ, պղտոր ալիքը դրնգան ձորերում թողեց մի տաշեղ՝խնուսցի տեր մարուքին:

Պատահել է ճիշտ այնպես, ինչպես մանկական հեքիաթումն է գրված. «Երկինքը փուլ եկավ, մի կտորն էլ պոչիս ընկավ»: Եվ այդ կտորը տեր մարուքն էր, որ ընկավ Դրմբոնի պոչին:

Մի ամիս, երկու ամիս հիվանդանում է տեր Մարուքը, հետո տեղը լայնացնում, դառնում Դրմբոնի ծխատեր քահանա: «Մենք քեզ հոտ, դու մեզ հովիվ», ասում են դրմբոնցիք: Տեր Մարուքը երջանիկ օրերում է ապրում, խժռում, ինչպես թրթուրը կաղամբի համեղ տերևը, անդաստանով, պատարագով լղարած կողերը ճարպակալում:

Դրմբոնում կա մի կին՝ Գյուլբահարն այրի, երկու որբատեր, տունը՝ մեկը քսան երդիկից, տեր Մարուքի քսան ծխից, — տունը գյուղի ծայրին: Գյուլբահարը՝ մարդաթող, Գյուլբահարը՝«գարնան ծաղիկ»: Եթե ապրեր Թլկուրանցին Դրմբոնում, Գյուլբահարի համար երևի կասեր.

— Գենա բահար, այլվի բահար,—

— Այլվի կուտան սիրո խաբար...

Թլկուրանցու փոխարեն տեր Մարուքն է մտքում ասում, թե ի՜նչ փափուկ միս ունի Գյուլբահարն այրի: Ճարպոտում է տերտերը, եռում է արյունը երակներում, և զատկին մասունք տալիս նրա ձեռքը կամացուկ շոյում է Գյուլբահարի թշերը:

Մի տարի, երկու տարի: Գյուլբահարն է տերտերի փոխնորդը լվանում, փարաջան կարկատում: Փոխնորդը թևի տակ Գյուլբահարի մոտ գնալիս տերտերը մութին է սպասում, գիշերին՝ անլուսին:

Մեկ, երկու. հոգևոր հորդորը դառնում է մարմնավոր, և ամեն անգամ, Գյուլբահարի տնից վերադառնալիս, տեր Մարուքն ավելի ախորժով է սղալում միրուքը, մեջն սպիտակած, շրթունքները ծպպացնում: Այդպես հանգստանում է ճանճը, սեղանի վրա մոռացված շաքարի կտորը լիզելուց հետո:

Վերադարձ

* *
*

Մի օր էլ Դրմբոն կոմսոմոլ մի տղա եկավ, ասեց, խոսեց, դրմբոնցի ջահելները խմբով ճամփա դրին նրան: Մյուս օրն արդեն կոմսոմոլը Դրմբոնում բջիջ ուներ:

Գյուղն առաջ էլ դժգոհ էր տեր Մարուքի Գյուլբահարի մոտ գնալուց: Դժգոհությունը խուլ էր: Դրմբոնը չէր հավատում, թե քահանան անդաստանից բացի Գյուլբահարի համն էլ գիտե:

Դրմբոնը նահապետական, վագոնի երեսը չտեսած, Դրմբոնը՝ առանց երկաթ գութանի, կոմսոմոլն էլ հին ադաթով, պապական նամուսով: Մի հարց, որպես այուն, ցցվում է ջահելների առաջ:

— Մեր գյուղի պատիվը գաղթական տերտերն էապես ոտնատակ տա՞... Այ նրա կարգին, ճակատի մեռոնին...

Դրնգում է կոմսոմոլը, արծագանք են տալիս լուսավորչական ծերերը: Ցախշին՝ Դրմբոնի նախագահը, գործի է անցնում, հետևում են, պայման անում տեր Մարուքին բռնելու:

Զգույշ է տեր Մարուքը, զուսպ է, բայց սենյակի մթության մեջ ցանկությունները հաճելի «ելանեն, լեռնանան և իջանան, դաշտանան»...

Չի լինում, չի դիմանում: Մի գիշեր էլ, «տաքության մեջ» հարևանի երեխին ուղարկում է Գյուլբահարին կանչելու, տերտերի մրսած մեջքին գավաթներ փակցնելու: Երեխան Գյուլբահարին է կանչում, հետո ծլկվում Ցախշու մոտ:

Վառվում է տերտերի տան կավե ճրագը, Գյուլբահարն իր ձեռքով է կախում կարպետը պատուհանից և երբ հանգցնում է կավե ճրագը, Ցախշին կապում է դռան ռիզան:

Ասես արջ է թաթը կոխել ծառի փչակում բուն դրած մեղվանոցում: Այդպես աղմկում է Դրմբոնը գիշերով, կանայք կտուրներից չանչ են անում Գյուլբահարին, մոթալ փափախներիտակ հարյուր աչք է պեծին տալիս, մթնում մահակները շարժում:

Տեր Մարուքը՝ մթին սենյակում, թակարդ ընկած արջի պես մռռում է, խաչակնքում երեսին, իսկ դուրսը՝ գարնան վարար հեղեղի պես վշշում է Դրմբոնը, աղմուկից զրնգում են ծորերը...

— Այ ժողովուրդ կարգին խնայեք ... — Մուխսին է կանչում, գեղի ալևորներից՝ հարգով, պատվով:

Ցախշին ետ է տալիս ամբոխին աղմկող, մինչև լուսաբաց պահակ է դնում տերտերի դռան: Եվ մինչև լուսաբաց օջախի մոտ ջահելները խոսում են, պլան քաշում, թե ինչ անեն տեր Մարուքին:

Առավոտյան գյուղի մեյդանում,կաղնու շվաքի տակ, ուր ամռան շոգին նախրից ետ արած հորթերն են դինջանում, կաղնու շվաքի տակ, գեղական ժողովը որոշում է տեր Մարուքին գյուղից հանել:

Երեք օր բերնեբերան, ծորերի արծագանքի պես, գիշերվա լուրն է տարածվում: Խոսում են մոտիկ, հեռու հարևանները: Մեկը թե՝

— Գնացի, որ երդը ծածկեմ, տեսա տերտերի տանը ճրագը հանգած: Երդից կուացա, փսփսոց էր գալիս, իմացա, որ տերտերը Գյուլբահարի հետ պոռնիկություն է անում: Էդ միջոցին Ցախշին գցում է ռիզան:

Մի ուրիշը պատմությունն ավելի է ծաղկեցնում.

— Վազեվազ գնացի տերտերի տունը և հեռվից տեսա, որ տերտերը դուռը ծեծում է. նաև տեսա, որ մի շվաք տան աջի կողքով անցավ դեպի վերև...

* *
*

Վերադարձ

Մի օր էլ թուղթ եկավ Ցախշու անունով, դատարանն էր կանչում: Ո՞վ էր սովորեցրել տեր Մարուքին գործը դատարանին տալ:

Էլի ժողով, էլի աղմուկ քարի գլխին ցինի բնի պես թառած Դրմբոնում:

— Սաղ գեղով վկա ենք, տեր Մարուքին հանենք մեր գյուղից...

Եվ քարվանը շարժվում է դատարան, ճանապարհին՝ աղմկելով, խոսքը մեկ անելով, մահակներով:

Դրմբոնը դատարանի կարգին ծանոթ չէ դեռ: Եվ երբ քարվանը ներս մտավ, Մուխսին, որ գիշերվա աղմուկին կանչել էր, թե կարգին խնայեք, Մուխսին տեսավ տեր Մարուքին դատարանի անկյունում, նստարանի վրա կուչ եկած: Եվ Մուխսին, թե՝

— Բա ես քո տեղն ա՜, տերտեր, — ասաց և սկսեց պատերից կախված նկարներին նայել:

Դատարանի լուսավոր սենյակի պատերին խառնիխուռն նկարներ են փակցրած: Ահա մի պլակատ՝ կաթնարտելի մասին, թևավոր մի ուղտ, օդի ոլորտում թռչում է, տակը տպած «Կորչի իմպերիալիստական պատերազմը»: Այդպես տպել են, բայց «պատերազմի» վրան դատարանի ցրիչը փակցրել է «դատարանը» և ստացվել է «Կորչի իմպերիալիստական դատարանը»:

Դրմբոցիք նայում էին պատի նախշերին, Մուխսին բոթում էր Ցախշուն — տես, ինչ նախշուն կով ա էն...

Դատավորը մեղադրականը կարդաց, և երբ Ցախշին ասաց, թե չհասկացանք, դատավորը բացատրեց, որ խորհուրդը մեղադրվում է ինքնագլուխ և ապօրինի բանտարկության համար: Մի կուժ սառ ջուր թափվեց Մուխսու գլխին, և նա շշմածի պես նայեց պատերին, դատավորին, կոշտացած մատներով փափախը ճմռթեց, ինքն իրեն հարցրեց, թե՝

— Էս ո՞նց ա, տեր Մարուքը գեղի պատիվը թափեց, հիմա Ցախշին ա մեղավո՞ր...

Եվ երբ դատավորը Ցախշուն հարցրեց, թե մեղավոր է ճանաչում իրեն, Մուխսին առաջ ընկավ.

— Մեղավորը տերտերն ա...

Ցախշին խոսեց, Մուխսին, դրմբոցիք: Մեկն ասաց, թե գյուղի կանայք են դրդել, որ Գյուլբահարի գլխին այդ խաղն անեն, թե չէ՝

— Մենք էլ կսովորենք նրանից:

Այդպես են ասել դրմբոնի կանայքը:

— Գյուլբահարն ինչպիսի՞ կին է, վարքի կողմից մաքու՞ր է, թե ոչ, — հարցնում է դատավորը:

Դրմբոնցի մեկը, արծվաքիթ, քթում խոսող, տեղից կանչում է՝

— Գյուլբահարին իսկի կարողանու՞մ ենք պահել. ետ տալ ետ ճանապարհից:

Մի ուրիշը, որ խոսելիս ձեռքերը կրծքին է խաչում և խոնարհ գլուխ տալիս, մի իսկական դրմբոնցի, դատավորի հարցին, թե՝ առաջ էլ է՞ տեսել Գյուլբահարին տերտերի մոտ, — պատասխանում է.

— Մի անգամ եմ տեսել:

— Ի՞նչ էր անում...

— Ջեմ կարա ասի, լեզուս պատ չի տա ասեմ:

— Ուրիշին հո չե՞ս ասել դրա մասին:

— Դե, հոգի ունեմ տալու: Երեք մարդու թաքուն ասել եմ, թե նրանք սաղ գեղով մին իմաց են տվել, մեղքը նրանց վզին լինի:

Դրմբոնցի չոբանին են հարցնում՝ անգետ, անբան, փափախը գլխին, երկու ոտքով քարի կտոր:

— Անունդ ի՞նչ է, — հարցնում է դատավորը:

— Ի՞մ, — պատասխանում է ծոր տալով և քիչ անց ասում:

— Քանի՞ երեխա ունես:

Վերադարձ

— Ե՞ս , — ասում է, մտքերը ժողովում, ասես նոր է իր երեխաների համրանքն անում:

— Ի՞նչ գիտես:

— Ե՞ս ... — և պատմում է, որ այդ գործից հետո տեր Մարուքը ժողովրդին խնդրել է, թե՝

— Ա հասարակություն, անց կացեք, ծեր քահանա եմ, սպիտակած միրուքիս խնայեցեք:

Դատավորը ցախշուց է հարցնում, թե ինչու՞ է ռիզան գցել, Մուխսին տեղից ձեն է տալիս.

— Բա թողեինք շնություն աներ, էգուց էլ սաղ գեղը վարակե՞ր...

Ցախշին պատասխան է տալիս, որ ռիզան գցելու մասին ժողովուրդը որոշում ունի: Մի կոմսոմոլ ավելացնում է, թե Դրմբոնում կառավարության օրենքներին ծանոթ չեն:

— Էդ գործը մեր գյուղում շատ վատ բան ա, իսկ թե կառավարության օրենքին ընդունելի չէ, էդպես չենք տանի...

Տեր Մարուքն է խոսում: Գյուլբահարն աղքատ կին է, տերտերն եկամուտից երբեմն բաժին է հանել նրան, շորերն է լվանալու տվել, իսկ ինչ որ ժողովուրդն է ասում, սխալ է, սուտ, ջահելների սարքած խաղ:

— Հայոց սինոդ որ իմանա, ինձ ի՞նչ կանի, — ասում է, նայում է դրմբոցիներին, «ծխատեր» քահանայի դիրքով:

* *
*

Դատարանը ցախշուն մեղավար ճանաչեց, բայց Դրմբոնի պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ ներեց:

Աղմուկով հեռացան դրմբոցինք հաղթանակից վերադարձող բանակի պես:

Միայն Մարուքն էր, հարցական նշան, միտք անում, թե էլ որտեղ կա Դրմբոն, ժամի զանգեր ծլնգան, շարական ու մաշտոց և Գյուլբահար, Գյուլբահար...

ՄԻՆԱ ԲԻԲԻՆ

Մինա Բիբուն ասել էին, որ երեկոյան հարսն ու որդին գյուղ պիտի հասնեն: Եվ դեռ երեկո չեղած, նա կտրից տուն չէր ուզում գա:

Կանգնել էր կտուրի վրա, մի ձեռքը ճակատին, մայր մտնող արևի շողերից աչքերը ծածկելով, նայում էր հեռուն, կածանի կեռումեռ պտույտին և սպասում էր, թե երբ են երևալու:

Որդին օտար քաղաքից էր գալիս: Տասը տարուց ավելի էր, որ գյուղ չէր եկել, մայրը նրան չէր տեսել: Քաղաք էր գնացել դեռ պատանի, մախմուրի պես աղվամազով, իսկ այժմ վերադառնում էր կնոջ ու աղջկա հետ:

— Ա՛յ պառավ, բա օքմին չի երևո՞ւմ, — ներքևից կանչեց Ավան ամին: Նա էլ սենյակում էր անհամբեր և շուտ-շուտ ձայն էր տալիս պառավին, լսողությունը սրած, ոտնաձայնի պատրաստ:

— Զինգիլա քարի մոտ հրեն երկու ձի յա երևում, մին ոտավոր էլ կա, — պատասխանեց Մինա բիբին կտուրից և լարեց առավել տեսողությունն իր: Նրա աչքերն ավելի փոքրացան, ձգվեց, ասես երկարացավ, որ ավելի լավ տեսնի, կանգնեց ոտքի թաթերի վրա:

Մի պահ հառեց կկոցած աչքերը Զինգիլա քարին, փորձեց որոշել, թե ովքեր են գալիս: Մի քիչ էլ, և հանկարծ Մինա բիբին ծնկներում թեթև դող զգաց, ափ ընկած ձկան պես սիրտը թրթռաց, ներսում հրճվանքը ալիքի պես բարձրացավ, կոկորդին դեմ առավ:

Եվ շնչասպառ, կտուրից իջավ, տուն վազեց:

Վերադարձ

— Գալիս են, ա՛յ մարդ, հրեն է...

* *
*

Մյուս առավոտ Մինա բիբին սովորականից կանուխ զարթնեց: Գիշերը քունը չէր տարել:

Գիշերը երբեմն զարթնում էր, նստում տեղաշորի մեջ և ականջը սրում՝ տեսնելու, թե ով է զարթուն, ինչպես են քնել: Մի անգամ էլ վեր կացավ, ճրագը վառեց, նայեց մեկ էլ, ասես տեսածին չէր հավատում: Մոտեցավ և վերմակի կախ ընկած տուտը կամացուկ շտկեց:

Նա մի ուզեց ալևորին զարթեցնի, մտքինն ասի, բայց հանգ չարավ: Ճրագը հանգցնելուց առաջ մեկ էլ նայեց, ինչ-որ բան ասաց գորովով և շուլալվեց վերմակի տակ:

Առավոտ կանուխ ջրի գնալը, կովեր կթելը Մինա բիբուն ավելի հեշտ թվաց: Ուրախությունից չահելացել էր. երբեմն սենյակ էր մտնում, մտքինը մոռանում, նորից դուրս գալիս: Կամ օջախի կրակին փչելիս, երբ աչքին էր ընկնում հովանոցը կամ մի ուրիշ իր, որ բերել էր որդին, — տնտղում էր ուշադիր, էլի իր տեղը դնում:

Երբ օջախի առաջ ամաններն էր լվանում, թեյամանը կպավ ափսեին և զրնգաց: Ավան ամին նեղացավ, թե կամաց, կզարթնեն, իսկ Մինա բիբին՝

— Ձեռքս չորանա:

Ասեց և շփոթմունքից չնկատեց, որ կաթը եռաց ու սպիտակ փրփուրը թափեց մխացող աթարի վրա:

Ավան ամին սրահի առաջ կանգնել էր և ուրախ ժպիտն երեսին բարի լույս էր ասում փողոցով անցնող հարևաններին, որոնք մոտենում և աչքալույս էին տալիս:

— Փոխն էլ ձեզ լինի, ձեր ղարիբն էլ տուն գա:

Եկողին Ավան ամին մի թաս օղի էր առաջարկում ու մազա՝ չոր միրգ կամ պանիր-հաց:

Դեռ անցյալ տարի նա իր մտքում դրել էր մի եզ մորթել որդու գալու առթիվ: Եվ երբ այդ մասին խոսք բացեց պառավի մոտ ու ավելացրեց, թե չի՞ լինի, որ եզան տեղ մի չաղ ոչխար մորթի, Մինա բիբին բողոքեց: Խոստացած մատաղը պիտի անել, հազարից մի անգամ է այդ հարկի տակ այդպիսի ուրախություն:

Հետո Ավան ամին գոմ գնաց: Նա մոռացել էր տավարին կանուխ ապուռ տալ: Այդ առավոտ նա իր բազուկների մեջ մի առանձին ուժ զգաց, ավելի արագ գոմն ավլեց, խոտ ու դարմանը ավելի շատ տավավ:

Նրան թվաց, թե տավարն էլ է զգում, որ տանը ազիզ մարդիկ կան: Կովերը տաք գոմում ախորժով խոտ էին ուտում, իսկ Ավան ամին կոշտացած ձեռքերով, որոնց ուռած երակներն ասես պարաններ լինեին, — շոյում էր կովերի մեջքը, փաղաքշական խոսքեր ասում:

— Ապե՛ր, հո շատ չես չարչարվել...

Որդին էր՝ Տիգրանը, որ զարթնել էր ու հոր ետևից գոմ եկել:

— Մի գա՛, գնա՛, գնա՛ տուն. սապոգներդ թրքոտ կանես, բալաս: Մեր փեշակն ա, բա, պտի չարչարվենք, առանց էդ չի:

Գոմ գալուց առաջ Տիգրանը իրենց բակից նայեց գյուղին, խոտի սևացած դեզերին, աթարի բուրգերին, շնչեց գյուղի օդը՝ բակերում, փողոցներում կիտած աղբի, վառած աթարի ու կծծած խոտի, գոմերից դուրս եկած ու մեզի անդուրեկան, ծանր հոտով լցված գյուղի օդը:

Եվ այնպե՛ս խեղճ թվաց հայրենի գյուղը, այնքա՛ն հետամնաց:

Առաջին տպավորությունը գրավիչ չէր: Քաղաքում երկար տարիներ ապրելուց հետո նրա հիշողության մեջ վառ էր մնացել միայն գյուղի գրավիչ կողմը՝ սարերը ծաղկաշատ, աղբյուրները պաղջուր, արոտները կանաչ, ուր խոտը տեղ-տեղ մինչև գոտկատեղն է հասնում:

Վերադարձ

Նա մոռացել էր, որ գյուղում կեղտ շատ կա, սապոնով երես չեն լվանում, մի ձեռք շոր ունեն, հագնում են այնքան, մինչև հնանա, սևանա. հետո կարկատում են հազար տեղից ու նորից հագնում:

Տիգրանը կանգնել էր գոմի դռան մոտ ու նայում էր, թե ինչպես հայրը աղբով լի քթոցը շալակին, ոտները կվաջրի մեջ ելմփացնելով ներս ու դուրս է անում, գոմը մաքրում:

Նրա աչքին ընկավ հոր վզի ամուր ջիլերը, որոնք լարերի պես ձգվում էին, երբ հայրը ծանր քթոցի տակ վիզն էր երկարում:

— Գնա՛, գնա՛ տուն... նանին հիմա չայը գցած կլինի...

Տարիներ հետո, երբ քաղաքում Տիգրանը մտաբերում էր գյուղը հայրենի և հորն ալևոր, նրա աչքի առաջ կանգնում էր հայրը՝ վիզը ձգած, ջղերն ուռած՝ պինդ լարերի պես, աչքերն ավելի դուրս ընկած...

* *
*

Առաջին օրերը հա գալիս-գնում էին հարևան ու բարեկամ: Նրանք բոլորն էլ նույն ձևով էին արտահայտում իրենց հրճվանքը, համբուրում գյուղացու պինդ պաչով այտ ու աչք, ունք ու ճակատ:

Երբ մի անգամ էլ Անժիկին պաչեցին, նա թաշկինակով թշերը սրբեց, նոթերը կիտեց այնպես, ասես տհաճ էր գյուղացու պաչը:

Մինա բիբին նկատեց: Նրան դուր չեկավ, որ Անժիկը սպիտակ, մաքուր թաշկինակ ունի: Փոքրիկ աղջկան թաշկինակ չի սազում, լավ չի սովորի:

Միտք արեց Մինա բիբին, տխրեց, նրա մտքովն անցավ, որ որդին, հարսն ու թոռը գյուղում չեն ապրելու, քաղաքին են վարժ և էլի պիտի գյուղը թողնեն, հեռանան: Իսկ ինքը կապված է գյուղին, Ավան ամուն, խնոցուն ու հին ճախարակին, որ շատ ձմեռներ լացել էր իր հետ, տաք քուրսու մոտ, սև նավթի ճրագի տակ:

Մի անգամ էլ Անժիկը թաշկինակով իր գդալը սրբեց: Այդ նկատեց և Շարմաղ հորքուրը, որ ժպտալով նայեց Անժիկին.

— Մինա՛, տեսնո՞ւմ ես. թոռդ քեզ հավան չի:

Տիգրանն ուզեց տպավորությունը կոծկել և ասաց, թե նա քաղաքում էլ էր այդպես անում: Բայց Մինա բիբին էլի տխրեց, կոտրվեց, ինչպես այն ժամանակ, երբ Անժիկը թաշկինակով երեսը սրբեց:

Անժիկի համար գյուղում շատ բան նոր էր: Նա բազմաթիվ հարցեր էր տալիս հորը, թե ինչո՞ւ գյուղում պատառաքաղ չկա, ինչո՞ւ տատը շաքարը շորի մեջ է փաթաթում ու սանդուղի մեջ պահում: Գյուղին անվարժ մանուկի հետաքրքրությամբ դիտում էր գյուղական ամեն մի աշխատանք ու հարցնում, թե ինչու են այդպես անում:

Մի օր էլ հարևանի մեկը ներս մտավ ու Տիգրանին խնդրեց մի բան գրել: Ստորագրելու ժամանակ մարդը ծիծաղեց: Անժիկի աչքին ընկավ նրա սպիտակ ատամները և այն, որ այդ մարդը գրիչը բռնել էր այնպես, ինչպես Անժիկը կբռներ գոմի թին:

— Հայրիկ, մեր առաջին խմբակում դրանից լավ են գրում:

* *
*

Առաջին երկու շաբաթը շատ արագ անցավ, և ամեն ինչ մտավ իր հունի մեջ: Գյուղն իր մեջ առավ նորեկներին, այլևս դադարեցին նրանց մասին խոսելուց, աչքալուս տալուց:

Վերադարձ

Միայն երբեմն գյուղի հարս ու աղջիկ հետաքրքրիր նայում էին Էլյայի զգեստին, կոշիկներին, գլխարկին: Ոմանք ծիծաղում էին, գլխարկը համեմատում ծտի բնի հետ, ոմանք էլ ասում էին, թե այդպես ավելի լավ է, ավելի ազատ և աչքի էլ դուրեկան:

Տիգրանը գյուղի ժողովներին էր մասնակցում, ասում-խոսում ահել-չահելի հետ, պատմում նրանց քաղաքի մասին, հեռավոր երկրների անցուդարձի մասին:

Գյուղացիք հետաքրքրվում էին, հարցեր տալիս նրան, իրենց ցավ ու կրակից պատմում:

Եվ շատ հաճախ հուսահատությունը թանձր քողի պես պատում էր Տիգրանին. այնքան շատ էր թերին, գյուղում աշխատանքն այնպես դժվար: Բայց մեկ էլ նրա ներսում ուժգին գրոհով զարկում էր մակընթաց մի ալիք, բնազդորեն սեղմում էր բռունցքը, աչքերը կկոցում, ասես հեռվում տեսնում էր գյուղը գալիք:

Էլյան տան աշխատանքն էր անում, օգնում Մինա բիբուն: Միասին աշխատանքի ժամանակ Էլյան սրտի դողով և ուշադիր լսում էր Մինա բիբու պատմածը գյուղի ներքինի մասին, թե ինչ է ապրում աղջիկը մանկամարդ, երբ նրան զոռով ամուսնացնում են տարիքով մեկի ունեցվածքի հետ, թե ինչպես են բուժում գյուղում, ինչ ծանր ցավով է վիժում չահել հարսը՝ծծկեր մանուկը գրկին:

Մինա բիբին միասին աշխատանքի ժամանակ՝ խնոցի հարելիս կամ բուրդ գզելիս, Էլյայի աչքի առաջ բացում էր գյուղի հազարամյա գիրքը, որի յուրաքանչյուր էջը տգիտության միզոհի մարտիրոսագիր էր, սկեսրոջ ահի տակ, բռնակալ ամուսնու կրնկի տակ ընկած կնոջ տանջանքի նկարագիր կամ ծածուկ խեղդամահ արած մանուկների պատմություն: Մինա բիբին մեկ-մեկ դեպքեր էր պատմում ու թեթև գլուխը շարժում:

Սոսկում էր պատում Էլյային, ու թվում էր, թե գյուղում, կիսամութ խրճիթների անկյուններ, դեռ մնում են դարերի թանձր խավարն ու ոգին չար:

Անժիկը պապի հետ էր լինում, երբեմն էլ հարևան երեխաների հետ: Հասակակից մանուկները հավաքվում էին նրա շուրջ և զարմացած նայում սիրուն սանրած մազերին, փոքրիկ սանրին՝ մազերի մեջ, կոճակավոր կոշիկներին: Նայում էին գյուղի երեխաները, և ամեն մեկի սրտիկի մեջ ծնվում էր մի շատ մեծ ցանկություն՝ ունենալ այն, ինչ Անժիկն ուներ, նրա պես կաշվե սև գոտի կապել: Մանուկներից յուրաքանչյուրն աշխատում էր Անժիկի ընկերությունը ձեռք բերել, նրա հետ ավելի մոտ լինել:

Համարյա ամեն իրիկուն քնելու առաջ Մինա բիբին Անժիկին խնդրում էր իր հետ պառկել: Պառավն ուզում էր գրկել թոռան և իր սմքած մարմնի թույլ ջերմությամբ նրա մատղաշ մարմինը տաքացնել, հուսադրել ինքն իրեն, թե վերջին շառավիղը չէ, միջուկը փտած արմատը դեռ շատ ծիլեր է տալու:

Բայց Անժիկը միշտ էլ մերժում էր.

— Քեզ մոտ լավ չի, իմ տեղաշորից չեմ հեռանա:

Անժիկն ավելին էր ուզում ասել: Նա ուզում էր տատին ասել, որ նրա շապկից ծանր հոտ է գալիս, որ տատը ցերեկով բոբիկ է քայլում, գիշերն էլ առանց ոտքերը լվանալու պառկում:

Քաղաքից բերած իր կապույտ վերմակի տակ Անժիկը քնելուց առաջ մտաբերում էր քաղաքը, իրենց դպրոցը, շարքերը պիոներական, կինոն, տրամվայն ու էլի հազար ու մի պես-պես բաներ: Կապույտ վերմակի տակ Անժիկն իրեն քաղաքում էր զգում, և այդ նրան դուր էր գալիս:

* *
*

Գարնան արևն իրեն արդեն զգալ էր տալիս: Գյուղի եռուզեռը շատացել էր:

Վերադարձ

Գյուղը հեռվից մի մեծ մրնջոցի էր նման, որ գարնան սկզբին սկսում էր շարժվել: Գարնան արևն ավելի արագ էր քայքայում բակերում կիտած աղբը, և կծծահոտն ավելի թանձր էր թվում, գրգռում քթի լորձունքոտ մաշկը և աչքերից արցունք հանում:

Գոմերում տավարը նեղվում էր, օդաններում գյուղացիք խոսում էին սարի մասին, ուր մատաղ կանաչն արդեն ծլում էր:

Մյուսների պես Մինա բիբին էլ էր պատրաստվում սար գնալու: Նա մտքում դրել էր սար գնալուց առաջ Անժիկի հետ մատուռ գնալ: Նրա կրծքի տակ, որպես մի թուլլ կանթեղ, վառվում էր Անժիկին աղոթել սովորեցնելու ցանկությունը:

Ինչո՞ւ ծնվեց նրա մեջ այդ ցանկությունը. — ինքն էլ չգիտեր: Պառավն ուզում էր կապել նրան գյուղի հետ, Անժիկին դարձնել գյուղի մի խոնարհ աղջիկ և տարիների ընթացքում արմատախիլ անել այն ամենը, ինչ քաղաքն է տվել:

Ի՜նչ լավ կլիներ, եթե նրանք գյուղում մնային: Իսկ Տիգրանը միշտ ասում էր, թե շուտով պիտի վերադառնան քաղաք, արձակուրդը լրանում է: Արդյոք մեկ էլ կգա՞ն գյուղ, ինքը ողջ կմնա՞ մինչ այդ:

Գարնան մի գեղեցիկ առավոտ, երբ ամեն ինչ աշխույժ և դուրեկան է թվում, երբ մարդ ամենից քիչ է մտածում առօրյա հոգսերի մասին և իրեն ավելի մոտ զգում բնությանը, գարնան այդպիսի մի առավոտ Անժիկն ու Մինա բիբին գնացին դեպի ձորակ: Տանը Մինա բիբին չէր ասել, թե մատուռ են գնում: Նա վախենում էր, որ Տիգրանն արգելի Անժիկին:

Երբ դուրս եկան գյուղից, Մինա բիբին սկսեց Անժիկին պատմել, որ ինքը պառավ է , շուտով կարող է մեռնի: Տատի տարօրինակ այդ պատմությունը, որ նպատակ ուներ երկյուղած տրամադրություն ստեղծել թոռան սրտում, վատ ազդեց երեխայի վրա: Նա չգիտեր ինչ ասի և վարանքով նայում էր մոռի թփերին, որ մուգ կանաչին էին տալիս ճամփի երկու կողքին:

Հասան մատուռին: Կիսախարխուլ մի շենք էր, ավելի քարակույտի նման: Մատուռի մոտ, կածանից ոչ հեռու, հողի մեջ խրված էր ծխից սևացած մի խաչքար , որի մոտ գյուղի շները ճամփով գնալ-գալիս շատ անգամ կանգնում էին, ետևի մի ոտը բարձրացնում և միզում հենց խաչքարի վրա:

Մինա բիբին մոտեցավ, չոքեց, երկյուղած՝ խաչքարը համբուրեց մի անգամ: Անժիկը զարմացած նայում էր նրան ու չէր հասկանում, թե ինչու է տատը համբուրում այդ սևացած քարը: Մինա բիբին ոտքի կանգնեց, մոտեցավ Անժիկին և խնդրեց, որ նա էլ համբուրի:

— Չեմ ուզում, կեղտոտ է... Ես քարը չեմ համբուրի, էնտեղ ի՞նչ կա որ...

Մինա բիբին մնաց սառած, Անժիկի պատասխանը նրա համար անսպասելի էր: Եվ մի պահ նա անշարժ կանգնեց խաչքարի մոտ, ինչպես մի երկրորդ խաչքար:

Հետո սթափվեց ու քայլերն ուղղեց դեպի մատուռ, կռացավ և կուզեկուզ ներս մտավ, որովհետև մատուռի դուռը ցածլիկ էր: Անժիկը հետևեց տատին: Նա ուզում էր իմանա, թե ինչ կա մատուռում, ինչ է անելու Մինա բիբին այնտեղ: Ներս մտնելիս Անժիկի գլուխը կպավ դռան քարին:

— Թո՛ւհ, էս ի՞նչ դուռ են շինել...

— Թու չեն անիլ, բալաս, աստված կչանչի քեզ, — երկյուղած ասաց տատը, կարծես սրբազան մի գաղտնիք էր հայտնում:

— Աստված չկա՛ , տատիկ, — բարձր և հատու պատասխանեց Անժիկը:

Մինա բիբուն թվաց, թե փուլ եկան մատուռի պատերը, և պատից մի քար ընկավ գլխին: Սարսուռով նայեց Անժիկին, և հինավուրց մատուռի մեջ տատիկին անհարազատ թվացին թոռան աչքերը ժիր:

Մտաբերեց որդուն, հիշեց, որ շուտով հեռանալու են, և անզոր գլուխը խոնարհեց մատուռի խոնավ հատակին: Մատուռի մամռապատ քարերը լսեցին Մինա բիբու զսպված հեկեկանքը:

Վերադարձ

Իսկ Անժիկը ձեռքը մեկնել էր մոռի կանաչ տերևներին, որոնք փարթամորեն փռվել էին մատուռի կտուրի վրա:

«ԽԱՂԼԱՅԱՎ»

Տարօրինակ թվաց զուռնայի կանչը զիլ և դհոլի աղմուկն ընդհատ աշնան արևուտ ցերեկին, բլրի լանջին արևոտ արած գյուղում:

Հարսանիք չէր և ոչ կերուխում կամ կնունք: Այդպես չի փչում զուռնան ուռած թշերով, մի աչքը միշտ կիսախուփ զուռնաչին երբ պարն է զլում, թնդում:

Առաջին պահ դժվար էր որոշել, թե ո՞ր գետնափոր խրճիթումն են նվագում: Երբ զարմացած հարցմունք արի ծանոթ գեղականից, նախ չուզեց ասի, ապա մատը դիմացի տունն ուղղեց և ասաց.

— Տասն օր ա էսպես խաղում ա, գիշեր-ցերեկ...

Դիմացի տունը՝ կտուրը խոնարհած, մի քիչ թեք ընկած տուն էր, կտրին աթարի դեզ՝ շիշ փափախի պես, դեզի մոտ դեղին դդումի մի շարք: Փողոցին նայող միակ պատուհանը ներսից շորով էր ծածկած:

Զուռնան նվագում էր ներսում, դմբում էր դհոլը, ինչ-որ մարդիկ ոտքերը գետնով էին տալիս սենյակի սալաքարին: Փակ էր դուռը տան, բակում օքմին չէր երևում: Եվ եթե մեկն անցնում էր փողոցով, շորով ծածկած պատուհանի առաջ չէր կանգնում, զուռնայի նվագը չէր լսում, այլ արագաքայլ էր անում:

Եվ՝ ծանոթ գեղականն իմ հետացավ մի քիչ, նստեց փողոցում ընկած գերանի վրա, շփեց ճակատն ու ասաց, թե՝

— Հայվանի ադաթ ա մեզանում էդ խաղը, խաղլացավը...

Չկարողացա իմանալ, թե ինչ ցավ է. բռնում է հանկարծ, ասում են, շատ միտք անելուց, հանկարծակի կորստից կամ հրճվանքից անչափ: Հիվանդի ոսկորները ցավում են:

— Ծավը որդի պես, սաղ ջանով ման ա գալիս... Մին ծունկն ա ծակում, մեկ էլ փախնում սրտի տակ: Պետք ա էդ որդին սպանեն:

Եվ սպանում են «խաղլացավով»: Կիսամութ սենյակում նստոտում են վարձովի լալկան կանայք, հիվանդը նստում է նրանց մոտ: Լալիս են կանայք վարձկան, սուգ անում, մղկտում, և հիվանդի սիրտը թուլանում է, մարելու պես լինում, մեկ էլ ծլունգ լինում ընդոստ, սկսում պարել՝ խելագարի ցատկումներով անմիտ, գետնովն է տալիս իրեն, մարմինը կոտրատում և պարում, պարում ժամերով: Քրտնում է, փրփրում, բայց թնդում է պարը: Սենյակի անկյունում նստած զուռնաչին զլում է զուռնան, դհոլը դմբում է արագ, նվագն ասես թե ոսկրի մեջ է մտնում, և մարմինը՝ դհոլի դմբոցի հետ վեր-վեր է թռչում, ֆուտբոլի գնդակի պես:

Այսպես սկսվում է և երկու օր տևում: Նվագում են գիշեր-ցերեկ, հոգնած զուռնաչուն ուրիշն է փոխարինում, դարձյալ զլում զուռնան, դհոլին խփում, և հիվանդը պարում է, մինչև ուշաթափ լինի: Հիվանդին պառկեցնում են անկողնում, մի քիչ դադար առնում և հետո նորից սկսում:

Եթե երկու օրում չի լավանում, եթե հիվանդը դարձյալ գանգատվում է «որդի» ծակոցից, խաղալը շարունակում են, այս անգամ ավելի վայրենի, ավելի անհմաստ ու այլանդակ:

Զուռնի լայն բերանը մոտեցնում են հիվանդի ականջին, մեկը ձախ, մյուսը աջ, սկսում են փչել, ինչքան թոքերը կարող են շունչ պահել: Դհոլն էլ դնում են հիվանդի գլխին և փայտե կոպալներով հարվածում դհոլի պինդ քաշած կաշուն: Ինչքան ուժ ունեն, փչում են զուռնան, դհոլին կոպալները կարկտի պես են վեր թափում:

Վերադարձ

Հիվանդը ցնցվում է ցավից, հնչյուններից անախորժ, ոտքի է ելնում և նորից սկսում պարել: Այդ ժամանակ է, որ ներս են մտնում երկու ուժեղ տղամարդ, և սկսվում է «խաղալու ցավի» զարհուրելին:

Հիվանդին գետնով են տալիս, ոտնահարում, փափուկ մսից քաշում, թևերից բռնում, ձգում, հրում մի պատից մյուսը, աքացի տալիս, երակներից բռնում, քաշում, մատները կոտրատում...

— Սաղ մարդը մի սհաթ էլ չի դիմանա էդ չարչարանքին, — ասում էր ծանոթ գեղականն իմ: Իրեն էլ են կանչել, մի անգամ էլ ինքն է գնացել մարմինը ջարդելու:

— Էն մեջքի ճիլերից որ քաշում էի, ասում էի, թե հրես միսը պտի պոկվի... Ամա իրեն ցավ չի թվում...

Եվ ձեռքի բութն ու ցուցամատը կեռացրեց այնպես, ասես ցինի կտուց լինի:

* *
*

Շատերից եմ հարցրել «խաղալու ցավի» մասին: Բոլորն էլ նույնն են ասում: Հիվանդին ջարդում են, տղամարդիկ աքացի են տալիս, կոները կոտրատում են, մարմինը կապտում է, արյուն է գալիս, բայց իբր թե հիվանդը ծպուտ չի հանում, «դուր է գալիս»:

Բեզարում են տղամարդիկ, հոգնում են կոները, քրտնում են սենյակի կիսամութում, ուր շնչելու էլ օդ չկա, որովհետև դուռ և պատուհան պինդ ծածկած է: Հոգնածին ուրիշ զույգ է փոխարինում, զուռնան էլի զլում է, վարձկան կանայք անկյունի մութում ձեն-ձենի են տալիս, լալիս, երեսները չանգռոտում, իսկ հիվանդը պարում է կամ տղամարդիկ գլորում են նրան, գետնով քարշ տալիս և միշտ աշխատում «որդը որսալ»:

Այդպես օրեր են տևում, գիշեր-ցերեկ անընդհատ, մինչև հիվանդը կամ լավանում է, կամ մեռնում: Պարից բեզարած, ջարդուփշուր մարմնով պառկում է անկողնում, դադարում է զուռնան, կանայք էլ չեն լալիս, և երբ հանգստի ժամը երկար է թվում, մեկը կանանցից մոտենում է հիվանդին, տեսնի՝ շնչո՞ւմ է դեռ...

* *
*

— Հերու մեր գյուղում երեք հարս էին «խաղլացավով» հիվանդ... Միննն էլ երեխով էր, — պատմում էր ծանոթն իմ, փողոցի գերանին նստած. իսկ մի քիչ հեռու պատուհանը ներսից շորով ծածկած սենյակում զուռնան էր նվագում՝ միալար, ձանձրալի:

— Երկուսը լավացան, էն մինը երեխան փչացրեց, հիմի էլ ջան չունի...

Սովորաբար աշնան են սկսում բժշկել, «որդը» ցուրտն ընկնելուն պես սկսում է շարժվել, վերքեր են դուրս գալիս: Գյուղում պառավ կանայք կան, գիտեն, որ այդ «խաղալու ցավ» է: Եվ ահա սկսում են պատրաստություն տեսնել, մոտիկ գյուղից զուռնա-դհոլ կանչել, երկու կամ երեք «դաստա», որ իրար փոխարինեն:

Ես չկարողացա ստուգել, թե ինչքան են ստանում զուռնաչին ու դհոլչին: Խորհրդի նախագահի ասելով՝ օրական ութ ռուբլիով են պայմանավորվել: Շատ սազանդար չի դիմանում, չի համաձայնվում նվագել, թեկուզ բարձր գնով: Նոր սովորած զուռնաչիները միշտ էլ ուրախությամբ են համաձայնվում. սովորել կարող են, որովհետև նրանցից շնորհքով նվագ չի պահանջվում, այլ դարբնոցի փուքսի պես թոքեր:

— Օտարությունից ա եկել էս կինը, որ հրեն խաղում ա: Քաղաքներում չեն կարողացել օգնություն անել... Ինչքան երևելի բժիշկների մոտ են տարել, բոլորն էլ ասել են, թե «չխոտկա» յա, բժշկվիլ չի, հայրենիք տարեք... Հիմի էստեղ բժշկվում ա:

Վերադարձ

Երբ ես աչքիս տակով նայեցի խոսակցիս մազակալած դեմքին, ականջներին՝ մեջը մի-մի մալանչ բուրդ, — չկարողացա իմանալ, հեգնում է, թե՞ համոզված է, որ «էստեղ բժշկվում ա»...

«Խաղալու ցավ»-ով մեծ մասամբ կանայք են բռնվում, քիչ դեպքում՝ տղամարդիկ: Այդ օրվա հիվանդն իր երկու որդուն զոհ էր տվել մի դժբախտ պատահարի, ցավից դարձել մտազբաղ, շատացել է հոգսը, և «որդը սրտում բուն ա դրել»:

— Ինքը ջահել ա, համա որ տեսնես, էն ճիպոտը քեզ օրինակ: Մաշվա՜ծ, դեղնա՜ծ, սերկևիլի կճեպ:

Հարցրի նրան, թե ինչպես է հիվանդը դիմանում այդքան անասելի չարչարանքի, ինչպես է, որ շունչը չի տալիս:

— Տվող էլ ա լինում, առանց էդ չի... Դուր ա գալիս զուռնի հավեն, զուռնի ձենը ոսկորի մեջ ա մտնում, ոնց որ ջուրը պլտում ա, ինքն էլ էդ ցավից թռնում ա:

Իբր թե հենց առաջին օրը հիվանդը ջոկվում է: Եթե զուռնի նվագը նրան դուր է գալիս, լալկան կանայք իրենց սուգով, երգերով կարողանում են նրա աչքից արցունք քամել, եթե խաղը կոներն է ընկնում, ուրեմն նա «խաղլացավ» ունի, պառավները ճիշտ դիագնոզ են դրել, զուռնաչուն և կոները կոտրատող տղամարդկանց է մնում բժշկել:

Հիվանդին ուտելիք քիչ են տալիս. մի կտոր չոր հաց, մի գավաթ ջուր:

— Պետք ա սոված մնա, որ էն «որդը» դուրս գա: Առաջ «խաղլացավը» ավելի խայտառակ միջոցով են բժշկել: Եղել է զուռնան, անվերջ քաշկռտուքը, կանանց շիվանը, բայց մխացող աթարն էլ է եղել, շան չորացած կղկղանքը մխացող աթարի վրա:

Ուշաթափ հիվանդը պառկելիս է եղել վերմակի տակ, գլուխը ծածկել են վերմակով և մխացող աթարը՝ որպես բուրվառ, վրան կնդրուկ՝ կղկղանք, վերմակի տակ դրել կնոջ քթի առաջ, մինչև շնչահեղձ, թունավորված հիվանդը ջղային ցնցումներ է արել, վերմակը դեն շպրտել, ծառս եղել, որպեսզի զուռնի տակ պարի երիցս նզովված «ջազբանդ»...

Հիմա մխացող աթարը մոռացված է, բայց խաղալը մնում է, օր ու գիշեր, զուռնով, դհոլով, կիսամութ սենյակում, քաղցած, հյուծված հիվանդի խելագար ցատկումներով «խաղլացավը» մնում է դեռ մեր խուլ, յոթը սարի ետևում պահված գյուղերում, որպես «հայվանի ադաթ»:

— Էսօր տասներկու օր ա խաղում ա... Երեք դաստա սազանդար են կանչել, հլա «որդը» շարժվում ա...

Վեր կացանք, ծանոթ գեղականիս հետ անցանք շորով ծածկած պատուհանի առաջ: Սենյակից լսվում էր զուռնի ձայնը միալա՜ր, ձանձրալի, դմբում էր դհոլը, և անկարգ, մերթ թույլ, մերթ ուժեղ ոտնաձայներ էին լսվում սենյակից, ասես դագանակով խփում էին հատակի սալքարերին...

ՋՈՐԲԱՆ

Տունը գյուղի ծայրին է, ճանապարհի կողքին: Եթե գյուղը ման գաք, էլ ուրիշ ներկած դարպաս չեք ճարի: Կապույտ ներկ միայն նրա հաստ ու ամուր դարպասի վրա կա:

Եվ եթե բաց են դռները, փողոցից կարելի է տեսնել բակն ու տան սրահը:

Բակում բացօթյա մի արհեստանոց կա: Մեծ ու փոքր մուրճեր, սղոցներ, պայտարի գործիքներ, անիվների օղեր, սռնիներ, նոր քաշած տախտակների կույտ, կլպած գերաններ, որ չորանում են արևի տակ:

Ամեն օր մի քանի բանվոր է աշխատեցնում: Մեկը ցեխապատ է անում, նոր գոմի պատերը շարում, մյուսը քար է տաշում, իսկ ինքն էլ իր որդիների հետ լուսաբացից մինչև արևմուտ աշխատում է:

Վերադարձ

Իզուր չէ, որ գյուղում եթե մեկը լավ աշխատող է, ասում են՝

— Զորբա Օսեփի ճանկն ընկնի, մի շաբաթ էլ չի դիմանա:

Ինքն էլ է աշխատում և արհեստավորին շուտ-շուտ ձեն տալիս.

— Հը՛, քեզ մատաղ, օրը պրծավ, հա՜, շուտ արա, էս շարքն էլ պատի, իրիկունը արաղ կտամ:

Վարձը կալին է տալու ցորենով: Իսկ մինչ այդ եղածից բաժին է հանում: Եթե մի ծուռ գերան իրեն պետք չի, տալիս է արհեստավորին, տանի խանգարված կտուրի գերանը փոխի: Կալին հաշվից դուրս է գալու:

Բակի անկյունում զինվորական մի խոհանոց կա՝ կաթսան ժանգոտած, խողովակը ծուռ:

Մորեխի տարին մի փութ կորեկով է առել: Մտքում դրել է կաթսան հարմարեցնել արաղ քաշելու, իսկ մնացած երկաթեղենը ծախել:

Խոհանոցի մոտ ընկած է երկանիվ մի սայլ, կռիվներից մնացած: Կարգի է բերել, ներկել և գործ է ածում, երբեմն էլ քրեհով տալիս:

Տան կից պարտեզն է, գյուղի ամենալավ պարտեզը, ծառերը շարեշար, զանազան տեսակի, պատվաստած: Միայն նրա այգում կան պատվաստած ծառեր:

Պարտեզի մոտ բանջարանոցը, որի մի անկյունում մեղուների տասներկու արկղ կա կարգով շարած:

Պարտեզն ու բանջարանոցը բարձր ցեխապատով է պարսպած, փողոցից միայն ծառի վերի ճյուղերն են երեվում:

Եթե մի հիվանդ մեղր ուզի կամ ձմեռը թթու խնձոր, Օսեփի ներկած դարպասն են ծեծելու:

— Չկա, — կասի, — Ի՞նչ էր, մի քանի խնձոր. — կամ, — ճանճը էս տարի օգուտ չտվավ, — և եթե լավ գին տաս, — սպասիր տեսնեմ, — կասի և մառանը կիջնի:

Ընդարձակ բակն ընկած է տան առաջ, որ չորս լուսավոր սենյակ ունի, փեղկերով, ապակած: Սենյակներում գորգ ու կարպետ կա, պատերին՝ խալի, երկու լավ մահճակալ, սպիտակ պղնձից ինքնաեռ, ափսեներ ու բաժակներ:

Օսեփն առաջ խանութպան էր, գյուղումն էր առուծախս անում:

Այն ժամանակից է պահել և պատերազմի տարիներում խալին ու սանդուղները լի պինդ թաքցրել մառանի մի անկյունում:

Խաղաղության հետ ամեն տարի նրա տունը լցվում է, պահածը դուրս է հանում և ավելացնում անընդհատ:

Գյուղում նրան «քոռ գայլ» են ասում: Եվ եթե խոսքը վեր է գալիս Օսեփի վրա, մի ջահել վրա է բերում. — Նրա ամբարում հլա ինչե՜ր կա...

* *
*

Իսկ իրեն որ նայես, բամփես՝ տզի պես գետնին կփակչի. լղար՝ դարմանով պահած ձիու պես, այտոսկրները դուրս ընկած, կարճահասակ, կուզը մի քիչ դուրս ընկած: Նայում ես դեմքին, ասես որդ կերած կարտոշկա լինի, աչքերը փոքրիկ, բզով ծակած, ունքերը կատարյալ բեղ, փափախի մազերից չի ջոկվում:

Բայց զորբա է: Չորս ձի ունի, սեփական գութան, որ նոր է առել: Եթե ուզենա, գութանը մենակ լծելու չափ եզներ ունի... բայց մենակ չի լծում: Հարաքաշ է անում, եզանց մի ջուխտն էլ գոմում պահում:

Ձեռքից եկածը չի խնայում: Ձեռքափող է տալիս, տոկոս առնում կամ գարնան սերմացու տալիս, կալին մեկին երկու ստանում: Եթե գյուղում մեկը որոշում է մի ոչխար մորթել միսը ծախելու, և եթե մենակ ուժը չի պատում, Օսեփը միշտ ընկերանում է, աժան պատահած ոչխարն առնում և մորթում:

Վերադարձ

Ականջին է հասնում, որ գյուղում մեկը ծախու գերան ունի կամ քարն է ծախում, ուժ չունի նոր շենք շինելու, Օսեփը աչքերը ճպճպացնելով գլխին կանգնած է, գինը նաղդ է տալիս:

Ինչպես էլ գիտե՞ հարևանի թույլ կողմը: Մի ուռի տեսնի, կկանգնի, աչքի պոչով կնայի, մտքում կհաշվի, թե քանի տախտակ դուրս կգա, և ծառի տիրոջ տեսնելիս կասի.

— Էն մարագիս մի գերան ա պակաս, ծառդ ծախիր առնեմ:

Ծառը դեռ արմատի վրա Օսեփի սեփականն է, մի տարի էլ կմնա, երկու տարի էլ, ոչինչ, ավելի է հաստանում:

Կաշի է ծախում: Ձմեռն էլ աղվեսի մորթի հավաքում, ծախում քաղաքում:

Զորբան հին ադաթի փեշից այնքան էլ կախված չի: Օսեփը առաջ էլ եկեղեցի չէր գնում:

Եվ եթե գյուղի կոմսոմոլն ընդունի, նա իր տղաներից մեկին կգրի նրանց շարքերում:

— Մենակ նալոգն ա, որ դժար ա, չենք դիմանում:

Տուրքն է և տուրքի հետ կապված մի շարք խնդիրներ, որ ինչքան էլ զորբան գլխին զոռ է տալիս, չի հասկանում, թե ինչու է այդպես: Եվ իր մտքում որոշել է, թե՝ միջի մարդն է խառնակիչ:

Քաղաքից գալիս են շնչագրելու, ապրանքի և հողի ցուցակ անելու: Օսեփն իրեն խեղճ է ցույց տալիս, նվազած ձայնով ասում.

— Ունեմ, կա, ինչու, ապրի էս կառավարությունը:

Եվ եթե վիճակագիրը մեկ-մեկ հարցնում է՝ ձի, եզ, կով, Օսեփը, նախ կմկմում է և պակաս գրել տալիս՝ մի ձի, երկու էշ:

Բայց հետո տեսնում է, որ հարկաթերթի մեջ իր ասածը չեն գրել, այլ այն, ինչ ունի: Դրա համար էլ ասում է, թե միջի մարդն է խառնակիչ:

Եթե ջահելները ժողովի ժամանակ նեղացնում են և ասում, թե՝

— Օսեփ ապեր, ունես տուր, — Օսեփը չարանում է, ձայնը երկինք բարձրացնում և սկսում պատմել այն, ինչ հազար անգամ ասել է և լսողն էլ հազար անգամ իմացել, որ սուտ է ասում:

Ի՞նչ է ասում:

Որ աղքատը ծույլ է, ինքը օրնիբուն աշխատել է, որ խանութն իրեն օգուտ չի տվել, որ զուր են կարծում, թե ունևոր է, և վերջում էլ ասում.

— Մի սաղ գեղի չափ հարկ եմ տալիս կառավարության, էլ ի՞նչ եք ուզում:

Եթե այդ չասի, պիտի ասի, որ մի քանի աղքատ տուն է պահում, իր արևի տակ են ապրում:

Օսեփի հարևան մի քանի աղքատ տներ կան, որոնց կանայք նրա տանը բուրդ են լվանում, հաց թխում կամ ուրիշ գործ անում: Օսեփի հոտաղը միշտ այդ տներից կլինի, մաճ քշողն էլ, տավար պահողն էլ:

Եթե մի վռազ գործ լինի, Օսեփը ձեն է տալիս բակից, մեկն ու մեկին կանչում:

Աղքատ տներ են, որոնցից յուրաքանչյուրը մի եզ ունի կամ մի կով, երկու օրավար վար ունի, մի տուն լիքը ուտողներ:

Իրենց գործն անելուց հետո սրա-նրա համար աշխատում են, գլուխ պահում:

Օսեփը դրանց համար է ասում, թե իր արևի տակ են մեծանում. լսողն էլ գիտե, որ այդպես չէ: Օսեփն է տզի պես փակչել նրանց և հացափոր աշխատեցնում:

— Բա խի՞ դողն ընկել էր ջանդ, որ ասում էին պայման կապի բատրակի հետ...

Այդ որ ասեին, Օսեփի ջանը իրոք որ դող էր ընկնում, վեր էր կենում, գեղամիջից հեռանում:

* *
*

Գզիրը կտուրից ժողովի է կանչում:

Վերադարձ

Մեկ-մեկ հավաքվում են դպրոցի բակում և նստոտում պատի տակ, գետնին կամ քարերի վրա:

Ժողովը հարկի մասին է:

Քաղաքից եկած մի ընկեր այս տարվա հարկի մասին է խոսում, բացատրում, թե ինչու է քիչ:

Ուշադիր լսում են, հետո հարցեր են տալիս: Հարցնում են, թե էլի առաջվա պես պիտի հավաքե՞ն՝ հարուստից շատ, միջակից քիչ:

Օսեփն էլ է ժողովի եկել:

Նա ոչ մի ժողով բաց չի թողնում, ամենից առաջ է խոսում, աշխատում է ծուռ ու մուռ ճանապարհներով, առակներով իր մտքինը ասել, ուզածն իմանալ: Եթե քաշվում է հարց տալ, մի ուրիշին է խնդրում, որ իմանա:

Եվ ամեն ժողովի, երբ խոսք է բացվում հարկի մասին, նա միշտ նույնն է ասում.

— Աղքատից էլ հարկ առեք, թող մի աբասի լինի, միայն առեք:

Առեք, ասում է, որովհետև աղքատը հարկ չտալով՝ ծուլության է վարժվում, ամեն տեղ նրա խնդիրն առաջ են ընդունում:

Այդ մի յուրահատուկ տեսություն է նրա համար, որի ճշմարիտ լինելուն Օսեփը երբեք չի կասկածում:

Աղքատը դատարանին խնդիր տալիս դրոշմատուրք չի վճարում: Դրա համար էլ աղքատները դատարանին շատ են դիմում և ճնշում ունևորին:

Կամ թե աղքատ գյուղացին համոզված է, որ կառավարությունը հարուստից առնելու է իրեն տա, դրա համար էլ չի ուզում հարստանալ, սեփական տնտեսություն ստեղծել:

Մի խոսքով՝ մի ամբողջ տեսություն իր գործնական միակ առաջարկով, որ անում է Օսեփը ամեն ժողովի, երբ հարկի մասին խոսք է լինում:

— Մի աբասի էլ աղքատից առեք:

Մի անգամ էլ խորհրդի նախագահին Օսեփն առաջարկել էր դիմում տալ կառավարության և իրավունք խնդրել գյուղի հարկը գյուղում բաժանելու:

— Հարյուր մանեթ չեն ուզում գյուղի՞ց, թող երկու հարյուր մանեթ ուզեն, մենակ թե մեզ ասեն՝ էդ երկու հարյուր մանեթը դուք ձեր մեջ փայ արեք:

Գյուղխորհրդի նախագահը ծիծաղել էր.

— Ուրիշ տեղ չասես, Օսեփ ապեր, թե չէ կբռնեն քեզ:

Եվ մինչև հիմա ուրիշ տեղ չի ասել, բայց մտքից էլ չի հանել:

* *
*

Նախիրի գալը ժողովը ցրում է: Բոլորը վռազում են տավարը տեղաց անելու:

Նախագահն իզուր է կանչում:

— Ժողովը դեռ պրծել չի. հարցեր կա՞ ...

Բայց նախիրը «հարց հարցոց» է գյուղի համար:

— Այ տղա, բա էսպես էլ ժողովո՜ւրդ, — թոնթորում է նախագահը, ինքն էլ իր տավարի մոտ գնում, որովհետև կտուրից արդեն ձեն են տալիս:

Գյուղի խոսք է, թե շինականի ապրուստի մասին նախրապանից հարցրու: Նա լավ գիտե, թե ով ինչ ապրանք ունի:

Նախրապանն է, որ նախիրը գյուղում ցրելուց հետո ժողովատեղին է եկել, ընացողներից մի բան իմանա: Բայց բոլորը ցրվել են, ես եմ նստել քարին:

— Օսեփը շատ ա՞ զորբա, — հարցնում եմ նախրապանին:

Վերադարձ

— Բա հայտնի բան ա, որ զորբա յա: Էն տավարն ո՛ւմն ա, — ասում է և կողքիս նստում, տրեխի թելը կապում:

— Թամահը շատ ա Է՛, հենց էն ա բերանը բաց ման ա ածում, թե որ քյասիբի թիքան կուլ տա: Բայց վե՛րջը փուչ ա նրա:

Եվ երբ հարցնում եմ, թե ինչո՛ւ վերջը փուչ է: Նա ուսերը թոթվում է, հետո գրպանից թութունի քիսան հանում, լցնում չիբուխի կավե գլուխը, մթնում կայծքարը պողպատին խփում և շրթունքները ծպպացնելով փստացնում:

— Դա մեզ լավ հայտնի յա նրա վերջի կյանքը...Օսեփը շունչը դինջ չի տալու...

Եվ առակ է ասում, թե ինչպես ագահ մի գյուղացու ասում են՝ լուսաբացից մինչև արևմուտ ոտով ինչքան գնաս, այդքան հող կտանք քեզ: Մարդը գնում է, գնում. քանի արևմուտը մոտենում է, այնքան նա քայլերն է շտապեցնում:

Եվ մայրամուտի վերջին պահին ագահությունից բոյով մի մեկնվում է, որ իր պառկած տեղն էլ զավթի:

Նախրապանը առակն ավարտեց ու մահակն առավ, որ գնա:

Մեկ էլ նայեց ինձ և ասաց.

— Հենց էն պառկած տեղն ա մնալու իրան, զորբա Օսեփին...

ՕՐԱՆՋԻԱ

Օրանջիայի ծորակում ամեն գարնան մասրենիներն են ծաղկում, բացվում են վայրի վարդերը՝ դեղին, սպիտակ: Երբ գարուն է լինում, տաքանում են Օրանջիայի քարերը, և խլեզները, փորի մաշկը դեղին, պառկում են տաք քարերի վրա, լեզուները հանում:

Այն ժամանակ, երբ շեն էր Մանասի խրճիթը, Օրանջիայի ծորակում մասրենիներ չկային, տան պատերի վրայով երկչոտ խլեզները չէին վազվզում, վայրի վարդերի տեղ բոստանում վարունգն էր ծաղկում:

Մի բարակ արահետ Օրանջիայի ծորակը միացնում էր գյուղի հետ: Այժմ այդ արահետն էլ չկա:

— Մանաս, ինչո՞ւ տունդ Օրանջիայում շինեցիր, չգիտեի՞ր, որ Դավոյենց Առաքելն էլ աչք ուներ դրած ծորակին, ուր ձյունն ավելի շուտ է հալվում, և ձյունի տակից կանաչը ծլում:

Դավոյենց Առաքելը, եզան կաշվից տրեխները հագին, մի առավոտ աչքի տակով նայեց Օրանջիայի ծորակին, ուր նախորից ետ մնացած երկու հորթ էին արածում և մտքում դրեց ծորակում ամարաթ կառուցել:

Իսկ երկու շաբաթ անց Օրանջիայում Մանասն էր քարն ու կիր թափել, ոտքերը մինչև ծնկները վեր քաշած ցեխ էր շինում, ուստան էլ տաշած քարերն էր շարում:

Առաքելը գյուղում չէր: Վերադարձին աչքի տակով նայեց շարած պատին, հերսոտեց և սրտում զայրույթը պահեց, որ առավոտյան Մանասի երեսով տա, կռիվ անի Օրանջիայի համար:

— Հենց գիտես, թե դատ ու դատաստան չկա, էլի՛, որ զոռ ես անում, — ասաց Մանասը, — Օրանջիայում ես պիտի տուն շինեմ, Առաքել...

— Մանաս, իմացիր առաջդ ով ա կանգնած: Ես Դավոյենց Առաքելն եմ, բա դու ո՞ւմ լակոտն ես:

Եվ ա՛ռ հա մի հատ Մանասի գլխին, ձեռքի դագանակով: Իրար անցան, աղմուկ, աղաղակ եղավ: Մանասին արնաթաթախ տուն տարան:

Առաքելն էլ նայեց հեռացողներին, պատի տակ գերանի վրա նստոտած մարդկանց, էլի սպառնաց և գնաց, տուն:

Վերադարձ

Լսեցին, տեսան, բայց ծպտուն չհանեցին: Վախենում էին Առաքելից. շշուկով պատմում էին, որ Առաքելը «ջանդարմի» հետ կապ ունի, գյուղում լրտեսություն է անում, մեծամեծ չինովնիկների աջ ձեռքն է:

Երբ Առաքելը հեռացավ, մի ծերունի շշուկով ասաց, հարևանին.

— Առաքելը մատնիչ ա, հերն էլ էր էդպես, հորն ա քաշել:

* *
*

Երկու տան մեջ թշնամությունը հնուց կար:

Ջորակում շինվող տունը սուր փշի պես Առաքելի աչքը մտավ: Իր այգու ցանկապատի արանքից երբեմն նայում էր տան պատերին, Մանասին, որ գլուխը շոր փաթաթած, վարպետին քար ու կիր էր տալիս:

Նայում էր Առաքելը ցանկապատի ետևից և ափսոսում, որ դագանակի ծայրը Մանասի ականջատակին չկպավ: Բարձրանում էին տան պատերը, և պատերի հետ Առաքելի սրտում զայրույթն էր ծառս լինում, սանձարձակ ձիու պես: Փափախի տակ մտքերը որդեր էին, լեշի վրա վխտացող զազիր որդեր:

Գնաց իր ծանոթ պրիստավի մոտ, նրա համար յուղ ու մեղր տարավ, պրիստավի տղի համար զատկին ճակատը ներկած գառ տարավ:

— Մանաս, տապ արա, Առաքելը պրիստավի տունը ջրի ճամփա է շինել:

Բայց Մանասի ջրաղացն էլի հերվա աղունն էր աղում:

— Հենց գիտեք, թե պրիստավից էլ մեծ մարդ չկա՞, իրա, եներալի դուռը կգնամ...

Առաքելը գնաց եկավ: Օրանջիայի ձորակով գլուխը կախ անցավ, նոթերը կիտած: Ոխ ուներ սրտում, աչքն էլ ուրիշ բան չէր տեսնում:

Մանասը տուն շինեց, կտուրը ծածկեց փայտով, չոր ցախով, կինն ու երեխան էլ հայրական հին տնից հանեց և արահետով անցավ, տեղավորվեց նոր տան մեջ:

Ասում են, որ հենց այդ օրերին պրիստավն իր մոտ է կանչում գյուղի մի քանի ազդեցիկ մարդկանց և մատը թափ տալով ասում.

— Հա՜. Առաքելին որ տանուտեր չեք ընտրել այս անգամ, էլ պրծնում չկա ձեզ:

Շատերն էլ ասում են, թե պրիստավը չի ասել, Առաքելի կողմնակից մարդիկն են այդ լուրը տարածել գյուղում:

Մանասը ձորակում բոստանատեղն էր փորում, երբ ականջովն ընկավ այդ: Աչքի տակով նայեց գետնին, քարը մի պահ ձեռքին մնաց, քարը պատին դնելիս մտքում տպվեց, որ Առաքելը ոխը մի տեղից պիտի հանի:

Իրիկունը Մանասը դռան երկաթ կապին նայեց ու կնոջն ասաց.

— Ա՛յ կնիկ, մեզ մի շուն ա պետք, գյուղի ծերին ենք, ճամփի բերան:

...Ո՞վ էր՝ կանչեց, թե Առաքելը պիտի տանուտեր լինի: Ժողովին մեկը կանչեց, հետո մի ուրիշ խումբ միացավ, վերջում որոշեցին կողմերի բաժանվել:

— Առաքելին ուզողը դեպի պատը, — կանչեց մեկը: Մի խումբ քաշվեց դեպի պատը, հետո մի քանի հոգի միացան, և երբ գյուղի «իշխան» մարդիկ իրար բոթելով շարժվեցին դեպի Առաքելի պատը, ժողովուրդը հետևեց: Նրանց, աղի վրա գնացող ոչխարի պես:

Մանասի ոտքերը թուլացան, և ոտքերը քաշ տալով ինքն էլ գնաց բոլորի հետ, հոտից ետ ընկավ կաղլիկ ոչխարի նման:

— Շեն կենա Առաքել քյոխվան, — ձայն տվին այս ու այն կողմից, փափախները գետնով տվողներ էլ եղան:

Մինչև հիմա էլ գյողում պատմում են Առաքելի մասին:

Վերադարձ

— Յաման քյոխվա էր, ջանի կրակ էի: Քանի՜ մարդ ա փչացել նրա ձեռքից: Մի ձեռքը խանչալի կոթին էր, մինն էլ ղամշու:

Պատմում են, թե ինչպես Առաքելը գիշերով հանդ էր գնում: Եթե տեսներ, որ մի ոչխար է ընկել իր կամ բարեկամի արտը, ոչխարն արտի մեջ մորթում էր: Սարում, երբ լսում էին, թե Առաքել քյոխվան ման է գալիս, չոբաններն ահից ոչխարը մի վերստ էլ հեռու էին քշում: Եվ պատմելիս ծերերից մինն ավելացնում է.

— Խեղճ Մանասն էլ նրա ձեռքով չփչացա՞վ, տունն էլ ավերակ թողեց...

* *
*

Մանասը երբեմն միտք էր անում, թե Առաքելը ոխը հանելու համար գնաց տանուտեր եղավ: Մտածում էր, բայց մտքինը ոչ ոքի չէր ասում:

Իսկ եթե ազգ ու բարեկամ էլի ասում էին.

— Մանաս, տապ արա, թրի սուր ժամանակն է...

Մանասը փափախը գետնով տալ չէր ուզում, էլի իր հին ասածն էր կրկնում:

Բայց Առաքելը չէր էլ ցույց տալիս, թե ինքը հաշիվ ունի Մանասի հետ: Այն օրից, երբ տանուտերի շղթան վզովն անցկացրեց, պղնձե կնիքն էլ գրպանը դրեց, Առաքելն այդ օրից ձևացնում էր այնպես, որ իբր թե Մանասին չի էլ տեսնում:

— Մանաս, զարթուն կաց, Առաքելը հանկարծ է քեզ նեղը գցելու:

...երբ լուր եկավ, թե քաղաքներում գործադուլ կա, հեղափոխություն է ընկել, Առաքելն ականջները խլշեց: Նույն գիշեր Առաքելի ձիու սմբակների տակից կայծեր թռան: Պրիստավը հուսադրեց նրան.

— Ձեր գործին կացեք, ժողովուրդ, տարին խառն ա, չլսեմ, չիմանամ, թե լոթի-փոթի մարդիկ են գալիս, գիշերով թաքուն ժողով անում:

Իր շվաքից խրտնեց, թե իրոք վտանգ կար գյուղում, երբ մի շաբաթ հետո Առաքելը նորից գնաց պրիստավի մոտ:

— Պրիստավն ապրած կենա, գյուղում էլ են երևում խառնակիչ մարդիկ. մի տասը հատ ղազախ թող հետս գա, գյուղում երևան մի անգամ, ժողովուրդը զարզանդի:

Պրիստավը բեղերը ոլորեց, բեղը փաթաթեց մատին և ձգեց մինչև աչքատակ, ասես աչքն էր ուզում կոխի: Բեղերը ոլորելիս թշերն ուռեցրեց, զուռնա փչողի պես:

Առաքելը կազակների հետ դեռ գյուղը չհասած, բոլորն էլ գիտեին, որ գալիս են: Այդ երեկո շատ տներում երագ չվառեցին, շատերը մինչև լույս աչք էլ չփակեցին:

... Էյ, պլաստուն կազակ, ինչո՞ւ այդքան շատ խմեցիր Առաքելի տանը, արյունդ գլխիդ տվավ, տաքացար: Մանաս, կինդ այդ օրը երանի լվացք չաներ և լվացքը չփռեր պատին: Որովհետև դիմացի ցանկապատի արանքից Առաքելը կազակին մատով ցույց էր տալիս կնոջդ, որ լվացք էր փռում: Կազակ, մոռացա՞ր միթե, որ Դունյաշայիդ երկրում ձորակներ չկան, ինչպես Օրանջիան, ցանկապատի ետև վերջին անգամն էիր պռոշներդ լիզում:

Մինչև այժմ էլ գյուղում, երբ պատմում են Օրանջիայի մասին, մի ականատես միշտ էլ ավելացնում է.

— Սարքովի էր բոլորը, Առաքելը սատանի հունար ուներ...

— Մթնում էր, դռները կապում էինք, մտնում տները: Լակում էին ղազախները, ընկնում քուչեքը: Շաշկով էնքան հավի վիզ թռցրի՜ ն...

— Էն տարին իմ մի երինջս տարան, որ էլ ինչ ասեմ Է՜, աչքերս էլ հետը տարան...

Այդ տարուց շատ բան են պատմում, երբ խոսք է վեր գալիս Օրանջիայի մասին:

Մանասն այդ օրն անտառ է գնացած լինում: Հունձը վերջացել էր, կալի ժամանակն էր:

— Ի՜ նչ էլ բերք կար էն տարին... Կտուրների վրա, պատերի տակ դեզեր էին...

Վերադարձ

Մթնել էր, մեկ էլ Օրանջիայից մի ծկլթոց եկավ, հավարի ձայն:

— Հենց էն ա, ականջս ծկլթոցին էր, մեկ էլ մի անգամ կրակեցին: Կրակոցից ձորերը զրնգացին: Օրանջիայի ձորակը վառվում էր, ալավը երկինք էր հասնում:

Ամբողջ գյուղն էր այդ գիշերը թափվում ձորակը, բայց արդեն ուշ էր: Խրճիթը, որի կտրին դեզեր կային, պատերի տակ թափված խուրձեր, խրճիթը վառվեց, նավթոտ փալասի պես: Երբ լուսո դեմ կրակը հանդարտեց, խանձված ընկած էին Մանասի կինը, երեխան, կազակը:

— Է՜, ի՜ նչ չարչարանք քաշեց գյուղը, քանի՞ մարդու ծեծեցին, ինչեր չարին... Մանասին տարան, ինչ ասես չարին, վիզ չառավ: Հենց ասում էր, թե ես անմեղ եմ, ես չեմ ղազախին սպանել: Ղազախներն էլ վկայել էին, որ Մանասն է սպանել: Բա, էսպես բաներ...

Երբ Մանասին վագոն դրին դեպի հեռավոր տունդրաները, իզուր էր կայարանի ժխորի մեջ աչք ածում ծանոթ մեկին:

— Գնաց, էլ թե ինչ եղավ, տեղեկություն չկա...

...Հետո քամին սերմեր բերեց, և Մանասի տան ավերակների վրա ծաղկեց մասրենին: Ամեն գարնան Օրանջիայում այնքա՜ն վարդեր են լինում, դեղին, սպիտակ:

ՄՐՈՑ

Մրոցը մի ուրույն աշխարհ է, և երբ ձորի ափով անցնում եք, մի անգամ էլ բարձրանում սարը և իջնում մի ուրիշ ձոր, այնպես է թվում, թե վերջին սարը ձեզ ծանոթ աշխարհի սահմանն էր, իսկ սարից դենը, դեպի ներքև, ընկած է անմարդաբնակ մի երկիր, որի անտառներում արջերը վայրի տանձ են հավաքում և լուսնյակ գիշերներին հաստաբուն կաղնիների մոտ գլորվում, կիսաչոր տերևների վրա արջապար խաղում:

Առաջին հանդիպած մարդն այն ձորում տարօրինակ է երևում. բայց շարունակեցեք կածանը, ձիու սանձը պինդ մի բռնեք, թողեք որ ձին կածանը հոտոտելով ձեզ տանի Մրոց:

Եվ երբ անցնեք սրընթաց մի գետակ, նրա ափին այգիներ տեսնեք, անպատճառ շան հաչոցի ձայն պիտի լսեք, եթե օրը ցերեկ էլ լինի: Մրոցի շներն զգաստ են, նրանց ժանիքները շատ անգամ են գայլի մաշկ քերծել:

Հաչոցի ձայնը լսում է ձին, ականջները խլշում, սմբակներն ավելի արագ են դոփում կածանի քարերին, ձին բնազդաբար պատկերացնում է ախոռը, մեջը լի գարի:

Ումից էլ հարցնեք, ոչ ոք ձեզ չի ասի, թե ինչու գյուղի անունը Մրոց է: Գուցե տերտերը մի պատմություն անի այն մասին, թե ինչպես «անօրեննների» հարձակման ժամանակ, շատ դարեր առաջ, իրենց պապերը փախել են մի ուրիշ երկրից և պատսպարան գտել այդ հեռու ձորում, — գուցե տերտերը այդ փախուստի մասին պատմի, բայց այդ թեական է, և ոչ մի փաստ չի կարող բերել նա, բացի բանավոր վկայությունից, վաղուց մեռած պառավների ավանդական զրույցներից:

Ստույգ է միայն այն, որ Մրոցը հնուց ի վեր իր տեղն է, և, երբ դիտում եք տների հաստ պատերը, անտաշ քարերը, թվում է, թե անհիշելի ժամանակ, երբ Մրոցի լեռներն են գոյացել, լեռները գոգաձև հարթություններ են կազմել, որ գագաթների ձյունը հալչի և հոսի ձորերով, — լեռների գոյացման հետ միասին ապառաժի կտորներից ծնվել են Մրոցի բնակիչները, հարթավայրերում հաճար ցանել, ժայռի գլխին ցատկող վայրի քարայծներին ընտելացրել և սերունդների փորձով սովորել մածունից կարագ ստանալ: Դուք այդպես եք մտածում, որովհետև Մրոցը հեռու է, մոռացված, ճամփան դժվար, ճամփի վրա կանաչ խոտ:

Հարկավոր չէ բարձրանալ ժամի կտուրը՝ տեսնելու համար, թե ինչքան ձորեր կան Մրոցից վերև: Եվ եթե ժամանակին հսկաներ են ապրել, իհարկե, այդ ձորերը նրանց համար հասարակ առուներ են եղել:

Վերադարձ

Գուցե ժամանակին և ոչ մի հսկա չի եղել, լեռան առվակներն են դարերի ընթացքում քերել փեշերը, ժայռեր գլորել, մաշել իրենց փրփուր ալիքներով կարծր քարեր և փորել խոր անդունդներ, ուր կուսական անտառներ կան, անտառներում՝ նույնքան կուսական արջեր, եթե կուսական նշանակում է մարդու երես չտեսած:

Այդ ձորերում է անոտի հավատալիքների, քաջքերի և չարքի աղբյուրը, և հիմա էլ Մրոցում շատ ռամիկ անտառի մամռապատ քարանձավների մոտից անցնելիս՝ երկյուղած, շունչը փորն է նետում, տրեխներով զգույշ հուպ տալիս չոր տերևներին և շշուկ լսելիս ծնկներում դող զգում, թեկուզ այդ շշուկը տրեխի տակ ճռացող չոր ցախից լինի:

Եվ երբ ձմեռ է լինում, և ձյունի ծանրությունից անտառում շատ ծառեր են ջարդվում, Մրոցում քուրսու մոտ նստում են, մի ալևոր, որ հազար անգամ է շալակով ցախ բերել անտառից, սկսում է պատմել այն մասին, թե ինչպես գիշեր ժամանակ, անտառով անցնելիս, ականջով մի ձայն ընկավ, կարծես մի կին, մի շատ ծանոթ կին, բարակ ձայնով կանչեց իրեն, ինչպես ինքն ասպանդակեց ձիուն...

Պատմում է, ոտքերը կախ տալիս թոնրի վրա: Նրան ի՞նչ, թե աչքերը կիսախուփ անող թոռը վախից կուչ է եկել տատի փեշի մոտ, չգիտե՝ լսի՞ պապի գլխով անցածը, թե քնի տաք քուրսու մոտ: Եվ եթե պապի պատմածին լսում է և գյուղի կոմսոմոլը (իսկ Մրոցում դեռ կոմսոմոլ քիչ կա) գիրկապ անելով սերտում իր գիրքը՝ «Ազատ ենք մենք, մենք ազատ ենք», — նրա մի ականջը դարձյալ պապի պատմածին է, թեկուզ ժողովում լսած էլ լինի, որ անտառի քաջքը չիք է, հնարովի և անոտի:

* *
*

Մրոցն, իհարկե, գյուղխորհուրդ ունի, խորհուրդն էլ՝ նախագահ: Բայց և ոչ մի զեկուցում չի ասի այն, ինչ կտեսնեք, եթե ապրեք Մրոցում, թերթեք նրա հնադարյան գիրքը:

Գյուղի վերևում հին քարայրներ կան, որոնց շվաքում նախիրից ետ արած հորթերն են նստում: Անտաշ քարեր կան, կարգով շարած, շրջանաձև, շրջանի մեջտեղ՝ մի մեծ տափակ քար, որի վրա աղ են շաղ տալիս ոչխարի համար: Այն մարդիկ, որոնք այդ քարերը ժայռերից պոկել, ցցել են գյուղի վերևը, գուցե ոչխար էլ չեն ունեցել: Մրոցը դրա մասին չգիտե ոչինչ, միայն հնուց քարակույտերը հայտնի են որպես «Կռապաշտանոց»:

Մրոցը՝ նեղլիկ փողոցներ, փողոցներով առվակներ, նախիրը հանդից գալիս թրքոտ կճղակները լվանում է փողոցների ջրերում, և ամեն առավոտ-իրիկուն ջրերը պղտորվում են, ասես առուներով աղբաջուր է հոսում:

Գյուղի մեջտեղ հինավուրց ժամը, ժամի դռան՝ հարյուր տարվա թրիք: Ժամի շվաքում մակաղել է ոչխարը, սար գնալուց առաջ աղբ է կիտել, տարիների ընթացքում աղբը հավաքվել է, դիզվել, և բոբիկ ոտքերով շատ կանայք աղբը կոխ տալով, մոտեցել են ժամի դռան խաչքարը պաչել:

Գյուղի մեջտեղ, ժամից քիչ հեռու, Մրոցի խրճիթ-ընթերցարանն է: Սովորական մի խրճիթ, որ մարագ էլ կլիներ, ներսում քարերի վրա ձգված տախտակներ, պատերին մի քանի պլակատ:

Մարդի աչքին մի պահ տարօրինակ է թվում, որ «Կռապաշտանոցի» տները կանգուն են մնացել մինչև խրճիթ-ընթերցարանի գալը, թեկուզ խրճիթում լրագրեր քիչ են լինում, որովհետև գյուղում գրաճանաչ քիչ կա: Հեթանոս կրակարանը, խաչակիր եկեղեցին և նոր խրճիթ-ընթերցարանն ասես հազարավոր դարերի պատմություն գիտեն՝ այն օրից, երբ ապառաժի պես մի մարդ առաջին անգամ երևաց Մրոցի ձորերում, բրդոտ արջին դուրս քշեց քարանձավից, ինքը մեջը պահվեց:

Վերադարձ

Հարցրեք այդ մասին թեկուզ Մրոցի գիտունին, և նա զարմացած կնայի ձեզ, պատասխան տալ չի կարող, կշաղվի: Եվ պարծենկոտ կպատմի, թե ինչպես «Նիկոլ թագավորի երեք հարյուր տարվա գոյության ընթացքում» Մրոցը մի զինվոր էլ չի տվել, ծննդյան մատյանները սխալ են գրվել, որ գյուղից ոչ մի մարդ «չգնա Սիբիր, ռուսանա»: Կպատմեն ձեզ, թե ինչպես ամեն տարի զորակոչին մի քոռ, մի քաչալ ներկայացել են զինվորական ատյան սրա-նրա սուտ անունով, ազատել Մրոցի չոբանին կամ ինչպես մեկը ծախել է իր ամբողջ կահքը, կաշառք տվել՝ որդուն զորակոչից ազատելու համար:

Էլ ուրիշ շատ զարմացք բաներ կպատմեն Մրոցում, կզարմանաք, եթե իմանաք, որ Մրոցում շատ տներ մինչև այժմ էլ տոնում են մի ուրիշ նոր տարի, որին Նավասարդ են ասում, ինչպես հեթանոս Նավասարդի գիշերը զարթնում են, ճրագները վառում և լուսադեմին ճաշ անում:

* *
*

Մեծ դեպք էր Մրոցի համար, երբ մի օր էլ, ձիերի վրա բարձած, մի մեքենա բերին:

Նախագահը գիրկապ անելով կարդաց ստացած գրությունն այն մասին, թե «Ուղարկում ենք մի տրիեր. առաջարկում ենք, նախագահի անմիջական պատասխանատվությամբ, հսկել մեքենային ցնոր կարգադրություն»: Եվ քանի որ թուղթը կնքված էր կնիքով, գրված էր պատշաճ ձևով, նախագահը բացեց մոխից մատյանը և գրեց. «Շրջանից առ այն, որ գյուղումս եկավ մի մաշին ցնոր կարգադրություն»:

Եթե Մրոցի անտառներից հանկարծ մի փիղ դուրս գար և տնկվեր ժամի առաջ, այնքան էլ չէին զարմանա: Ալևոր մարդիկ կհավատացնեին, որ փիղը մեծ արջ է, և գյուղը կհավատար:

Բայց ոչ անտառում և ոչ էլ ձորերում, ոչ մի ալևոր մեքենա չէր տեսել: Եվ երբ նախագահը մեքենայի մոտ հավաքված չտես բազմությունը տեսավ, որ շրջապատել էր և ձեռքը վախվխելով մոտեցնում էր մեքենային, պարտք համարեց ցրել չտես բազմությունը:

— Զարմացք մարդիկ եք. կասես տեսել չեք, մաշին ա, էլի՛, — ասաց նա: Երբ հարցնող եղավ, թե ինչու համար է մեքենան, ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես հնարեց, որ այդ մեքենան նամակներ է տանում ուրիշ քաղաք, ազգ ու բարեկամի և «ծտի թևով» նրանցից լուր է բերում: Երբ հավատաց չտես բազմությունը, նախագահն ինքն էլ ճշմարիտ համարեց իր հորինածը և ուրախացավ էլ, որ Մրոցում միայն ինքն իմացավ մեքենայի ինչ լինելը: Նա մենակ չէր: Առավոտյան ջրի գնալիս նախագահի կինը մյուսների առաջ պարծենալու առիթ ունեցավ:

Գիշերով մեքենան թողին նույն տեղը, գզիրը մի քանի անգամ հեռացրեց նրանց, որոնք զարմանքով շարունակում էին նայել և մտածեց, թե ի՞նչպես է այդ մեքենան նամակներ տանելու հեռու քաղաքներում ապրող իրենց բարեկամներին:

Տները ցրվելուց առաջ նրանք հազար ու մի ենթադրություն արին, նույնիսկ գզրին հարցրին, բայց գզիրն ուսը թոթվեց հեռացավ:

Իհարկե, Ատլանտյանի մյուս ափին բանվորը երբ մեքենայի վրա գրել էր «Made in U.S.A.», մտքով երբեք չէր անցել, թե ծովերով և երկաթուղիներով մեքենան այդքան հեռուները պիտի ընկնի՝ Մրոց:

...Թեկուզ մի շաբաթ էր անցել, բայց արդեն գզիրը բեզարել էր ժողովրդին մեքենայի մոտից հեռացնելուց, արգելելուց, որ ձեռք չտան: Մրոցը դեռ մեքենայի մասին էր խոսում:

Երբ ագրոնոմը վերջին սարը բարձրացավ, սարի գագաթից երևաց Մրոցը, մտածեց այն մասին, թե ի՛նչ պիտի ասի գյուղացիներին, կտա՞ն արդյոք ցորեն կամ գարի տրիերով մաքրելու, ինչպես պիտի զարմանան կանայք, երբ տեսնեն, որ տրիերը ցորենն ավելի լավ է զտում, քան իրենք:

Վերադարձ

Նրա գալուստն էլ զարմացրեց Մրոցին, մանավանդ, երբ իմացան, որ մեքենան աշխատելու է: Նախագահը երկմտեց, հետո հավատաց, որ «ցնոր կարգադրությունը» հենց այդ երիտասարդն էր:

Երբ գզիրը սրան-նրան հրելով ճանապարհ բաց արեց, ագրոնոմը մոտեցավ տրիերին: Աշխատեցնելուց առաջ պտուտակը մի քանի անգամ դարձրեց և զարմացավ, երբ մեքենան մի անգամ դառնալուց հետո կանգ առավ:

Ավելի մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ ձեռքը կոխեց մեքենայի ներսը և հանեց մի կերպ ծրարած, ծրարը խմորով փակցրած, հասցեն ճրագի վրա չորացրած նամակներ...

ՄԹՆԱՁՈՐԻ «ՋԱՐՔԸ»

Կտուրի վրա նստած մի ալևոր, որ եզան մազոտ կաշի էր քերում և պատմություն անում քարերին նստոտած շինականներին, — երբ կանգնեց փեշերից մազը թափ տալու, աչքն ընկավ դիմացի ճամփին, ձեռքը ճակատին պահեց, որ արևի շողերը ջրակալած աչքերին չխանգարեն ճամփով եկողներին ավելի լավ տեսնելու:

— Կասես էն միևն էլ կնիկ ա...

Մյուսներն էլ ետ նայեցին, մի պահ մոռացան ալևորի պատմությունը:

— Ի՜ նչ էլ անխիղճ մարդ են, ենիշումն (վայրէջք) էլ ձի կնստե՞ն:

— Ձին իրենցը լիներ, նստիլ չէին...

Ալևորը կաշին նորից սկսեց քերել ապակու կտորտանքով, և երբ եկողները պահվեցին դիմացի անտառակում, կտուրի վրա նստողներն առաջվա դիրքն ընդունեցին, ծերի պատմածը լսելու:

— Սաքա՛ն, դու կիմանաս, հըմի նրանց մեջ մի բան չի պատահե՞լ, որ էն անմարդ ձորերով, սարերով մենակ գալիս են, — դարձավ ծերը Սաքանին և ծիծաղեց:

— Դե ջահել են, առանց էդ չի...

— Հա՛, էդ ժամանակ էլ, — շարունակեց ծերունին իր պատմությունը, — ձորում շատ վախ կար: Ա՛յ տղա, դուրս եկա Մթնաձորի գլուխը, աչքիս մի շողք երևաց: Լուսնյակ էլ գիշեր էր... Հըմի ոչ շողքն ա հեռանում, ոչ էլ ես եմ կարում ետ դառնալ: Ասում եմ արջ ա, ինձ հլա չի տեսել: Մին էլ...

Բայց հենց այդ րոպեին կտուրից լսեցին ձիու ոտնաձայն, ետ նայեցին: Փողոցում կանգնել էր մի կին, տղամարդի գլխարկով: Կինը պինդ բռնել էր ձիու սանձը, իսկ ձին ոտքով դոփում էր փողոցի թրիքը:

— Բարև ձեզ, — ասաց կինը: Կտուրի վրա նստողները գլխով թեթև շարժում արին:

— Խորհրդի նախագահը տանը չի՞, — հարցրեց կինը: Սաքանը, որ մոտեցել էր և ձիու սանձը բռնել, ասաց.

— Չէ՛, խոտատեղից դեռ չի եկել:

Կինը հարցրեց մի ուրիշի տուն: Սաքանը մատով ցույց տվավ.

— Հրեն է՛, էն մեծ տանձու մոտ:

Եվ երբ կինը կոշիկների ծայրով հրմշտկեց ձիու կողերին, Սաքանը տեսավ կնոջ բարակ գուլպաների վերի մասը, մի մատ լայնքի ժապավենն գուլպայի վրա, ժապավենից վերև էլ վարդագույն միսը, որ կարծես նույն ժապավենն էր, մի քիչ բաց կարմիր:

Սաքանը վերադարձավ, նստեց տեղը, կտուրի քարին: Հարցրին նրան, թե կինն ո՞ւմ էր ուզում:

— Կնանոնց ժողովի համար ա եկել, — պատասխանեց Սաքանը:

Վերադարձ

Ալևորը շարունակեց Մթնաձորի պատմությունը պատմել այնքան դանդաղ, ասես ոչ միայն դժվար էր վերհիշում հինը, այլև հնարում էր, զարդարում հազար ու մի անակնկալ և միջանկյալ դեպքերով:

— Ես վազում եմ, ինքը իմ ետևից, կանգնում եմ, նա էլ է կանգնում: Եվ ի՞նչ չարք ա, ի՞նչ հնարք ա... կռացա, որ քար վեր ունեմ...

— Սաքա՛ն, Սաքա՛ն, — ձայն տվավ մայրը կտուրից, — եկ է՛, կովը ծնում ա...

Սաքանը տեղից վեր թռավ, մահակն առավ և կտուրից կտուր անցնելով գնաց:

— Չթողաս, որ հորթին կոխ տա, հեյվանը խամ ա,— կանչեց ծերը հեռացող Սաքանի ետևից և ապա սկսեց պատմել, թե ինչ արեց «չարքը», երբ ինքը կռացավ, մի քար վեր առավ:

Իրենց կտուրին երբ հասավ, գոմի երդից Սաքանի ականջովն ընկավ կովի բառաչը:

— Սաքան, մի բան չպատահի, — ասաց մայրը, որ կովի ամեն մի բառաչը լսելիս բռունցքով կրծքին էր խփում և ասում.

— Ջա՛ն, Մարալ...

— Էսօր օրը չի, — ասաց Սաքանը և գոմի դուռը բացեց: Դռան ճռռոցի վրա կովը ետ նայեց, իրիկնամուտի լույսն ընկավ դեմքին, և եթե Սաքանը կովի աչքերին նայեր, աչքերում առաջին երկունքի դժվարին ցավը կտեսներ: Բայց Սաքանը մոտեցավ, ձեռքը կովի փորին դրեց, կախ ընկած պտուկներին նայեց, կաթով լի կրծքին:

— Խոտ բե՛ր, նանի, — և մինչև մայրը խոտ կբերեր գոմի քարերին փռելու, Սաքանը թևերը վեր քաշեց, էլի շոշափեց կովի կախ ընկած փորը:

Մարալի ցավերը ավելի շատացան: Կովը հաճախ տեղը փոխում էր, ետ ու առաջ անում, գլուխն ախոռի տախտակներին դեմ տալիս, փնչոցով հոտոտում գոմի քարերը, իսկ երբ արգանդում հորթուկը ավելի էր շարժվում, Մարալը խրտնում էր ինքն իրենից, պոչով փորին խփում, կարծես շարժվողը մեջքի վրան էր և պոչի հարվածից պիտի թռներ, հեռանար:

Սաքանի փոքրիկ տղան երևաց գոմի դռան մոտ, պորտը քորելով ուզեց ներս մտնի, բայց նանին թևից բռնեց, տուն տարավ:

— Ճրագը բե՛ր, ո՞ւր ա էն հարսը, — հարցրեց Սաքանը:

— Եսիմ: Կնանոնց ժողով ա Սրանոնց տանը, մի կնիկ ա եկել քաղաքից:

Սաքանը մտաբերեց ձիու վրա նստած կնոջը, գլխին՝ տղամարդու գլխարկ, որի տակ ծամերը հավաքել, գունդ էր արել, կնոջ գուլպան, ծայրին կարմիր երիզ:

Կովի կծկումները շատացան: Ուռած փորը հևալու պես էր լինում, Մարալը ցավից թուլացել, հազիվ էր կանգնում ոտքերի վրա:

Սաքանը չկարողացավ էլ իր դժգոհությունը հայտնել կնոջ բացակա լինելու առթիվ: Բայց մայրը հասկացավ նրան և ասաց.

— Ախր էսօր օրը չէր...

Քիչ հետո Մարալը լիզում էր չոր խոտի վրա պառկած լորձունքոտ հորթին, որ աչքերը մերթ բաց էր անում, մերթ խփում:

— Վո՛ւյ, վո՛ւյ, նանի՛, պոչը ծաղիկ ա, — կանչեց Սաքանի տղան, որ կովի ծնելու ժամանակ հորից և տատից աննկատ ներս էր մտել և պահվել գոմի անկյունում:

Սաքանը ձեռքերը լվաց, գնաց կովի համար մարագից մի քթոց դարման բերելու:

— Չթողաս, որ շատ լզի:

Սրանոնց տան մոտով անցնելիս Սաքանը կռացավ, թղթած պատուհանից ներս նայեց: Գետնին նստոտել էին կանայք, նոր եկածը խոսում էր, ձեռքերը շարժում, երբեմն էլ նայում ձեռքին բռնած գրքին: Կինն առանց գլխարկի էր: Սաքանին թվաց, թե շորերն էլ է փոխել: Ջիու վրա նա սպիտակ չէր հագնված, թևերն էլ մինչև արմունկը բաց չէր:

Գետնին նստոտած կանանց մեջ Սաքանը իր կնոջն էլ տեսավ, շալը գլխին: Այնպես խեղճ-խեղճ նստել էր:

Վերադարձ

Դռան մոտ ոտնաձայն եկավ, Սաքանն արագ ծռվեց փողոցով, կորավ մութի մեջ: Մարագում դարմանը քթոցի մեջ լցնելիս Սաքանի աչքի առաջ սպիտակ շորերով կինն էր, գիրքը ձեռին:

Եթե գիշերով մեկը հանդիպեր Սաքանին, կնկատեր, որ քթոցը թարս է շալակել: Սրանոնց տան մոտով անցնելիս Սաքանը ուզեց մոտենա, բայց պատուհանում լույս չտեսավ, անցավ:

Կովը նստել էր խոտի վրա և որոճում էր, երբ Սաքանը դարմանով լի քթոցը դրեց գոմի անկյունում:

— Տանը ղոնաղ կա, — ասաց մայրը, հորթուկին գրկեց, հորթանոցը տարավ: Կովը հորթի ետևից կամաց բառաչեց:

Սաքանը չհարցրեց, թե ով է հյուրը: Ջուխայի փեշերից դարմանը թափ տալով ներս մտավ տան շեմքից և հենց այն էր, որ մի անգամ էլ պիտի թափահարեր չուխան, — երբ գլուխը բարձրացրեց, տեսավ հյուրին, և ձեռքերը բարձրացրած մնացին:

— Ընկեր Ասյան էս գիշեր մեզ մոտ ա մնալու, — ասաց կինը Սաքանին:

Ասյան ժպտաց:

— Էն դուք էիք, որ կտուրի մոտ ճանապարհը ցույց տվի՞ք:

— Հա՛, ես էի, — ասաց Սաքանը, մոտեցավ բարով տալու և երբ սեղմեց հյուրի ձեռքը, Սաքանին այնպես թվաց, թե նրա ձեռքը նոր ծնած հորթուկի պես փափուկ էր:

— Ի՜ նչ լավ հորթուկ է, — ասաց Ասյան:

— Կարելի ա, լավն ա, — պատասխանեց Սաքանը տեղավորվելով նրանից մի քիչ հեռու:

— Էդ էլ մեր դասն ա էլի, ընկեր Ասյա, սերտում ենք, — անկյունից ձայն տվավ Սաքանի կինը, սանդուղից բաժակները հանեց և ավելացրեց.

— Գնացել ա, հորթին պաչել...

Մի պահ երեքով էլ լռեցին: Ասյան կարպետի վրա շորերով քնած փոքրիկին էր նայում, որ կրծոտել էր հացը, մորը սպասել և նստած տեղն էլ քնել: Սաքանը ունքերի տակից Ասյային էր նայում, նրա սպիտակ բլուզին, թևերին և մատով սրբում կարպետի երեսը, թեկուզ սրբելու էլ բան չկար:

— Տեղավորեցի, — ասաց նանին, շեմքի մոտ հանգցնելով ձեռքին բռնած սև նավթի ճրագը: Նանին ինչ լավ արեց, որ եկավ և խախտեց լռությունը:

Սաքանը թեթև հազաց, թուքը կուլ տվավ և, հայացքը Ասյայի գլխի վրայով դիմացի պատին գցելով, հարցրեց.

— Ասիլն էլ ամոթ ա, բա ձեր հետի ընկերն ո՞ւր ա...

— Նա ձորում բաժանվեց, մոտիկ գյուղը գնաց... — պատասխանեց Ասյան և տեղում ուղղվեց: Գետնին նստելու անսովոր էր: Սաքանի կինը նկատեց այդ, ծալքից մի բարձ հանեց, դրեց նրա մոտ:

— Թիկն տուր, — ասաց:

Երբ Ասյան ուզեց թիկն տալ, ոտքերը մի քիչ մեկնեց և ձեռքով շրջազգեստի փեշերը հավաքեց: Սաքանը աչքը կարպետի նախշերին գցեց, չտեսնելու համար այն, ինչ ձին քշելիս էր տեսել: Միտն ընկավ ալևորի հարցը, թե՝

— Սաքա՛ն, դու կիմանաս, հըմի նրանց մեջ մի բան չի պատահե՞լ, որ սարերով...

Սաքանն ի՞նչ իմանար, գուցե չի՞ էլ պատահել, գուցե հարևան գյուղ գնացող ընկերը Ասյայի եղբայրն է կամ հորեղբոր որդին: Ասյան կարպետի փունջերի հետ էր խաղում մատներով, երբ Սաքանը նայեց նրան, ասես ուզում էր ստուգի, թե ում հետ էր սարի ճամփին, գուցե պատահել է մի բան:

— Ուրեմն մշտական շրջում ես գյուղերը, ժողով անում, քարոզ տալիս,-հարցրեց Սաքանը: Ասյան ծիծաղեց և ծիծաղի միջից «հա» ասեց, գլխով արավ: Թեկուզ Սաքանը նկատեց, թե ինչ մաքուր էին նրա ատամները և թե գլխով անելիս ինչպես մի փունջ մազ ծամից պոկվեց, ընկավ ճակատին, — տեսավ այդ, և դուր չեկավ Ասյայի ծիծաղը:

Վերադարձ

Եթե կտուրի վրա եզան կաշի քերող ալևորը այդ րոպեին Սաքանին հարցներ, թե պատահել է մի բան նրանց մեջ, Սաքանը ոչ միայն կասեր, թե՝

— Ջահել են, առանց էդ չի... — այլև կհնարեր, կերևակայեր այդ բանի պատմությունը և կտուրի վրա նստած մարդկանց կպատմեր նույն եռանդով, ինչպես ալեվորը՝ Մթնաձորի մոռացված «չարքի» մասին:

Սաքանի կինը սփռոցը գցեց, շարեց հաց, պանիր, մածուն: Սաքանը մոտեցավ սփռոցին, հացի լավ տեղերից կտրեց, Ասյայի առաջ դրեց, ուզեց մածնի ամանն էլ դնի նրա մոտ, բայց քաշվեց, ամանը ետ տվավ:

Հաց ուտելիս Սաքանի աչքը Ասյայի փոքրիկ պատառներին էր: Զարմանում էր, թե ինչպես է ուտում: Ասյան լավաշի բարակ կտորները ոլորում էր, կծոտում մի քանի անգամ և ծամում, հետո աննկատ կուլ տալիս: Սաքանը լավաշը երկու կտոր էր անում, մատներով լավաշի վրա պանիր փշրում և հացը կոլոլում, ինչպես խոտի խուրձ:

Երբ որ Սաքանի կինը երեխան տեղավորեց և մոտեցավ սեղանին, սկսեց ուտել, — Սաքանին այնպես թվաց, թե իր կինը որոճում է պառավ կովի պես, հացը շաղախում թքի հետ և կուլ տալիս էլ վիզը մի քիչ երկարում:

Սփռոցը հավաքելուց հետո, մինչև Սաքանի կինը տեղաշոր բաց կաներ, մայրն Ասյային հարցուփորձ արեց: Երբ նա հարցրեց, թե երեխա ունի՞ թե ոչ, Ասյան ծիծաղելով պատասխանեց.

— Նանի, ես պսակված էլ չեմ:

Նանին միայն մտքում ասաց «ոնց թե» և զարմացավ, որ հասակ առած աղջիկը անպսակ է դեռ, երեխա չունի:

— Ես կուսակցության մարդ եմ, նանի, ես իմ տերը չեմ, — ասաց Ասյան, կարծես հասկացավ, որ նանին իր մտքում տարակուսեց, գուցե և կասկածեց նրա վարքի մասին: Բայց նանին նրա խոսքի իմաստը չհասկացավ, թեկուզ հարսը շտապեց ասելու, թե ինչ է կուսակցությունը:

Երբ որ Սաքանի կինը քաշվելով, գլուխը մի քիչ կախ, սկեսուրին բացատրում էր և աչքի տակով նայում Ասյային, ասես ուզում էր հարցնի, թե ճիշտ է սերտել դասը, — Ասյան ներքին հրճվանքով էր նայում նրան: Սկեսուրն էլ էր հարսին նայում, նա և՛ ուրախ էր, որ հարսը կուսակցության մարդ չի, և՛ կասկածոտ, թե չլինի վերջը ժողովներում շատ բան սովորի ու միտքը փոխի:

Սաքանը քուրսու վրա գցած կարպետի ծոպերի հետ էր խաղում, ականջը կնոջ պատմածին: Եվ երբ կինը ասելիքը վերջացրեց, Սաքանը տեղից վեր կացավ, գոմի ճրագի տեղը հարցրեց և ուսը քորելով գնաց գոմ:

Խոտի վրա աղվամազոտ հորթուկն էր պառկել, լեզվով պռունկներն էր լիզում: Կովը մերթ խոտ էր ուտում, մերթ գլուխը դարձնում հորթի կողմը, մնչում: Սաքանը ախոռի մեջ խոտ լցրեց, մի քիչ էլ կանգնեց կովի մոտ, ճրագը ձեռքին:

Երբ տուն եկավ, Ասյան արդեն պառկել էր: Անկողնու մոտ նրա շորերն էր, միջին սպիտակ շրջազգեստը, որ Սաքանի աչքին ձյունի կիտուկի պես երևաց: Երբ անցավ նա անկողնի մոտով դեպի սենյակի մյուս անկյունը, ուր իր տեղաշորն էր և երեխայի օրորոցը, քթով դուրեկան մի հոտ ընկավ, կասես մեկը քաղել էր սարի ծաղիկները, սեղմել, հյութը հանել և ջրի պես շաղ տվել քուրսուն, հատակին, ծխից սևացած օճորքին: Բայց երբ նստեց իր տեղաշորի վրա, տրեխները հանեց, քթովն ընկավ գոմի կծծահոտը, տրեխներին կպած աղբի, հարդի կծծած կտորների հոտը: Այդ անկյունում չլվացած վերմակի, հազար անգամ քրտինք ծծած շապկի, արևի տակ խանձված չուխի, անլվա մարմնի հոտը կար:

Սաքանը մորը պատվիրեց, որ մանգաղը հազիր անի՝ առավոտ կանուխ կովի համար կանաչ խոտ բերելու: Շուլալվեց հաստ վերմակի տակ, քունը կամաց իջավ բեզարած մարմնի

Վերադարձ

վրա: Նրան թվաց, թե օրորվում է ջրի երեսին, վեր ու վար լինում, ջրի երեսին օրորվում է և մի սպիտակ շոր:

Երբ կինը բարձրացրեց վերմակի մի տուտը և մեկնվեց Սաքանի կողքին, Սաքանն աչքերը կիսաբաց արեց, տեսավ, որ ճրագն արդեն հանգել է: Նա կամացուկ հարցրեց կնոջը, թե ինչու գլխատակին բարձի տեղ կարպետ է:

— Մեր բարձը նրան եմ տվել, — ասաց կինը և ավելի մոտեցավ նրան: Սաքանի քթովն ընկավ կնոջ բերանից մի ծանր հոտ, թվաց, թե նրա ատամները ժանգոտել ու փտել էին: Դարձավ մյուս կողքին, երեսը դեպի պատը և ինքն էլ զարմացավ, թե ինչպես մինչ այդ չի զգացել կնոջ բերանի հոտը:

* *
*

Լուսաբացի շողքը երդիկից ներս էր ընկել, կարպետի վրա կաթնագույն շրջան գծել, երբ Սաքանը զարթնեց, տրեխները հագավ:

Ասյայի մոտով անցնելիս նա տեսավ սպիտակ շորը, վիզը, ուսի մի մասը, ուսի վրա սպիտակ շորի բարակ մի կտոր: Արագ մոտեցավ դռանը, մանգաղն առավ, դուրս եկավ:

Տան առաջ, առվի մոտ երեսը լվաց, սրբեց չուխի ծայրով, իջավ ձորը, այգում խոտ քաղելու: Ճանապարհին Սաքանը մի միտք էր անում՝ մե՞րկ էր քնել Ասյան, թե շապիկ կար հագին. եթե շապիկ կար, ինչո՞ւ ուսը բաց էր, գուցե կողքի սպիտակ շորը նրա շապի՞կն էր:

Կովը շուտ-շուտ գոմի դռանն էր նայում, հորթուկին լիզում, վիզը ախոռի փայտերին քսում, քերում: Տանն արդեն զարթնել էին, տեղաշորը հավաքել, կինը օջախն էր վառել, թեյի պատրաստությունն էր տեսնում, երբ Սաքանը թարմ խոտի երկու խուրձ շալակին եկավ տուն:

Խոտի խուրձը կովի առաջ շաղ տալիս Ասյան էլ էր կանգնած Սաքանի կողքին: Նա ծիծաղում էր, երբ հորթը դունչը մեկնում էր կանաչ խոտին, հոտոտում և ոտքերը երերալով փախչում, գլուխը թաղում մոր կուրծի մեջ:

Ասյան խոտից մի քանի ծաղիկ ջոկեց, մոտեցրեց հորթին, կովն զգաց այդ, պոչը շարժեց, գլուխն արագ շարժումով ծռեց: Եթե ախոռից կապած չլիներ, գուցե և զարկեր գլխով: Ասյան ետ կացավ, ծաղիկները ձեռքից ընկան:

Թեյը տաքացնելուց հետո Սաքանի կինը ջուր բերեց Ասյային՝ երեսը լվալու: Թեկուզ Ասյան հակառակեց, ամանը վերցրեց, որ ինքը ջուր լցնի ձեռքին, բայց կինը մերժեց:

Սաքանը կանգնել էր գոմի դռան: Նա տեսավ, թե ինչպես է լվացվում Ասյան: Մի քանի անգամ բերանը ջուր առավ, թշերն ուռցրեց, մատով քսեց ատամներին, ողողեց, ջուրը թափեց: Սաքանի միտն ընկավ, թե ինչքան վատ հոտում էր կնոջ բերանը:

— Դե ամեն ինչ սովորովի յա, մորուց ի՛ նչ ա տեսել...

Առավոտ թեյին Ասյան էլի քիչ կերավ: Մայրը մի կողմից էր ստիպում, կինը մյուս կողմից:

— Կե՛ր, ճանապարհ ես գնալու, կսո՛ վես...

Ասյան, ծիծաղելով թե՝

— Իմ կերածը ինձ երեք օր հերիք է:

Նանին զարմացավ և մտքում որոշեց, որ Ասյան վատառողջ է, ներսը փուչ է, երևի մի հիվանդություն ունի, որ շատ չի ուտում:

Հետո Սաքանը գնաց, հարևանի գոմից Ասյայի ձին բերեց: Կտուրի վրա հավաքվել էին մի քանի կանայք: Ասյան ինչ-որ բան էր ասում նրանց: Սաքանը ձիու թամբն էր սարքում. նրա ականջին հասավ այն, որ Ասյան խոսք տվավ նորից գյուղ գալու:

Ձին թամբած էր արդեն, երբ կանայք կտուրից իջան: Ասյան ձեռք տվավ նանուն, կռացավ երեխայի թուշը պաչեց, մոտեցավ, որ ձին նստի: Սաքանը սանձն էր բռնել: Ասյան ձեռքը ձգեց թամբին, փորձեց բարձրանա և հենց քիչ էր մնացել, որ ոտքը դուրս պրծնի ասպանդակից, երբ Սաքանը պահեց նրա ոտքը, օգնեց բարձրանա:

Վերադարձ

Ասյան ցտեսությյուն ասեց Սաքանին, ձեռք տվավ և իջավ ճանապարհով: Կանայք ուղեկցեցին նրան մինչև գյուղից դուրս գալը, ձին պահեցին, մի քիչ էլ խոսեցին, հարևան գյուղի ճանապարհը ցույց տվին և բաժանվեցին: Կանայք ցրվեցին գյուղի փողոցներով: Ասյան ձիու սանձը պինդ սեղմած, կոշիկի կրունկով զարկեց ձիու կողերին. ձին քայլերն արագացրեց:

Սաքանը մի պահ մնաց տեղում կանգնած, հետո մոտեցավ գոմի դռան, բայց հիշեց, որ գնալիք տեղը այգին է, ետ դարձավ, իջավ ձորը:

Երբ որ նա Ասյային օգնեց ձին նստելու և ոտքը պահեց, նրան այնպես թվաց, թե մատները խրվեցին մի փափուկ բանի մեջ: Երբ կռացավ, ոտքն ասպանդակի մեջ դնելու, Ասյայի զգեստի տուտը բարձրացավ, և Սաքանի աչքին ընկավ նրա սպիտակ շորը:

Ամբողջ օրը այգում ջուր արեց Սաքանը:

Ջուրը կապած էր ծառերի տակ, և մինչև ջուրը տեղ կհասներ, Սաքանը մեջքի վրա պառկում էր, աչքերը կիսախուփ անում:

Ծառերը ճղներն իրար էին տալիս, տերևները քսվում էին իրար: Երբ ճղները մի քիչ հեռանում էին իրարից, և ճղների արանքից Սաքանի աչքին էր ընկնում երկնքի կապույտը, Սաքանին թվում էր, թե ամպը սպիտակ շորն է, որ գիշերով իրենց տանն էր, անկողնի մոտ:

Մութ էր արդեն, երբ վերադարձավ տուն: Բահը մի կողմ գցեց, գնաց կովին նայելու: Վերադարձավ տուն, թոնթորաց կնոջ վրա, թե կովին ծարավ է թողել: Կինն ուզեց ասի, թե ինքը բոստանն է քաղհան արել, տանը չի եղել, բայց տապ արավ, սփռոցը գցեց, շարեց հաց, պանիր, մածուն:

Սաքանը կերավ կուշտ, ուտելիս չծպտաց, գլուխը քաշ պահեց և վերջին պատառը կուլ տալիս բեղի տակ փնթփնթաց.

— Տեղս գցի. էն սրաքարը դիր դռան մոտ, որ առավոտը տանեմ:

Ասեց և գոտին արձակեց:

Երբ գլուխը դրեց բարձին, Սաքանը նորից զգաց այն հոտը, որ Ասյայի շորերից էր գալիս: Երեկ այդ բարձը նրա գլխատակին էր:

Սաքանը գլուխը թաղեց բարձի մեջ, լայնացած ռունգերով և խոր սկսեց շնչել: Նրա աչքի առաջ օրորվում էին ուսը, մի սպիտակ շոր, փափուկ ոտքերը:

Կինը ճրագը հանգցրեց և կամացուկ շուլալվեց վերմակի տակ: Սաքանն զգաց, որ մեջքը տաքանում է, երեսը դարձրեց կնոջ կողմը: Վերմակի տակ դուրեկան հոտ կար, և, երբ Սաքանը գրկեց իր կնոջ, նրան այնպես թվաց, թե իր կնոջ ուսն էլ բաց է, հագին ձյունի պես սպիտակ շապիկ ունի: Կինը չհասկացավ, թե ինչու այդ գիշեր Սաքանը այդքան մոլեգին էր: Եվ իր մտքում նա ներեց նրա երեկվա արածը, երբ երեսը շրջեց պատի կողմը:

Կինը մշշալով քնել էր, խրճիթի մի անկյունում նանին էր քնել: Գիշերվա լուության մեջ գոմի պատի արանքից Սաքանը լսում էր, թե ինչպես է կովը գոմում որոճում:

Միտն ընկավ, թե ինչպես կովն ուզեց հարու տա Ասյային, երբ նա ծաղիկն էր մոտեցնում հորթի դնչին: Սաքանը հիշեց և առաջին օրը, ինչպես էին նստել կտուրի վրա: Ծերը պատմություն էր անում, թե ինչպես լուսնյակ մի գիշեր Մթնաձորում «չարք» երևաց, ինչպես չարքը հետևում էր նրան:

— Ես վազում եմ, ինքն իմ ետևից, կանգնում եմ, ինքն էլ ա կանգնում...

Հենց այդ խոսքին էր, որ երևաց ընկեր Ասյան:

Մինչև կեսգիշեր Սաքանը կես քուն կես արթուն էր: Լուսնյակը շողք էր գցել երդիկից, շողքը խաղում էր կարպետի վրա: Լուսադեմին քնեց:

Երազում Սաքանի աչքին երևաց Մթնաձորը. սպիտակ շոր հագած մի կին ձորով վազում էր իր ետևից, մոտենում էր, որ բռնի, կանգնում էր կինը, ծիծաղելով ետ փախչում ձորն ի վեր:

Վերադարձ

ԽՈՆԱՐՀ ԱՂՋԻԿԸ

Գարնանային առավոտը խոստանում էր պայծառ և արևոտ օր: Կուշտ կերած մեր ձիերը արագ քայլերով բարձրանում էին քարոտ արահետը և ամեն քայլափոխի փնչում: Քրտինքից խոնավացել էր ձիերի մուգ-կապույտ վիզը:

Արահետն օձապտույտ ոլորվում էր: Ինչքան հեռանում էինք գյուղից, այնքան ավելի խտանում էր անտառը, հանդիպում էինք հաստաբուն ծառերի, որոնց ճյուղերն իրար էին խառնվել և կախվել արահետի վրա: Հաճախ էինք կռանում թամբից, գրկում ձիու վիզը, որպեսզի կախ ընկած ճյուղերը չքերծեին մեր դեմքը և փշերը չծակծկեին:

Լուռ էինք: Ես մտրակի ծայրով զարկում էի ծառերի տերևներին, պոկում տերևները կամ թափահարում ծառի կախ ընկած ճյուղերը, և գիշերվա ցողը անձրևի նման թափվում էր ձիու վրա, ինձ վրա:

Ընկերս կամաց սուլում էր մի երգ և ձիու քայլերի համեմատ թամբի վրա օրորվում:

— Այս կածանով տասներկու տարի առաջ գնացի Ջորագյուղ, — ասաց ընկերս: Թվում էր, թե ինքն իրեն էր խոսում:

Նայեցի նրան: Ժպտում էր. կարծես միտն էր ընկել մի երջանիկ դեպք, որին ականատես են եղել արահետը և հին անտառը:

Ես հարցրի, թե ո՞ր քամին էր նրան շպրտել հեռու ձորերում ընկած այն գյուղը:

— Հենց այդ օրը բանտից նոր էի դուրս եկել: Տասնյոթ-տասնութ տարեկան երիտասարդ էի: Այնքան եռանդ ունեի աշխատելու և այնպիսի կորով... Եթե մնացած լինե՛ր այդ երիտասարդությունը:

Արահետը վերջացավ և անտառի խորքում խառնվեց ավելի լայն ու փափուկ ճանապարհի, որ գալիս էր գետերի հովիտներից: Ձիերը կանգ առան, խորը շնչեցին և ապա շարունակեցին քայլերը:

— Գիտես, երբեմն մարդու հիշողության մեջ մի դեմք այնպես է մեխվում, որ տասնյակ տարիներ հետո էլ հիշում ես նույնքան պայծառ, ասես երեկ ես տեսել: Մարդ մոռանում է անունը, տեղն ու տարին, թե երբ է տեսել այդ գլուխը, աչքերը. մոռանում է մանրամասնությունները, սակայն մնում են միայն գլուխը, աչքերը, կարծես մինչև մահ-գերեզման անջնջելի պիտի մնա այդ առաջին տպավորությունը:

Նա ինձ չթողեց, որ հարցնեի այդ դեպքի և նրա անջնջելի տպավորության մասին, որ այդ րոպեին լույս էր տալիս նրա հիշողության մեջ, ինչպես արևի ոսկե շողը՝ ծառերի մթնում:

— Շատ պարզ հիշում եմ այն օրերը, երբ որոշեցի Ջորագյուղ գնալ: Հարկավոր էր քաղաքից հեռանալ, միաժամանակ չերևալ այնտեղ: Եվ սիրով ընդունեցի բարեկամիս առաջարկը՝ ուսուցիչ լինել այդ հեռու գյուղում: Երկու միտք ինձ ոգևորում էր: Նախ, որ ոչ մի աչք չի հետևի, հետքերս չի փնտրի, և երկրորդ՝ գյուղում պիտի աշխատեի:

Երբ որ դպրոցների տեսուչն ինձ պատմեց Ջորագյուղի մասին, թե տեղն անառիկ է, օդը լավ, կողքին մթին անտառներ կան, որտեղ առատ է որսը, ես իսկույն համաձայնեցի: Կարծեմ նույն օրն էլ ճանապարհ ընկա:

...Ձմռան սկիզբն էր, ձյունը նոր էր եկել: Գիշերը հասանք հենց այս արահետին և բաժանվեցինք անտառի գլխավոր ճանապարհից: Լուսնյակի տակ ձյունը շափաղ էր տալիս, ասես սպիտակ մարմար էր, որի մեջ արտացոլում էին ծառերի սև բները: Ջորագյուղցի ձիապանը արահետի գլխից մատը մեկնեց ներքևի ձորը.

— Հրեն է՛, մեր գյուղը:

Սյունի սպիտակության վրա վերևից ես նշմարեցի փոքրիկ սև կետեր: Գյուղի տներն էին, խոտերի և աթարի դեզերը: Մի տան պատուհանից ճրագի սպիտակ լույս էր երևում, կարծես

Վերադարձ

այդ մթին ստվերների մեջ մոլորվել էր մի մանրիկ աստղ: Մի քիչ իջանք լանջով, և լսելի եղավ շան զրնգան հաչոցը, որ անտառում արձագանք էր տալիս, ինչպես կացնի զարկերը:

— Էն մեր Բողարի ձայնն է, — ասաց ձիապանը: Ձին էլ կարծես հասկացավ, որ գյուղը մոտ է, որ Բողարն է հաչում, և քայլերն արագացրեց:

Իսկ ինձ թվում էր, թե գնում եմ շատ հեռու երկիր, որի մասին հեքիաթի պես պատմում էր աշխարհագրության դասատուն: Մանուկները հաճախ ցնորում են հեռավոր երկրների մասին, ուր կարմրամորթ մարդիկ են ապրում, ծառերի վրա՝ գույնզգույն փետուրներով թռչուններ: Եվ երբ նրանք տնից հեռանում են, նրանց թվում է, թե շատ մոտ է ցնորքի այդ աշխարհը:

Ես էլ այդպես էի մտածում, թեև արդեն պատանի էի: Երևի անտառն էր այդպես տրամադրում, ձմեռային գիշերվա վեհությունը, քարաժայռերի անծև կերպարանքը և այն անորոշ ձայները, որ գալիս էին ձորերից ու անտառից: Դուցե և հոգնածությունն էր մշուշել իմ գիտակցությունը: Չեմ հիշում. միայն գիտեմ, որ առաջին անգամ Ձորագյուղ գալը դարձավ իմ կյանքի լավ գիշերներից մեկը:

Ձիապանն ինձ տարավ իրենց տունը: Ինչպե՜ս անուշ մրափեցի թոնրի մոտ, քուրսու վրա: Բավական ուշ աչքս կիսաբաց արի և նայեցի երդիկին: Ձմռան գիշերից մի քիչ դեռ կար: Ես նորից փաթաթվեցի վերմակի մեջ, ոտքերս կախեցի տաք մոխրի վրա, և քնի ու երազի սահմանում օրորվեց գիշերվա անիրական աշխարհը:

Ամաչեցի, երբ աչքերս բաց արի: Վաղուց զարթնել էին մյուսները և սպասում էին ինձ, որպեսզի թոնիրը վառեն:

Դուրս եկա. բակից տեսա գյուղը, գիշերվա մեր ճանապարհը: Հավաբնի մոտ Բողարը հաչաց ինձ վրա: Նրա հաչոցն այլևս ահավոր արձագանք չուներ, և ոչ էլ կախված ժայռերն էին տձև: Ձյունի վրա, կտուրների կարասների վրա շողում էր ձմեռվա նարնջագույն արևը. երդիկներից ծուխ էր բարձրանում:

Ինձ նույն օրն էլ տեղավորեցին մի տան մեջ, որտեղ և պիտի ապրեի: Տան տերը՝ Օհան ապերը, նահապետական բարքով մարդ էր: Հիմա մեր գյուղերում նրա նման մարդիկ այլևս չկան: Ձմեռը նստում էր բուխարու մոտ, չոր փայտը դարսում կողքին: Փայտերը մեկ-մեկ գցում էր կրակի մեջ և պատմություններ անում շահի ժամանակից, անցած գնացած օրերից, որսից և անտառից: Իսկ եթե ոչ ոք չէր լսում նրան, մենակությունից թե ձանձրույթից, բուխարու առաջ բաց էր անում շարականի գիրքը:

Տանը չորս հոգի էինք: Ես, Օհան ապերը, նրա պառավ կինը և տաս տարեկան Աշոտը, որ հավատարիմ ընկերս էր, երբ գնում էինք դպրոց, որովհետև շները դեռ ինձ վարժ չէին, հաչում էին կտուրներից և հետևի ոտքերով ձյուն մաղում ինձ վրա:

Դպրոցը գյուղի ծայրին էր, բլրակի վրա: Հին գերեզմանատունը դպրոցի բակն էր: Մի ընդարձակ սենյակ էր, փայտե հասարակ նստարանների երկու շարք, դիմացի պատից՝ գրատախտակը: Անսվաղ պատերին ուրիշ ոչ մի զարդ չկար: Պատուհաններին ապակու տեղ խմորով փակցրել էին յուղած թուղթ:

Միակ ժամացույցն ինձ մոտ էր: Մի օր էլ բլրակը բարձրանալիս, ոտքս սայթաքեց, ընկա սառույցի վրա, գրպանիս մեջ ժամացույցը փշրվեց և մինչև տարվա վերջը մնացի առանց ժամացույցի: Արև օրերին ստվերով էինք ժամ որոշում, թխպած ժամանակ՝ երբ հոգնեինք:

Երկու շաբաթ հետո քառասունի չափ իմ աշակերտներին անունով էի կանչում, շատերի տունը գիտեի, ոմանց ծնողներին ճանաչում էի: Ժիր երեխաներ էին, բոց աչքերով, և այնքան արագ ընտելացանք իրար:

Օրապահի զանգին ես իջնում էի տան սանդուղքով, բլրակի գլխին չհասած տեսնում էի դպրոցի առաջ խմբված երեխաներին: Խմբով էլ ներս էինք մտնում:

Դասերից հետո ես համարյա միշտ տանն էի: Օհան ապերը գնում էր գոմը, տավարին ապուր տալու: Աշոտը մարագից քթոցով դարման էր կրում, պառավը վառում էր օջախը կամ լվանում ընթրիքի ձավարը: Օհան ապոր չոր ցախերը դարսում էի բուխարիկում, պառկում

Վերադարձ

կրակի առաջ և նայում, թե ինչպես են մոխրանում փայտի կտորները, ինչպես կրակի լեզվակները կայծերը թռցնում էին երդիկով:

Մութն ընկնելուց գալիս էին Աշոտն ու Օհան ապերը, տրեխները հանում և նստում կրակի մոտ: Եվ մինչև պառավը ձավարի ճաշը եփեր, Օհան ապերը սկսում էր մի հին պատմություն, որի վերջը լսելու համար ես և Աշոտը երբեմն խանգարում էինք նրա քունը:

— Հա, ո՞րտեղ մնացի, — արթնանում էր և, մինչև մենք հիշեցնեինք, գանգատվում էր.

— Պառավել եմ, քունս շուտ է տանում: — Եվ շարունակում էր կիսատ պատմությունը:

* *
*

Ես ուշադիր լսում էի ընկերոջս, և թեպետ ծառերը դարձյալ ճյուղերը կախել էին ճանապարհի վրա, բայց այլևս մտրակով չէի պոկում նրանց տերևները: Արևը բավական բարձրացել էր, ցողի կաթիլները գոլորշիացել էին:

— Ջորագյուղում մի որսորդ կա, վիզը ծուռ Անտոն են ասում: Հիմա էլ մնում է, թեպետ բավական ծեր է: Նրա աչքերը լավ չեն տեսնում, դրա համար էլ որսի չէ գնում:

Նրա մասին Օհան ապերը շատ էր պատմում: Անտոնը մի անգամ անտառում արջի հետ է կոխ կացել, արջը ջարդել է նրա հրացանը, կռացել է, որ գերանը վերցնի Անտոնին խփելու, բայց նա սպանել է արջին: Օհան ամին պատմում էր, թե ինչպես է նա բնում աղվեսին բռնել:

— Իրեն որ տեսնես կզարմանաս: Լղար, բոյը կարճ, վիզն էլ ծուռ: Կասես, որ բամփես գլխին, տափին կփակչի, — ասում էր Օհան ապերը նրա մասին:

Ես մտքումս դրել էի նրա հետ որսի գնալ, թեև մինչև այդ որս քիչ էի արել: Պառավը խոստացավ խնդրել հարեվանի կայծքարով հրացանը:

Հենց հաջորդ կիրակի, առավոտ կանուխ, երբ երդիկներից դեռ նոր էր բարձրանում ծուխը, ես և Անտոնը բռնեցինք անտառի ճանապարհը: Այդ օրը ես չորս անգամ կրակեցի: Կրակոցից ծառի ճղներից ձյուն թափվեց, բայց իմ վառոդը չխանձեց ոչ մի աղվեսի մորթի:

Անտոնը սիրտ էր տալիս, թե առաջին անգամ այդ էլ շատ է: Բայց ես տեսնում էի նրա ծաղկատար դեմքի խորամանկ ժպիտը: Ինքը մի ծեր աղվես սպանեց և երկու մոշահավ: Ծեր աղվեսն այնքան չարչարեց մեզ:

Անտոնը կրակեց, մուխի մեջ ես տեսա, թե ինչպես աղվեսը գլորվեց: Վրա վազեցինք, աղվեսն ատամները կրճտացրեց, պոչը կոխեց հետևի ոտքերի արանքը և փախավ: Ձյունի վրա մնացին նրա հետքերը և արյան շիթեր: Մի քանի տեղ ուժասպառ ընկել էր, արյունն ավելի շատ էր հոսել, և ձյունի վրա թափվել էին մորթու մազերը:

Աղվեսին փնտրելու ժամանակ Անտոնը մի մոշահավ էլ սպանեց: Միասին վազեցինք դեպի այն կողմը և փոսի մեջ տեսանք ծեր աղվեսին, որ կծկվել, կուչ էր եկել և դունչը մոտեցրել էր վերքին: Նրա կախ ընկած լեզուն արնոտ էր: Երևում էր, որ լիզել էր վերքի արյունը: Անտոնն աղվեսին ուսովը գցեց, ես մոշահավերը վերցրի, և մենք վերադարձանք:

Գյուղին չհասած, անտառի բացատում, չոր ճյուղերի կոտրատելու ձայն լսեցի: Ինձ թվաց, թե պախրան եղջյուրներով ծառի ճյուղերը դեն է հրում, որպեսզի չոր տերևներ հանի ձյունի տակից: Հետ նայեցի:

Ութ-տաս տարեկան մի տղա ցախ էր դարսում ձյունի վրա մեկնած պարանին: Մի քիչ հեռու կանգնել էր մի աղջիկ պարանի չափ բարակ ճյուղը ձեռքին: Նրանք մեզ ավելի վաղ էին տեսել և կանգնած նայում էին:

Ահա այդ դեմքն է, որ մեխվել է հիշողությանս մեջ, թեև այն օրից անցել է տասներկու տարի և այն էլ ի՜նչ տարիներ:

Վերադարձ

Ընկերս լռեց, ես նրա դեմքին տեսա երանության նույն ժպիտը, ինչպես առաջին անգամ, երբ մենք դեռ բարձրանում էինք արահետով: Ասես աչքի առաջ, ձյունոտ անտառում, տեսնում էր աղջկան, ձեռքին չոր ցախը:

— Տեսա ու կանգնեցի, — դանդաղ շարունակեց նա, — և թեպետ Անտոնն ասաց, թե ո՛ւմ աղջիկն է, ասաց, որ ցախի են եկել, բայց ես նրան չէի լսում: Հիշում եմ, որ մի անգամ էլ, երբ բացուտն անցանք և իջնում էինք գյուղի և կալերքի վրա, հետ նայեցի: Զգիտեմ աղջիկը ժպտաց, թե չէ, բայց ինձ այդպես թվաց: Գլուխը խոնարհեց ու փշրեց ձեռքի բարակ ճյուղը:

Մեր տան պատշգամբից ես տեսա աղջկանը՝ ցախը շալակին: Մեր հետքերով նրանք իջան կալերի վրա: Մոխրագույն շորեր ուներ, գլխին՝ տանը գործած բրդե շալ: Ես պատշգամբից նայում էի այն կողմը, իսկ Օհան ապերը ինձ հարցնում էր մոշահավի մասին, Աշոտը նրանց փետուրներն էր պոկում, ես կցկտուր պատասխան էի տալիս և աչքի տակով հետևում, թե ո՛ր տունը պիտի մտնի ցախով աղջիկը:

Որքան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ մյուս օրն իմացա, որ նրա փոքր քույրը սովորում է դպրոցում:

Հենց այդ օրից էլ գլխին կարմիր շոր կապած աղջիկը, որ մինչ այդ իմ քառասուն աշակերտներից մեկն էր, բոլորից ջոկվեց և իմ աչքում դարձավ այն կետը, որի շուրջը պտտվում էր իմ ներքին աշխարհը:

Ուզում էի իմանալ աղջկա անունը: Ես հորինեցի մի դաս, երբ աշակերտները պատմում էին իրենց ընտանիքի անդամների մասին: Եվ որովհետև նրանք երկու քույր էին, դժվար չէր իմանալ, որ անտառում տեսած աղջկա անունը Խոնարհ էր: Մյուս աշակերտներն էլ մատ բարձրացրին, իրենց տան մասին պատմելու և զարմացան, երբ ես գրատախտակի վրա գրեցի գումարման նոր վարժություն:

Խոնարհ, Խոնարհ... Նայում էի գրատախտակի թվերին, աչքերիս առաջ բրդե շալով աղջկա գլուխը, ոտքերը ձյունի մեջ և ձյունի ճերմակության վրա օձի պես սև պարանը:

Այդ դեմքը մերթ սուզվում էր անդունդը, որը սովորական էր դառնում, հիշում էի, որ անտառում մի ծեր աղվես ենք սպանել, երկու մոշահավ: Մեկ էլ դեմքը մոտենում էր, կանգնում էր աչքիս առաջ, և ես ճգնում էի իմանալու՝ ժպտա՞ց աղջիկը, երբ ետ նայեցի, թե միայն ինձ թվաց:

Անտոնի հետ մի անգամ էլ որսի գնացի: Բացուտին երբ հասանք, ես մոտեցա այն գերանին, որի մոտ կանգնել էր աղջիկը: Որսորդն իմ հետևից կանչեց, թե ճանապարհն աջ է ծռվում: Գերանի մոտ ձյունը ծածկել էր աղջկա հետքերը: Ոչինչ չէր երևում: Միայն ծառի տակ ընկած էր մի չոր շյուղ: Կռացա վերցրի:

Վերադարձին եկանք գյուղի ծուռ ու մուռ փողոցներով, որպեսզի անցնենք նրանց տան առաջով: Այդ թաղի շները հաչոցով ինձ վրա վազեցին: Բայց և այնպես կիսաբաց դռնից նրան տեսա բակում՝ գրկին մի խուրձ խոտ: Ինձ տեսավ, դեմքն իսկույն մյուս կողմը դարձրեց, տուն մտավ: Ես նկատեցի, թե ինչպես կարմրեց նրա դեմքը:

Այդ օրն այնքան ուրախ էի: Օհան ապերն էլ նկատեց իմ ուրախությունը և ծիծաղելով ասաց, թե վիզը ծուռ Անտոնի հետ անտառում երևի մի օյին ենք սարքել: Ընթրիքից հետո բուխարու մոտ երբ նա ննջեց, ես արագ թերթեցի նրա շարականի գիրքը, բրդե թելը ուրիշ թերթի արանքում դրի, որպեսզի առավոտյան Օհան ապերը զարմանա, թե ե՛րբ կիսեց շարականի հաստ գիրքը, կարդա ու կասկածով նայի մեկ ինձ, մեկ՝ Աշոտին:

Ձմեռվա ընթացքում Խոնարհին երկու անգամ տեսա: Մի ամիս հիվանդ էր և առողջացավ բարեկենդանի տոներից առաջ: Ես շատ անգամ էի նրա մասին հարցնում նրա քրոջից: Եվ ամեն անգամ տարբեր պատրվակով հեռվից հեռու, շատ անգամ իբրև թե պատահաբար, մեջ բերելով ուրիշ խոսք:

Դժվար էր միշտ պատրվակ գտնելը: Հիշում եմ, երեք օր տեղեկություն չունեի, քաշվում էի հարցնել: Հանկարծ փոքրիկ աղջիկը գնար և տանն ասեր... Չորրորդ օրը սովորականից շուտ

Վերադարձ

եկա դպրոց: Քույրը դեռ չէր եկել: Կանգնել էի մուտքի դռան մոտ: Աշակերտները վառարանի կողքին տաքանում էին: Աչքս բլրակին էր: Հանկարծ երեվաց քույրը, ինձ տեսավ և կարծեց, թե հանդիմանելու եմ ուշանալու համար: Աղջիկը քայլերն արագացրեց և ինձ երբ հասավ շնչակտուր ասաց.

— Խոնարհն արդեն վեր է կացել...

Հետո ես իմացա, որ նա դեռ չորս օր պառկել է: Աղջիկը սուտ էր ասել:

Բարեկենդանի մի օր Խոնարհին տեսա: Մեր դիմացի կտրան աղջիկները խաղում էին, իրար ձյունով տալիս և երգեր ասում: Շատերի ձեռքին խնձոր կար: Նրանք նոր շորերով էին՝ կարմիր, կապույտ, կանաչ: Նրանց մեջ էր Խոնարհը. նրա հագին երկար զոլերով կարմիր չիթ էր: Ձեռքերը պահել էր գոգնոցի տակ, կանգնել կտուրի ծայրին և նայում էր ավելի փոքրահասակ աղջիկներին, որոնք զվարթ ծիծաղով իրար հրմշտկում էին և վազվզում կտուրների վրա:

Պատշգամբից ես նրան գունատ տեսա և մի քիչ նիհար: Նոր շորերի մեջ նա երևաց ավելի բարձրահասակ, մեջքը բարակ: Կապույտ գոգնոցի թելերը մեջքին հանգույց էր արել: Պատահմամբ նայեց պատշգամբի կողմը, տեսավ ինձ, հեռացավ կտուրից և խառնվեց աղջիկների խմբին:

Նորից տեսա Խոնարհի սպիտակ դեմքը, նրա մանրիկ աչքերը: Կարմիր շորերով այդ աղջիկը ինձ թվաց որպես մի բարձրահասակ երեխա՝ գլխին նույն բրդե շալը, ինչ որ առաջ: Տուն մտա նրան չխանգարելու համար, որովհետև մյուս աղջիկները քչփչացին, փոքրահասակներից մի քանիսը, որոնք դպրոցում սովորում էին, գոգնոցով իրենց դեմքը ծածկեցին և պահվեցին ինձնից:

***

Անտառն արդեն վերջացել և սկսվել էր լեռնային փարթամ մարգագետինը, որի հատուկտոր թփերը ապացույց էին, թե ժամանակին մարգագետնի սևահողերում աճել է կաղնին:

Կանաչների միջով հոսում էր գետակը, որի ակունքները անտառի մթին ձորերի աղբյուրներն էին: Դրա համար էլ գետակի երեսին, կանաչ խոտերի հետ, լողում էին և չոր տերևներ:

Ձիերը հոգնել էին: Լեռնային կանաչը գրավիչ էր և՛ մեզ, և՛ հոգնած ձիերի համար:

— Իջնենք, ձիերը թող հանգստանան, — ասաց ընկերս: Ձիերը լեզվով դուրս հրեցին սանձի երկաթները և ագահությամբ պոկեցին խոտը: Մենք պառկեցինք գետակի ափին, խոտի վրա:

— Օհան ապերը գրքեր շատ ուներ, հին գրքեր: Մի կիրակի պատշգամբում նստած կարդում էի նրա հին գրքերից մեկը, կարծեմ Հուստինիանոս թագավորի մասին: Ջյունը դեռ չէր հալվել, բայց արևի ջերմությունն արդեն զգացնում էր, որ գարունը հեռու չէ: Այդպիսի օրերին կատուն էլ հեռանում էր թոնիրի տաք քարից և աչքերը փափկած, փովում արևի տակ:

Մեկը բարձրանում էր սանդուղքով: Գլուխս վեր հանեցի: Գիրքը ձեռքիս դողաց: Կողքիս կանգնել էր Խոնարհը և մատներով խաղում էր գոգնոցի եզրի հետ: Երբեք նա ինձ այդքան մոտ չէր կանգնել: Դրանից էր, որ գրքի տառերը շաղվեցին, և գիրքը դողաց:

— Հայրս խնդրում է ճաշին գաս մեր տունը:

Ինքս էլ չիմացա, թե ինչու պատճառ բռնեցի գիրքը, ասեցի, որ չեմ կարող գալ: Խոնարհը ձեռքի արագ շարժումով գիրքս ծալեց, և ես դեռ ուշքի չեկած, բակից կրկնեց հոր խնդիրը:

Զգնացի, բայց գիրքն էլ բաց չարի: Անելիքս չգիտեի:

Փորձեցի տետրակներն ուղղել, չկարողացա: Օհան ապերը եկավ, և մինչև իրիկուն միասին էինք: Այդ օրը ես նրա հետ գոմը գնացի կովերին խոտ ու դարման տալու:

Չգիտեմ, ամեն տարի Ջորագյուղում գարունն այնքան սիրուն է, ինչպես այն տարին: Քարերն էլ էին շնչում գարնան բույրը: Անտառի հազարավոր լորենիների հոտը գիշեր-ցերեկ

Վերադարձ

գյուղի վրան էր: Երբ դասերից հետո պառկում էի անտառում, լորենիների տակ, գլուխս պտտվում էր:

Ձորակներում հիմա էլ կան այգիներ: Գարնանը ուռել և հասել էին խնձորենու բողբոջները: Հարկավոր էր մի շաբաթ տաք եղանակ, որպեսզի բացվեին խնձորենու ծաղիկների կարմիր թերթերը և ծորակները բուրեին: Հեռվից ծաղկած ծառերի սպիտակ ճյուղերը երևում էին ձյունով ծածկված, ասես գարունը ձյուն էր թափել ծառերի վրա, գունավոր և հոտավետ փաթիլներով ձյուն:

Գյուղի փողոցներից արևը գոլորշիացնում էր աղբաջուրը, կովերը ջրի գնալիս շլանում էին արևի լույսից, ճնչում էին արջառները, հոտոտում, դես ու դեն վազում և ոտքերով փորում թաց գետինը: Եվ ինչ դժկամությամբ էին նրանք ներս մտնում գոմի ցածր դռնակներից:

Գարնան արև օրերը հիշեցնում էին ինձ, որ շուտով մայիս է: Դպրոցն արձակելուց հետո նույն ճանապարհով պիտի վերադառնում և էլ երբե՛ք, երբե՛ք չպիտի տեսնեմ Ձորագյուղը:

Նրանց տունը չգնալու համար փոշմանել էի: Մի օր էլ փողոցում մայրը հանդիմանեց, որ հրավերը չեմ ընդունել: Ես ուզում էի, որ մեկ էլ կանչեր, թեկուզ մի թեթև ակնարկ աներ:

Այն ժամանակ սովորություն կար տարեվերջին դպրոցում կազմակերպելու հանդես: Ես էլ էի պատրաստվում, և աշակերտները սովորում էին երգ ու ոտանավոր: Հետո մեծահասակ աշակերտները տախտակներ բերին, տներից հավաքեցին գորգ ու կարպետ և սարքեցին բեմ: Աշակերտներին պատվիրել էի, որ շատ մարդու կանչեն: Եվ ամեն անգամ աչքս նրա քրոջ կողմն էր:

Կիրակին եկավ: Գուցե և ոչ մի տարի այդ օրն այնքան բազմություն չէր հավաքվել գյուղի դպրոցում: Բաց պատուհաններով գարունը այգիներից բերում էր ծառերի բույրը, դպրոցի կտուրի տակ սարյակները բունից բուն էին թռնում աշխույժ ճռվողյունով: Նրանք էլ էին զուգվել, և այնպես փայլում էին սարյակների սև փետուրները:

Բազմության մեջ ես միայն մի գլուխ էի տեսնում, այս անգամ առանց շալի, մազերը կիսած և խնամքով սանրած: Եվ ի՜նչ բարակ էին նրա շրթունքները:

Ընդմիջումից հետո հանդեսի երկրորդ մասը պիտի սկսվեր մի բանաստեղծությամբ, որ արտասանելու էր նրա քույրը: Կարպետը շարժվեց, բեմի ետևում երևաց Խոնարհը, իր գլխի սանրով կոկեց քրոջ մազերը:

Մանկան զիլ ձայնով և համարձակ, փոքրիկ աղջիկը ինչ-որ բան էր ասում: Բազմությունը լուռ լսում էր: Չէի լսում ես: Կողքիս Խոնարհն էր: Նրա աչքերում ուրախության ժպիտ կար: Աչքերը փայլում էին սարյակի փետուրների նման սև: Ձեռքը բռնեցի:

— Խոնարհ... — Ձայնս դողաց:

— Թո՛ղ, — ասաց ու ձեռքը մեկնեց քրոջը, որ ավարտել էր արտասանությունը, և որի դեմքը անսովոր հաճույքից կարմիր էր: Դահլիճում ծափահարում էին. ոմանք զանազան ձայներով, նույնիսկ ձեռնափայտի շարժումով իրենց գոհունակությունն էին հայտնում:

Քիչ հետո հանդեսը վերջացավ: Ինձ թվաց, թե հանդեսը տխուր անցավ, և պղտորվեց գարնան օրը: Ականջիս տակ նրա խոսքն էր՝ թո՛ղ: Ձեռքիս էի նայում և ուզում էի ստուգել՝ բռնե՞լ եմ արդյոք նրա ձեռքը: Ինչու այդքան չերմ էին նրա մատները:

Հանդեսից հետո Խոնարհին մի քանի անգամ տեսա: Պատահմամբ իմացա նրանց այգու ճանապարհը: Դասերից հետո գնում էի ձորակը, պառկում Օհան ապոր այգու կապույտ քարին, որից վերև ցանկապատի կողքով նա պիտի վերադառնար իրենց այգուց: Ոչ մի խոսք չէի կարող նրան ասել, թեկուզ մի քանի անգամ տեսա ցանկապատի ետև: Հայրը գնում էր առաջից՝ չոր ցախի կապը մեջքին, աղջիկը՝ նրա հետևից, ջրամանն ու հացի շորը թևի տակ: Հետս գիրք էի առնում, բայց չէի, թերթում ոչ մի էջ, որովհետև ամեն մի ոտնաձայնի նայում էի ճանապարհին:

Մի անգամ միայն ցանկապատի ետևից ինձ նայեց և ժպտաց: Թվաց, թե հացի շորը դիտմամբ վեր գցեց, որ կռանա և մի քիչ ավելի կանգնի: Գուցե այդպես չէր, գուցե, իրոք,

Վերադարձ

շորը սահեց ընկավ: Հիմա էլ պարզ տեսնում եմ նրա դեմքը ցանկապատի փշերի արանքից: Նույն աչքերն էին, ինչպես բարեկենդանի օրը կտուրի վրա: Նրա աչքերի մեջ մանկական արտահայտություն կար, թեև տասնհինգ տարեկան էր, և ամուր կոճկած զգեստի տակ երևում էր հասուն կուրծքը:

Ընկերս լռեց: Ձեռքով տրորեց ճակատն ու աչքերը, ասես ուզում էր հեռացնի այն դեմքը, որ հին տարիներից ժպտում էր այդքան պայծառ:

Գարնան ջինջ երկնքի վրայով սահում էր մի սպիտակ ամպ, ասես արար աշխարհին հպարտությամբ ցույց էր տալիս, որ անհաս բարձունքում լողանում է արևի շողերի մեջ:

— Եկավ և վերջին օրը: Դպրոցն արդեն արձակել էի. աշակերտներին բաժանել էի հին տետրակները, վերադառնալու պատրաստություն էի տեսնում: Օհան ապերը առավոտը շարական չէր կարդում: Վաղ լուսաբացին նա գնում էր այգի կամ վար ու ցանքի հոգսի հետևից էր:

Հրաժեշտը դժվար էր: Տանն ընտելացել էին ինձ, ես դառել էի մտերիմ մարդ և՛ Օհան ապոր, և՛ Աշոտի, և՛ պառավ նանի համար: Բակում ձիապանը բարձում էր իրերս, նանին պայուսակի մեջ դարսում էր գաթա և ճանապարհի պաշարը:

Խոնարհին մի քանի օր չէի տեսել: Ինձ թվում էր, թե ես նրան էլ չեմ տեսնելու: Եվ մի անգամ էլ տեսնելու պահանջը ինձ ստիպեց արագ-արագ անցնել գյուղի փողոցներով, մի վայրկյան կանգ առնել նրանց տան առաջ և բաց դռնով նայել բակին:

Խոնարհին բակում չտեսա: Փողոցում մարդ չկար, բոլորն աշխատանքի էին, արտերում սկսվել էր քաղհանը, այս ու այն սարալանջից լսվում էր հորովելի ձայնը: Մի տեղ աշունքվա մուգ-կանաչ արտերն էին, մի տեղ գարնան սև ցելը:

Օհան ապերը մի քանի խրատներ կարդաց: Երբ նա կռացավ ու ճակատս համբուրեց, ես նրա բարի աչքերում արցունքներ տեսա: Նանին ձիապանին պատվիրում էր ինձ լավ տանել և զգույշ մնալ, որ պայուսակը չընկնի, միևնույն ժամանակ գոգնոցով սրբում էր թափվող արցունքը:

Անցանք փոքրիկ ձորակը, աղբյուրը և ուռենու հաստ նովը, ուր ձմեռը կովերը ջուր էին խմում: Ահա և Օհան ապոր այգու դռնակը: Արագ բարձրացա ձորակով, դռնակը բաց արի, մոտեցա այգու կապույտ քարին. ցանկապատի ետևը մարդ չկար: Այգում խաղաղություն էր, ծաղկաթափ էին ծառերը, և բողբոջների փոխարեն նշմարվում էին կանաչ ու մանրիկ պտուղները:

Դպրոցի մոտ երեխաները խմբվել էին: Նրանք ինձ տեսան և իջան բլրակով: Որպիսի՜ միամիտ պարզությամբ նրանք ինձ բարի ճանապարհ ասեցին: Մի քանիսը ծաղիկներ էին բերել: Հենց որ մեկը ինձ մեկնեց ծաղիկը, մյուսներն էլ նրա օրինակին հետևեցին:

Աղջիկներից ոմանք լաց եղան: Նրանք և՛ ժպտում էին, և՛ ժպիտի հետ սրբում էին արցունքը, որ ծորում էր աղբյուրի պես: Լաց էր լինում և Խոնարհի քույրը:

Մեկը թե՝ «Ուսուցիչ, մեզ չմոռանաս»: Լավ հիշում եմ Ճուտիկին, որը միշտ դպրոց էր գալիս հոր մեծ փափախը գլխին և երկար, հնամաշ տրեխներով: Որբ էր Ճուտիկը, լուիկ-մնջիկ մի երեխա, որին բոլորը սիրում էին: Խմբի մեջ Ճուտիկն էլ էր: Մյուսների պես նա մոտեցավ ձեռք տալու, տրեխի ծայրերն իրար դիպան, քիչ մնաց ընկներ: Ճուտիկը փաթաթվեց ծնկներիս: Մեծ փափախի տակից տեսա նրա խելոք աչքերը: Եվ այնքան խեղճություն կար Ճուտիկի աչքերում:

Ձիապանի կանչը ինձ հիշեցրեց, որ ժամանակն է հրաժեշտ տալու: Մանուկները մի անգամ էլ ձեռք տվին: Կռացա և համբուրեցի Ճուտիկի ճակատը, ինչպես Օհան ապերը՝ իմ ճակատը: Իմ աչքերում արցունք երևաց, արցունքի միջից մի անգամ էլ տեսա այգու դռնակը, դպրոցի ներկած թիթեղները: Հետո ծառերը ամեն ինչ ծածկեցին:

Քայլում էի ձիապանի հետևից: Մինչև զառիվայրի սկիզբը ճանապարհն անցնում էր փոքրիկ տափարակով: Կանաչ արտերում քաղհան էին անում: Մի քիչ վերև, սարալանջին,

Վերադարձ

եզները դանդաղ քաշում էին արորը և հանգստացած հողը շրջում ակոսի մեջ: Արտերում կանաչի մեջ երևում էին կարմիր-կապույտ ծաղիկներ: Բացվում էր պուտը:

Սպիտակ քարի մոտ, գոգածև ընկած երկարադարձ արտերում քաղհան անող կանանց մեջ տեսա Խոնարհին: Մեր հայացքներն իրար հանդիպեցին, և ես նրա աչքերում ժպիտ չտեսա: Ի՞նչ էր ասում. նրա համար դժվա՞ր էր, որ ես հեռանում եմ Ձորագյուղից, չէ՞ որ ինձ ոչինչ, ոչինչ չէր ասել այդ խոնարհ աղջիկը: Հագին նույն գորշ զգեստն էր, ինչպես առաջին անգամ անտառում: Արտի մեջ կանգնել էր, ձեռքին քաղհանի բիրը, կարմիր պուտ և մոլախոտի մի կապ:

Ոչինչ չասացի, հեռացա: Արահետով բարձրանալիս միշտ հետ էի նայում: Կռացած կանայք կանաչին ընկած թռչունների էին նման: Եվ այդ երամից մեկը, գորշ շորերով մի աղջիկ, ավելի հաճախ էր բարձրանում, ձեռքը դնում ճակատին, որ արևի շողերը չխանգարեն տեսնելու անտառի մեջ հալվող արահետը և միայնակ անցվորին: Ձորի գլխին կանգնեցի և, երբ աղջիկը մի անգամ էլ բարձրացավ, նայեց իմ կողմը, ձեռքով արի: Խոնարհն իսկույն կռացավ արտի վրա: Ես արագացրի քայլերս ծիապանին հասնելու:

Երբ ընկերս լռեց, ինձ թվաց, թե գետակը նույն հանգով է պատմում, խոսում է նույն կերպ, ինչպես նա, որ մեջքին ընկած, փակ աչքերը երկնքին, անգիր ասում էր մի ծանոթ պատմություն, գրված Օհան ապոր հին գրքերում:

Վեր կացա, թուլացրի ծիու թամբի կապերը: Ձիերը հագեցել էին կանաչից և մեզ նման մեկնվել էին գարնան արևի տակ:

— Հետո տասներկու տարի... Եվ ի՜նչ տարիներ: Կռիվ, քաղց, երկրներ ու քաղաքներ, հազարավոր դեմքեր, տարբեր ցեղից, անցքեր՝ մեկը քաղցր, մյուսը դառն հիշողության հետ կապված... Եվ նրանց մեջ Խոնարհի դեմքը, ցանկապատի փշերի արանքից երկու մանրիկ աչքեր, որպես սև ծիթապտուղ և բարա՜կ, կարմիր շրթունքներ:

Հանկարծ ընկերս կողքին դարձավ, վիզը ձգեց իմ կողմը: Նրա աչքերն ավելի մեծացան:

— Գիտե՞ս, ես Խոնարհին տեսա:

— Ե՞րբ:

— Երեկ: Վերին գյուղում: Դու քնել էիր, դպրոցի բակում հավաքվել էին գյուղացիները: Խոսում էին հողի մասին, գանգատվում էին, որ հողը առաջվա բերքը չի տալիս: Այս տարվա ժանտախտից էին խոսում: Շատ կովեր են սատկել, ոմանք ցել անելու եզ չունեն: Հետո ինձ մոտեցավ մի կին, ցնցոտիների մեջ, ոտքերը բոբիկ, ոտքերի կաշին ճաքճքած: Կնոջ փեշերից կախվել էին երեք կիսամերկ երեխա: Նրանք մերթ ինձ էին նայում, մերթ մորը:

Կինն արցունքն աչքերին չորս փութ ցորեն էր խնդրում, մինչև հունձը:

— Հետո մի ճար կլինի, — ասաց:

Ամուսինն անցյալ տարի էր մեռել: Ժանտախտից սատկել էր նրանց միակ կովը: Իսկ տանն ուրիշ աշխատող չկար:

Ես ճանաչեցի Խոնարհին... Աչքերն էլի առաջվանն էին, բայց առանց փայլի: Ես ճանաչեցի Խոնարհին: Բայց չգիտեմ նա ինձ ճանաչե՞ց, թե ոչ:

...Անխոս նստեցինք ձիերը և անցանք գետակը: Արևն արդեն դեպի մայրամուտն էր կախվել:

ԼԱՌ-ՄԱՐԳԱՐ

1

Նրա համար ամենից մեծ հաճույքը այգին ու արտերը ջրելն էր: Երբ բոբիկ, արևից խանձված ոտքերով քայլում էր առվի եզերքով, բահով ճումերը առվից դեն գցում, որ ջրի

Վերադարձ

հոսանքը սահուն լինի, — Լաո-Մարգարին այնպես էր թվում, թե ջրի պապակ արտերն ու ծարավ այգիները տապ արած, իրեն են սպասում:

Առվով ջուրը կապելիս նա ջրի հետ էլ գնում էր, մինչև ջուրը այգուն հասներ: Արևից չորացած հողը, տեղ-տեղ ճաքճքած, ագահությամբ ծծում էր ջուրը, ճեղքերից օդի պղպջակներ էին դուրս գալիս, ձայն հանում, ասես հողը հազար պռոշ ուներ և անհագ ծարավ:

Ջուրը ծառերի տակ կապելուց հետո Լաո-Մարգարը պառկում էր ծառի շվաքի տակ, երկար բահը կողքին, աչքերը կիսախուփ անում, ննջում, մինչև ջուրը հասներ: Հետո վեր էր կենում, ջուրն ուրիշ առվով անում, էլի ջրի հետ գնում:

Ամռան շոգին, երբ արևն այնքան մոտ է, ջերմությունը շատ, երբ շները շոգից տան ստվերում պառկում են, լեզուն հանած դնչին տալիս, — առվի եզերքին միշտ էլ կարելի է տեսնել Լաո-Մարգարին, ոտքերը մինչև ծնկները բաց, գլխին մի սպիտակ շոր, բահն ուսին:

— Լաո-Մարգարը լագլագի պես ջրերից ձեռք չի քաշում, — ասում են գյուղացիք: Եվ ճիշտ որ, Լաո-Մարգարը մի քիչ նման է արագիլին, ոտքերը բարակ ու երկար, ասես ոտքի վրա երկու ծունկ կա:

Լայն առվի վրայից շատերը չէին կարողանում անցնել, իսկ Լաո-Մարգարը մի մեծ քայլ էր անում և առվի մյուս ափին կանգնում: Արևից խանձված դեմքի վրա սրածայր քիթը երկար կտուցի էր համեմատ, եթե սպիտակ բեղերը չլինեին:

Գյուղի ջրվորն է: Գիշեր-ցերեկ առուների վրա է լինում, հսկում առուներին, ջուրը բաժանում, առուների մաքրությանն նայում:

— Լաո-Մարգար, արտս խանձվեց, ջուր հասցրու, — գանգատվում էին երբեմն:

— Կեցցիր դհա, կրակ չեղավ, սրադ ուրբաթ է, — ասում է Լաո-Մարգարը:

Լաո-Մարգարը տեղացի չէ: Պղտոր հեղեղի բերանն ընկած տաշեղի պես Լաո-Մարգարը շատ ափերի է զարկել, վերջը ալիքը լափու է տվել և Լաո-Մարգարին իր թոռան հետ գցել այդ գյուղը:

Անցյալ գարունքին էր այդ: Գյուղը նրան ջրվոր է վարձել:

— Ղարիբ մարդ է, ազգ ու բարեկամ չունի, ջուրը արդար բաժին կանի:

Երբ առաջին անգամ առվով ջուր էր կապել, ոտքերը մինչև ծնկները վեր քաշած, բահը ուսին անցել առվով, գյուղում մի հանաքչի ասել էր.

— Տեսեք հա՞, գաղթական բիծեն լառի լագլագ լինի կասես:

Գյուղը նորեկին ավելի անուն էր դրել՝ Լաո-Մարգար: Քչերն էին փորձում ջրվորին խաբել, հերթից դուրս ջուր գողանալ: Վայ թե իմանար Լաո-Մարգարը, կթոնթորար, կկանչեր, բահը գետնով կտար:

— Ծառդ պտուղ չի տար, յավրիս, գողության մի վարժեցուր:

Լաո-Մարգարի համոզումն էր այդ: Եվ երբ բարկանար, այդ խոսքը կասեր: Իսկ եթե խոսքին կասկածող էր լինում, ավելացնում էր.

— Էս հասակս քաշեր, նո՞ր պիտի սուտ խոսիմ...

Այդ ասելիս Լաո-Մարգարը հանկարծ խեղճանում էր, ձայնը երերում էր: Թողնում էր խոսակցին, բահն առնում և առվի հետ գնում, թեկուզ գնալն էլ միտք չունենար:

Հեռու չէր գնում: Նստում էր առվի մոտ, նայում ջրի հանդարտ հոսանքին, շոր ծղոտներին, որոնք գալիս էին հեռուներից և ջրի հետ գնում: Նայում էր առվի եզերքին բուսած կանաչին, և մտքերը նորից հանդարտվում էին:

2

Լուսնյակ գիշերներին, երբ գյուղը քնած էր բեզարած մրափով, հովը սառնություն էր բերում ցերեկվա շոգից խանձված դաշտերին, լուսնյակ գիշերներին, երբ բարդու վրա իր բնի

մեջ հանգստանում է արագիլը, որ լուսաբացին լաո-լաո թևերը փռած իջնի ճահճուտի վրա, — Լաո-Մարգարը մինչև լուսաբաց աշխատում էր:

Ջրտուքի այդ գիշերներին լուսինը շողք էր գցում առվի մեջ, ջրվորի պողպատ բահի վրա արծաթ փայլով պսպղում էին սերկևլու տերևները, հովից հասկերը քսվում էին իրար, խշխշում: Ամայի արտերի միջով անցնում էր Լաո-Մարգարը, ջուր տալիս ծարավ հասկերին:

Լուսաբացին արտատերը արտը ջրած պիտի տեսնի, պիտի ժպտա և կռանա, մատներով արորի թաց հողը, տեսնի՝ խո՞րն է ծծել ջուրը, Լաո-Մարգարը ջուրը վարար չի՞ կապել:

Լուսաբացին հալվում էին աստղերը ձյունի գնդերի պես, շառագունում էր արևելքը, արևի առաջին շողերը խաղում էին ամպերի հետ, ասես մի անտես ձեռք բյուր շողերով ամպի սպիտակ քուլաների վրա հազարավոր նախշեր էր նկարում, որ մի քիչ հետո ավրի նույն շողերով, մի ուրիշը նկարի, մինչև արևը ծագի:

Արևի առաջին շողերի հետ գոլորշի էր բարձրանում, տերևների վրայից, ծաղիկների գունավոր թերթերից, արտերից ու այգիներից գիշերվա խոնավությունն էր գոլորշիանում: Գլխահակ ծաղիկները բարձրացնում էին իրենց գլուխը, նայում արևին, որ կեսօրին, երբ արևը թեժանա, նորից խոնարհեն:

Լաո-Մարգարը գիշերվա ջրտուքից բեզարած պառկում էր բարդիների տակ, ոտ ու ձեռը փռում, լայն ու հանգիստ: Բարդիների մոտ հերվա չորացած գերաններ կային, փչակով գերաններ:

Եվ երբ Լաո-Մարգարը պառկում է գերանների մոտ, բարդիների տակ, այնպես է թվում, թե ինքն էլ փչակով մի գերան է, չորացած բարդի:

Լինում էին օրեր, երբ Լաո-Մարգարը ջուրը տալիս էր հերթի համաձայն, ինքը չէր ջրում:

— Քեֆսըզ եմ, — կասեր և կպատվիրեր, որ հերթով ջրեն մինչև ինքը գար:

Առվի ափն ի վեր քայլում էր, մինչև մոտակա ձորակը, ուր ծիրանիներ կային: Պառկում էր ծիրանու տակ կամ քնում ժայռի շվաքում, կամ էլ մեջքի վրա դառնում, ոտքերը ձգում, հսկա մկրատի պես: Կարծես մեկը խաչել էր ծիրանու տակ:

Ծառի ճղների արանքից վեր էր նայում Լաո-Մարգարը երկնի կապույտին: Մի ճերմակ ամպ, թափանցիկ ու անձև, հանդարտ լողում էր լազուրի մեջ: Լաո-Մարգարին թվում էր, թե երկինքը մի հսկա տաշտ է, մեջը լի լեղակած ջուր և ամպը՝ լվացքի մոռացված կտոր տաշտի ջրի մեջ: Լաո-Մարգարը նայում էր ամպի կտորին. ինչքա՜ն հանդարտ էր լողում, ձևը փոխում, մերթ պռունկը ձգում, մերթ ետ քաշում:

Եթե բարձրանար ամպի վրա, Լաո-Մարգարը հեռու սարերի ետև պահված իրենց գյուղը կտեսներ, կտուրները եղեգով ծածկած, գյուղի մոտ բարդիները, իր ծիրանուտը, տան դռնակը, որի մոտ կարասի կտոր կար, մեջը ջուր հավերի համար:

Ամեն առավոտ կանուխ Լաո-Մարգարի կինը հավաբնի դռնակը բաց էր անում, հավերը կղկղալով վազում էին նրա ետևից մինչև կարասի կտորը, ուր պառավը հավերին կուտ էր տալիս:

Մի հավք թռչում էր, օդի ոլորտում պտույտներ անում: Եվ երբ Լաո-Մարգարը նայում էր ծիրանի ճղների արանքից, նրա ծերացած աչքերին այնպես էր թվում, թե հավքը լազուրի վրա միայնակ սահող ամպի կտորի հետ է խաղում:

...Կտավատը կապույտ ծաղիկներն էր բացել, ծիրանն արդեն դեղնել էր: Վար էր անում, արորը փափուկ հողում ամռան ցելի ակոսներ էր ծրում: Երբ մի անգամ էլ դարձավ, աչքն ընկավ արահետին: Մասրենու մոտ պառավը կանգնել, ձեռքով էր անում:

— Գեղը խռովուք կա, մարդ, — կանչում էր պառավը:

Եզներն արձակեց, արորը հողի մեջ խրած թողեց: Վարից բեզարած եզները երեկոյան տան իրերով բարձած սայլն էին քաշում դեպի անծանոթ հեռուները:

Տեղահանության օրերն էին:

Վերադարձ

Սայլը ճռնչում էր օր ու գիշեր, փոշի կար ճանապարհին, շիվար դեմքեր: Գյուղերը խառնվել էին իրար, ճանապարհին նոր խմբեր էին միանում քարվանին, նորեկներից հարցնում էին ետ մնացած հարազատների մասին, հարցնում էին գնալիք ճանապարհի մասին: Եվ ոչ ոք հաստատ ոչինչ չէր ասում, մարդիկ կասկածից ավելի էին շվարում:

— Մա՛ րդ, թոնիրին քարը մոռցա վրա դնել, — ասաց պառավը սայլի վրայից:

Լաո-Մարգարը որդու մասին էր մտածում ամեն անգամ, երբ սայլին նայելիս տեսնում էր կնոջը թոռանը գրկած:

— Ամուր նստե, նայե, Թորոսիկը չմրսե... Թորոսիկը մերթ քնում էր տատի գրկում, մերթ զարթնում, զարմացած հարցնում.

— Պապե՛ , դհա կերթանք... Հո՞ , ա՛ ս ինչ երկեն գացինք, պապե...

Եվ երբ պապից պատասխան չէր ստանում Թորոսիկը խռովկան էր դառնում, շրթունքը կախում, նստում սանր վրայից գլխիվայր կախած հավերին:

Սայլը ճռնչաց շաբաթներ, փոշին ճամփի վրա անպակաս էր գիշեր-ցերեկ: Ուրիշ ջրեր էին, ուրիշ երկրներ, Մարգարը ինչքան էլ խմում էր, ծարավը չէր հագենում:

Երբ շունչ առան մի ամայի ավազուտում, ոչ սայլ կար, ոչ զույգ եզները: Փոքրիկ կապոցներ էին մնացել, Թորոսիկի երեսն արևն այրել, մաշկահան էր արել:

Պառավի մազերի վրա ճամփի փոշին նստել էր, մազերը դեղնել, աղոտ գույն էին ստացել: Մարգարը տեսավ, որ աղետը կնոջ դեմքին նոր ակոսներ է ծրել:

...Լաո-Մաոզաոը երբ «քեֆսըզ եմ» կասեր և ծիրանուտի տակ պառկած ցերեկվա շոգին ծիրանի ճղների արանքով կնայեր երկնքի կապույտին, ամպի սպիտակ քուլային, որ ճերմակ լաթի պես մեկ սուզվում էր, մեկ էլ պռունկները հանում, թռչուններին, որոնք բարձրում պտույտ էին անում և հազիվ երևում սև կետի չափ, — Լաո-Մարգարը մտաբերում էր հարավի ավազուտները, շարվեշար վրաններ, վրանների վրա գունավոր լաթեր, որ տարագիրները բերել էին հեռավոր գյուղերից: Ավազուտի մեջ հատ ու կենտ ծառեր կային, որ Մարգարի աչքին մեծ ավելներ էին թվում՝ խրված ավազի մեջ:

— Քար պիլա չկա, մարդ, աս ո՞ւր բերին մեզ,— գանգատվում էր Մարգարի կինը, որ ամեն իրիկուն իր տան բանալիներին նայելիս ափսոսում էր հավերին, տանը թողած իրերը:

— Գիտնայի նե, հետս կառնեի, — ասում էր:

Մի անգամ Մարգարը փորձեց որդու մասին խոսել, բայց պառավը փղձկաց, հեծկլտոցը կոկորդը սեղմեց, գոգնոցի ծայրով աչքերը սրբեց և պինդ, շատ պինդ գրկեց Թորոսիկին: Մարգարն էլ խոսք չասեց որդու մասին:

Ջմեռն անցավ, բայց և ոչ ոք չնկատեց գարնան գալը: Ավազուտների վրա կոշտ, փշոտ բույսեր կանաչեցին, հետո չորացան: Նրանց հետ էլ անցավ հարավի կարճատև գարունը, ավազուտները նորից լերկացան, կեծացան հրավառ արևի տակ:

Մարդահավաք արին, վրանների աշխատող ձեռքերը հանեցին նոր շինվող ճամփի վրա բանելու: Մարգարն էլ գնաց: Աշխատում էին օրնիբուն, հեռուներից քար էին կրում, հող էին բերում: Հազարավոր բահ ու բրիչ ամեն օր փորում էին, ճանապարհը սարքում: Մյուսների հետ Մարգարն էլ էր աշխատում: Ծանոթներ կային, շինականներ: Խիճ էին պատրաստում, և երբ արևը պահվում էր շեղջակույտերի ետև, ծառերը երկար ստվերներ էին ձգում, վերադառնում էին վրանները, որ արևածագին նորից գնան:

Մի իրիկուն էլ պառավն իրեն վատ զգաց, գանգատվեց սրտի ծակծկոցից: Մարգարը ելավ վրանի առաջ քար փնտրելու, տաքացնելու, պառավի կրծքին դնելու: Իրենց գյուղում այդպես էին անում: Փնտրեց, ձեռնունայն ներս մտավ:

— Քար պիլա չկա, մա՛ րդ, աս ո՞ւր եկանք, — տնքաց պառավը: Էլ չխոսեց:

Եթե այդ ժամանակ այգիներից մի մարդ ձայն էր տալիս, թե՝

— Լաո-Մարգա՛ ր, ջուրը բարակեց, —

Վերադարձ

Լաո-Մարգարը հանկարծ վեր էր թռնում տեղից, բահն առնում և դեպի ջրի բանդը գնում: Եվ ոչ ոք չգիտեր, որ Լաո-Մարգարը առվի բանդը սարքելիս մտքով ուրիշ տեղ էր, գյուղից հազարավոր վերստեր հարավ:

Մարգարն էլի խիճ էր ջարդում, պառավն աչքի առաջին: Ի՞նչ լավ կլիներ, եթե ճամփի քարերից գիշերով գողանար, պառավի գերեզմանի վրա դներ: Ավազուտը կբացվեր, շնագայլերը կքրքրեին պառավին: Քար պիտի դնել, ծանր քար՝ ավազի շեղջակույտի վրա:

Իր կյանքում Մարգարը երկու անգամ է ծեծ կերել. մեկ երբ տղա էր, շան պոչից ցախավել էր կապել, մեկ էլ պառավի գերեզմանին քար դնելուց հետո:

Էլի արևի տակ խիճ էր կոտրում, երբ երկու հոգի մոտեցան իրեն:

— Այս ծերո՞ւկը, — հարցրեց մեկը, և երբ մյուսը գլխով նշան արեց, զինվորականի՝ կրունկը մեխած սապոգը կրծքին զարկեց, կրծքի տախտակը դնգաց պարապ կարասի պես: Քթից արյուն եկավ, և երբ երկրորդ անգամ սապոգով կողքին խփեցին, խիճը ճղեց Մարգարի բութ մատը:

Բահով առուն մաքրելիս, հիմա էլ, երբ Մարգարի ալքին է ընկնում բութ մատի սպին, մատներն ավելի պինդ են սեղմում բահի կոթը, բայց զայրույթն անցնում է, երբ միտն է բերում շեղջակույտի վրա դրած քարը:

— Կմնա՞ դեռ, քամին լմաշե՞ց, չգողցա՞ն: — Շատ կտար Լաո-Մարդարը, թե հարցին պատասխան տվող լիներ:

Երբ վրանները հավաքեցին, և վրանների տակ ծվարած ժողովուրդը ուրիշ երկրների ճամփան բռնեց, Մարգարն էլ շալակեց մնացած կապոցները, Թորոսիկի ձեռքը բռնեց:

Մարգարի շալակին, կնոջ աղլուխի մեջ ծիրանի կորիզներ կային: Գյուղի ծիրանուտում մի ծիրանի կար, պտուղը մեծ ու համեղ: Պառավն այդ ծիրանի կորիզներն էր հավաքել, պահել, որ գալ տարի տնկի տան առաջ: Ծիրանի կորիզներն էլ պառավի հետ ճոնչան սայլի վրա շաբաթներ էին լուսացրել մինչև հեռավոր ավազուտները:

Երբ վրանները հավաքեցին և հեռացան, Մարգարը երկու միտք ուներ՝ Թորոսիկին պահել և ծիրանի կորիզները պահ տալ մի ապահով հողում:

3

Տարիներ անցան: Մի տեղ չգտավ Մարգարը, որ շունչ առներ: Հեղեղի բերանն ընկած մրջյունի պես վեր ու վար էր անում, մագլցում մի ծղոտի վրա, բայց հեղեղը ծղոտն էլ էր քշում, մրջյունին էլ:

Մարգարն աշխատում էր, զրկում իրեն և բերանի պատառը պահում Թորոսիկի համար, որ պապի թևի տակ մեծանում էր: Մի օր էլ Թորոսիկը շոգենավի տախտակամածի վրա ելավ:

Պապն էլ էր, ուրիշ հարևաններ էլ, որոնք Կավալայի մոտերքն էին ապրում, վրանների տակ, պատմում անցած-գնացած առասպել-օրերից, ցերեկով աշխատում ագարակներում, նավահանգստում, քաղաքում:

Մարգարն ուրախ էր, երիտասարդացել էր: Եվ երբ Թորոսիկը հարցրեց, թե՝

— Պապե, նավը մեզ ո՞ւր պիտի տանի, — Մարգարը նայեց թոռան կայտառ աչքերին, աչքերի մեջ տեսավ անհետ կորած որդու պատկերը և զսպելով իրեն ասաց.

— Մեր երկիր, յավրիս...

Այդ երկրի համար Մարգարը Թորոսիկից և ծիրանի կորիզներից բացի ուրիշ ոչինչ չուներ ընծա տանելու:

Նավը օրորալով ալիքներն էր ճեղքում իր սուր քթով, ալիքները հեռանում էին մի պահ, հետո մոտենում, զարկում նավին, փշրվում կոհակների:

Մարգարը տախտակամածից նայեց ծովեզրի լեռնաշղթային, որի սրածայր գագաթներին ամպը նազով էր նստել, նայեց և իր հին տան բանալիները կամացուկ հանեց գրպանից, տրորեց բռի մեջ, նետեց ծովը: Փոքրիկ օղակներ ելան նետած տեղից, օղակները լայնացան,

Վերադարձ

հալվեցին, մի մեծ ալիք եկավ, ծածկեց բանալու ընկած տեղը: Բանալիներն արդեն սլվել, ընկել էին անդունդ:

Լաո-Մարգարը ոչ ոքի չասեց, թե ինչու արցունքներ երևացին աչքերին, երբ առաջին անգամ գնացքի պատուհանից Արարատի ձյունոտ գագաթը տեսավ: Այդ երկրում պիտի ծլեին ծիրանի կորիզները:

...Եվ եթե մեկը հերթից դուրս ջուր էր զողանում, զայրանում էր Լաո-Մարգարը, խրատում.

— Ծառդ պտուղ չի տա, յավրիս...

Եթե իր խոսքին կասկածող էր լինում, և Լաո-Մարգարն ասում էր, թե՝

— Էս հասակս քաշեր, նո՞ր պիտի սուտ խոսիմ, — իհարկե, գյուղում շատ քչերն էին իմանում, թե ինչ դառնությամբ է Լաո-Մարգարը այդ հասակը քաշել:

Իսկ եթե մեկին մի լավություն էր ուզում անել, Լաո-Մարգարը ժպտալով ասում էր.

— Կեցիր, ծիրաններս բոյովնան, քեզի մեկ հատ պիտի տամ: Նայե՛, ինտոր համեղ են: Աստեղվանքը հիչ չկա իմինիս պես ծիրանի:

Լաո-Մարգարի փոքրիկ, ջրակալած աչքերում փայլատակում էր մի մեծ հրճվանք, մանավանդ, երբ գարնան ջրտուքին, առվի բանդը սարքելու համար դպրոցի մոտովն էր անցնում և ցեխապատի ճեղքից նայում, թե ինչպես դպրոցի բակում վազվզում են երեխաները, խաղում, կանչում, և երեխաների հետ խաղում է Թորոսիկը:

Իսկ դպրոցից մի քիչ հեռու, իրենց տան առաջ, ծիրանու տունկերն են ծգվում արևի տակ...

ՍԱԲՈՒ

Նրանք անտառում են ապրում, և որովհետև անհիշելի ժամանակից ի վեր գյուղը խիտ անտառների մեջ է, ճանապարհներից զուրկ, — Սաբու գյուղի երեխան այնպես է կարծում, թե աշխարհն անվերջ անտառ է, որտեղ մարդը բացուտներում ցանում է կորեկ, իսկ արջերը հավաքում են ընկած կաղինները, ծառերը ճղակոտոր անում և հագեցած պառկում կորեկի արտում:

Անտառն իր կնիքն է դրել Սաբուի վրա: Ոչ միայն ափսեներն են անտառի փայտից, արորն ու շերեփը, այլև անտառից է նրանց ուտելիքի մեծ մասը՝ վայրի տանձն ու սալորը, զանազան ընդեղեն և արմտիք, որ նույնքան համեղ են նաև անտառի խորքերում ապրող վարազների համար:

Ոչ մի տեղ արջին այնքան լավ չգիտեն, որքան Սաբու գյուղում: Երեխան էլ կասի, թե արահետի թարմ հետքը արջինն է, թե գայլ է անցել և կամ պախրան է իջել ծորը՝ ջրի: Նրանց պատմություննների մեծ մասը վայրի գազանների մասին է:

Ահա առասպել մի հերոս, անունը Գեուշ, որի գերեզմանի սուր քարը հիմա էլ սրբատեղ է Սաբու գյուղում: Ծերունիները երիտասարդ որսորդներին ավանդում են Գեուշի պողպատե թրի մասին, որի մի հարվածով նա կիսում էր արջի գլուխը: Մի այլ հերոս, որի վրա հարձակվել են երեք արջ, կոխ է բռնել մարդը նրանց հետ, մեկին սպանել, ապա բարձրացել ծառը, ոտքի թաթը թողնելով գազանի երախում :

Շատ տներում պատերից կախ արջի մորթիներ կան, դռան ճակատին մեխել են պախրայի գլուխ: Ճյուղավոր եղջյուրներով, գանգի խոռոչում՝ խոտ, աչիերի փոսում գունավոր փալաս: Բաց բերանից չոր խոտի ծղոտներ են երևում, ասես պախրան գիշեր-ցերեկ խոտ է ուտում: Ո՞վ գիտե, գուցե վերջին մամուռը դեռ մնացել է ատամների արանքում, երբ Սաբուի որսորդը ծառի ետևից պախրայի վրա կրակեց կայծքարով հրացանը:

Կա մի հին աղանդ Սաբու գյուղում: Մթնած այդ աշխարհում հին առասպելների հետ հավասար մնացել է այդ աղանդը: Եվ ինչպես անտառի գազանը մնացել է անաղարտ, Սաբու գյուղում այդ հնօրյա հավատքը մնացել է, ինչպես անտառի կուսական թավուտը:

Մագաղաթյա մի ձեռագիր խոսում է վաղեմի արևորդիների մասին, որոնք տեղավորված էին Արաքսի ձախ ափի լեռնաշխարհի վրա: Եվ աշխարհն այդ՝ կոչվում էր Արևիք: Բարձր չինարներ կային արևորդիների աշխարհում, և ամեն առավոտ արևածագին չինարների տակ

Վերադարձ

արևին ծունր էին դնում: Գուցե և կրակապաշտ Իրանից մի կայծ թռել է Արաքսի այս ափը և դարձել ուրույն հերձված:

Այդ աշխարհում է Սաբուն: Այնտեղ էլ կան բարձր չինարներ, սակայն արևին ծունր չեն դնում, գուցե նրա համար, որ խավարածոր անտառներում քիչ են արևոտ օրերը: Հիմա էլ չինարները սուրբ են, և չար աչքի դեմ նրանց բներին կապում են գունավոր փալասներ:

Սաբու գյուղում թուրքեր են: Որովհետև աղանդավոր են եղել, հնում հալածել են նրանց և ենթարկել ծաղրի: Սաբուն ավելի է քաշվել իր պատյանի մեջ և պինդ փակչել հին հավատքին: Տարիներ շարունակ թավուտները մնացել են սաղարթախիտ, արևի շողը չի թափանցել խորքի ստվերուտը, փտել են ընկած գերանները, և հողի հետ բորբոսնել է գերան ու տերև:

Սաբուն մազ չի խուզում. բեղ ու միրուք կտրելը համարում է մահացու մեղք: Դրա համար էլ մարդիկ երկարամորուս են, բրդոտ: Մազ է պատել այտոսկրին, մազոտ են ականջի խոռոչները: Ճակատի մազերը կախվում են մինչև ունքերը, և ճակատը չի երևում: Նրանք ծիծեռնակի թևի նման սև միրուքներ ունեն:

Սաբուն մռայլ է: Անտառն է վարժեցրել ունքերը կախ և կացնի կոթից պինդ բռնած լուռ ման գալ ծառերի տակ: Կացնով կարելի է ոչ միայն գերան կտրել, այլև ջարդել արջի գանգը առասպել Գեուշի պես:

Խուսափում են ուրիշ գյուղից աղջիկ ուզել: Շատ հազվադեպ են ուրիշները համաձայնվում աղջիկ տալ Սաբուին, որովհետև աղանդը գաղտնի ծեսեր ունի, որոնց մասին հարևան գյուղերը հազար ու մի պատմություն են պատմում: Եվ քանի որ ծեսը կատարում են այն ժամանակ, երբ գյուղում օտար մարդ չկա, դրա համար էլ ճշգրիտ ինչ շատ քչերը գիտեն, թեև ոմանք պնդում են, որ իրենք այդ ծեսին ականատես են եղել:

Սկզբում Սաբու գյուղում ընդունված կարգ է եղել, որ մի կին մի քանի մարդու հետ ապրի, բայց Իանից եկել է աղանդի մեծը և հայտարարել, որ մարգարեն այլևս նման ծես չի ընդունում: Այդ վաղուց է եղել, թեև հիմա էլ շատերը ասում են, որ Սաբու գյուղում այդ ծեսը դեռ մխում է մոխրի տակ անթեղած կրակի նման:

Կա մի գիշեր, երբ ոչ լուսնյակ է երևում, ոչ աստղեր: Ամպ է իջնում անտառների վրա, ամպը ծորակներով սողում է մինչև գյուղը, իբրև ծուխ փաթաթվում տուն ու մարագ: Այդ գիշեր ամպի հետ գազաններն անցնում են գյուղի փողոցներով: Արջը թաթը կոխում է կավով ծեփած քթոցի մեջ, լիզում մեղրը, գայլը լիզում է գառան տաք արյունը: Շներն իզուր են կաղկանձում, թաքնվելով դեզերի մեջ:

Այդ գիշեր Սաբու գյուղի երեխաները գլուխները կոխում են բարձի տակ, ոմանք լաց են լինում: Եթե լույս լիներ, Սաբու գյուղի աղջիկներին ու կանանց կարելի էր տեսնել աղոթատան կտուրի վրա իրար մոտ կանգնած, որպես գայլից խրտնած հոտ:

Ներսում խավարի մեջ մի քանի հոգի ողբ ասող կանանց նման աղիողորմ հեծկլտում են, ասում աղոթքի արաբերեն բառերը: Ամեն մի երգից հետո ներսը մութի մեջ ծգվում են հարյուրավոր բրդոտ ձեռքեր դեպի երդիկը, վերից կանայք հերթով ներքև են կախում իրենց գունավոր գոտիները: Աղոթատան բազմությունից մեկը խլում է այդ գոտին և ապա, երբ վերջին աղջիկն ամոթխած արձակում է բարակ գոտին, աղոթքից հետո բազմությունը խուժում է դեպի անտառ, քարշ տալով կանանց և աղջիկներին, որոնց գերի են վարում հենց այդ գոտիներով: Այդ գիշեր ոչ լուսին կա, ոչ աստղալույս: Հին աղոթատանը մինչև լուսաբացի վերադարձը հեծկլտում ու աղոթում են պառավները:

Արաքսի մյուս ափին մի գիշեր երևաց ոտքից գլուխ կանաչ հագած սեյիդը, հին աղանդի մարգարեն, որ երբեմն հեռավոր Իրանից ծպտյալ անցնում էր սահմանը և հասնում մինչև Սաբու:

Սեյիդն անցավ սահմանը, և նրա մետաքս զգեստի փեշերին, երբ ձին ճեղքում էր գետը, Արաքսի ջուրը ցողեց պղտոր կաթիլներ:

Վերադարձ

Այդ գիշեր Սաբու գյուղում մանկամարդի մի աղջիկ տորքի առաջ գորգ էր գործում: Բարակ ծամեր ուներ աղջիկը, ծամերի ծայրից կախ էին մետաղյա բոժոժներ: Աղջիկը գլուխը աջ ու ձախ էր դարձնում, դեղնած մատներով բռնում գունավոր թելերը, թելը թելին հագցնում, ապա ծանր սանրով կոփում հանգույցները: Դարսվում էին իրար վրա հանգույցները, ծնվում էին նախշեր, նռան ճյուղեր, տերևներ, տերևների մեջ երկու թև, որ աղջկան թվում էր երգող թռչուն: Ամեն անգամ, երբ աղջիկը սանրը զարկում էր հյուսածին, շարժվում էին գույնզգույն կծիկները, զրնգում էին և ծամերի բոժոժները:

Երբ ձիավորներն անցան փողոցով, շները հաչեցին կանաչ աբայի վրա: Աղջիկը գլուխը թեքեց, սեյիդը ճրագի լույսով տեսավ և գորգը, և տորքի առաջ նստած աղջկան: Նրան թվաց, թե աղջիկն ինքը մի գունավոր նախշ է գորգի վրա:

Այդ տարին էլ եկավ մթին գիշերը: Եվ երբ խավար աղոթատան մեջ դադարեց առաջին երգը, կանաչ աբայի երկու թևեր ծգվեցին վեր, դեպի երդիկ: Վերևից կանայք հրեցին մանկամարդ աղջկան, և մութի մեջ մի քանի կանացի ձեռքեր արձակեցին աղջկա անմեղ գոտին և նրա բարակ մատները երդիկով կախեցին գոտին: Ամոթխած զրնգացին ծամերի բոժոժները: Այդ գիշեր մի գայլ պիտի լիզեր գառան անբիծ արյունը: Եվ երբ անտառում աղջիկը ահից ճչաց, բնի մեջ քնած մի միրհավ զարթնեց և փոխեց տեղը:

Առավոտյան սեյիդը նոր պատգամներ կարդաց: Նրա ամեն մի խոսքը սրբազան օրենք էր Սաբուի համար: Եվ այն, ինչ հայտնեց նա աղջկա ծնողներին, ընդունվեց իբրև մարգարեի խոսք:

Հարկավոր էր գորգն ավարտել, որովհետև գորգը պիտի կախվեր սեյիդի տան պատից, իսկ աղջիկը պիտի քաղցրացներ նրա դառն ծերությունը: Գորգի թերի մնացած նախշերը խառնիխուռն դուրս եկան: Գույները տեղ-տեղ վառ էին, ասես հրդեհվում էին գույները, տեղ-տեղ ավերված, գորշ: Աղջկա մատները դողում էին, երբ բռնում էր գունավոր կծիկները:

Շները մի անգամ էլ հաչեցին, երբ ձիերը գլուխները թեքեցին դեպի հարավ: Մի ձիու վրա փռված էր գորգը, վրան՝ աղջիկը: Աղջիկը վերջին անգամ նայեց պարապ տորքին, մորը, տեսավ հայրենի անտառը, և գորգի նախշերի վրա արցունք կաթեց:

* *
*

Հիմա Արաքսը կաթիլներ չի ցայտում կանաչ աբայի փեշերին: Անտառների մեջ դեռ մնում է սաբուն: Սև միրուքով մարդիկ գերաններ են կացնահատում և ժողովում վայրի տանձ:

Մյուս ափին Իրանի լերկ ապառաժներն են, արևից խանձված տափարակները: Գյուղերը կանաչ օազների պես են, ժայռերից կախված պարտեզներ, որոնց միջով առուները հոսում են և ավազ խառնում Արաքսի պղտոր ջրին:

Այն ափի գյուղում մի պառավ կին, երբ առվի ջրի մեջ լվանում է մաշված գորգը, ձեռքը ճակատին դրած, նա նայում է հեռու, ուր անտառների մեջ պահված է հայրենի Սաբուն:

Խունացած գորգի նախշերը առվի ջրում հանկարծ պայծառանում են, և պառավին այնպես է թվում, թե ծամերի ծայրին հնչում են մանկության անուրախ բոժոժները:

ԱԼ ՊԻԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Արփենիկ Չարենցի հիշատակին

Կաքավաբերդի գլխին տարին բոլոր ամպ է նստում, բերդի ատամնաձև պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ, միայն սևին են անում բարձր բուրգերը: Հեռվից ավերակներ

Վերադարձ

չեն երևում, և այնպես է թվում, թե թուրքերի գլխին հսկում կա, գոց են ապարանքի երկաթե դռները, աշտարակի գլխից մեկը ահա ձայն է տալու քարափը բարձրացողին:

Իսկ երբ քամին ցրում է ամպերը, ձորերում հալվում են ամպի ծվենները, պարսպի վրա երևում են մացառներ, աշտարակի խոնարհված գլուխը և կիսով չափ հողի մեջ խրված պարիսպները: Ո՛չ մի երկաթյա դուռ և ո՛չ մի պահակ աշտարակի գլխին:

Լռություն կա Կաքավաբերդի ավերակներում: Միայն ձորի մեջ աղմկում է Բասուտա գետը, քերում է ափերը և հղկում հունի կապույտ որձաքարը: Իր նեղ հունի մեջ գալարվում է Բասուտա գետը, ասես նրա սպիտակ փրփուրի տակ ոռնում են հազար գամփռներ և կրծում քարե շղթաները:

Պարիսպների գլխին բուն են դրել ցինը և անգղը: Հենց որ բերդի պարիսպների տակ ոտնաձայն է լսվում, նրանք կռնչյունով աղմկում են, թռչում են բներից և ահարկու պտույտներ անում բերդի կատարին: Ապա բարձրանում է քարե արծիվը, կտուցը կեռ թուր, մագիլները՝ սրածայր նիզակներ, փետուրները որպես պողպատե զրահ:

Կաքավաբերդի բարձունքի միակ ծաղիկը ալպիական մանուշակն է, ցողունը կաքավի ոտքի պես կարմիր, ծաղիկը ծիրանի գույն: Քարի մոտ է բսնում ալպիական մանուշակը, պարիսպների տակ: Արևից քարերը տաքանում են, և երբ ամպերը ծածկում են քար ու պարիսպ, մանուշակը թեքվում է, գլուխը հենում քարին: Ծաղկափոշու մեջ թաթախված գունավոր բզեզին մանուշակը ճոճք է թվում, աշխարհը՝ ծիրանագույն բուրաստան:

Ներքևը, ձորում, Բասուտա գետի մյուս ափին, քարաժայռերի վրա, թառել են մի քանի տներ: Առավոտյան ծուխ է ելնում երդիկներից, ծուխը ձգվում է կապույտ երիզի նման և հալվում ամպերի մեջ: Շոգ կեսօրին գյուղում կանչում է աքլորը, աքլորի կանչի հետ պառավ մի շինական հորանջում է տան ստվերում, ձեռնափայտով ավազի վրա նշաններ գծում, նշանների հետ փորփորում գլխով անցածը:

Ե՛վ գյուղում, և՛ բերդի գլխին ժամանակը սահում է դանդաղ, տարիները նույն ծառի միանման տերևներն են: Դրա համար էլ խառնվում է ծերունու հիշողությունը: Գետն աղմկում է առաջվա հանգով, նույն քարերն են և նույն քարե արծիվը:

Քանի՛ սերունդ է ապրել Բասուտա գետի մոտ, կարկատած թաղիքները փռել ցախերի վրա, եղեգնով պատել վրանները, և ամեն գարնան, երբ Կաքավաբերդի լանջին բացվել է ալպիական մանուշակը, այծ ու ոչխարը քշել են բերդի լանջերը, պարկը պանրով լցրել ու ձմեռը կրծել կորեկ հաց և այծի պանիր:

* *
*

Արև մի կեսօր Կաքավաբերդի քարափով բարձրանում էին երեք ծիավոր: Ոչ միայն զգեստից, այլև ձի նստելուց երևում էր, որ առաջին երկու ծիավորը քաղաքի մարդիկ են և չեն տեսել ո՛չ Կաքավաբերդը, ո՛չ նրա քարափը:

Երրորդ ծիավորը նրանց ուղեկցում էր, և մինչդեռ առաջինները պինդ բռնել էին ձիերի բաշից, համարյա թե կռացել՝ հավասարակշիռ մնալու, — վերջին ծիավորը քթի տակ մռմռում էր մի երգ, մելամաղձոտ ու հուսահատ, ինչպես ամայի ձորը, տխուր քարափը և հեռավոր գյուղը:

Բերդի գլխին նստած ամպը վարագույրի պես մեկ հետ էր քաշվում, երևում էին պարիսպները, մեկ ծածկում էր կատարը: Առաջին ծիավորը աչքը պարիսպներից չէր հեռացնում: Նրա գլխում բերդի պատմությունն էր, մագաղաթյա մատյաններում գրած խոսքերը իշխանական օրերի մասին, երբ զրահապատ ձիերի սմբակները դոփում էին երկաթյա մուտքի առաջ, և ավերից դարձող նրա համհարզները ճոճում էին նիզակները: Ակնոցների արանքից նրա ուսյալ աչքերը տեսնում էին զրահավորներին, մագաղաթյա

Վերադարձ

մատենագրին՝ եղեգնյա գրչով նրանց գովքը հորինելիս, և նա լսում էր հնօրյա ձիերի դոփյունը: Ինչ դժվար էր նրա համար քարափը, որով քարայծի նման մագլցում էին երբեմնի տերերը:

Երբ հասան վրաններին, առաջին ձիավորը շարունակեց ճանապարհը: Նա փնտրում էր հին ճանապարհը և չէր տեսնում վրանների առաջ, մոխրի մեջ խաղացող կիսամերկ երեխաներին, այծերին, որոնք զարմանքից վեր ու վար էին անում գլուխները:

Ֆետրե գլխարկով երկրորդ ձիավորը Կաքավաբերդի գլխին հնություններ չէր որոնում: Նրա ամբողջ հարստությունը ծոցի հաստ տետրն էր և սրածայր մատիտը: Հերիք էր աչքն ընկներ մի դեմքի, տեսներ գեղեցիկ մի անկյուն, մամռապատ մի քար, որպեսզի թղթի վրա մատիտով նկարեր այն, ինչ տեսել էին նրա աչքերը:

Առաջին ձիավորը հնագետ էր, երկրորդը՝ նկարիչ:

Երբ նրանք հասան վրաններին, շները հարձակվեցին ձիավորների վրա: Շների ձայնին մի քանի հոգի դուրս եկան վրաններից, նայեցին նրանց կողմը: Մոխրի մեջ խաղացող երեխաները տեսան, թե ինչպես շները հաչելով վազեցին ձիերի վրա: Երրորդ ձիավորն իզուր էր մտրակով փորձում շներին հեռացնել: Շները հաչելով մինչև բերդի պարիսպները ուղեկից եղան ձիավորներին, հետո իրար հետ խաղալով վերադարձան:

Կաքավաբերդի քարերն ասես կենդանացել ու խոսում էին հնագետի հետ: Նա մոտենում էր այս ու այն քարին, կռանում, նայում, չափում, ինչ-որ գրում, ոտքով փորում հողի փլվածքը, բաց անում հողի տակ թաղված տաշած քարի ծայրը: Նա բարձրացավ պարսպի վրա, գլուխը դուրս հանեց բուրգի դիտարանից և բարձր կանչեց, երբ բուրգի անկյունում, քարի վրա, տեսավ փորագիր խոսքեր:

Երրորդ ձիավորը, որ ձիերի սանձերն արձակել ու պարսպի մոտ նստած ծխում էր, հնագետի կանչից վեր թռավ: Նրան թվաց, թե օձը խայթեց ակնոցավոր մարդուն:

Ֆետրե գլխարկով մարդը նկատեց պարիսպների փլվածքը, սրածայր բուրգը և պատերի հետքերը: Բերդի մուտքը նկարելիս՝ մատիտը մի պահ ձեռքին մնաց, որովհետև նրա ոտնաձայնից մի անգղ կոնչյունով թռավ բնից, պտույտներ արեց բերդի գլխին: Նրա ձայնին մյուսներն էլ հավաքվեցին:

Ձիերը, անգղների կոնչոցից վախեցած, խլշեցին ականջները, իրար մոտեցան: Եվ երբ հնագետը բուրգի ծայրից կանչեց, թե ինքը գտել է Բակուր իշխանի դամբանը, նկարիչը չհասկացավ նրա խոսքը: Աչքերն անգղների պտույտի հետ էին, նրանց թևերի հզոր շարժումի, կեռ ու արնագույն կտուցների հետ: Ի՜նչ ահեղ թափ կար նրանց պտույտում: Մի պահ մատիտը ձեռքին մնաց և չնկատեց, թե ինչպես գլխարկը սահեց և ընկավ քարի վրա:

Վրաններից մի մարդ, մանգաղը գոտու մեջ խրած, գլուխը փաթաթած կեղտոտ թաշկինակով, մահակին հենվելով բարձրացավ բերդի քարափով և մոտեցավ ձիերի մոտ նստած պահակին: Մարդը տեսավ ակնոցավորին մի քար տեղահան անելիս: Եվ երբ պահակին հարցրեց, թե ովքե՞ր են եկվորները, ի՞նչ են փնտրում բերդի ավերակներում, պահակը նախ հանկարծակիի եկավ և պատասխանեց, որ գրքերում գրած է, թե Կաքավաբերդի գլխին կարասի մեջ թաղված են ոսկե գանձեր:

Հնձվորը միտք արեց, ուսը քորեց և դարձավ դեպի ձորը՝ հնձելու կորեկի արտը: Ու գնում էր ինքն իրեն խոսելով: Ի՜նչ կլիներ, եթե ինքը գտներ գանձը: Քանի անգամ է նա նստել հենց այն քարի վրա, որ տեղահան արեց ակնոցավորը: Եթե իմանար, ապա գանձերը կլինեին նրա արխալուղի գրպանում: Քանի՜ կով կառներ...

Միտք էր անում հնձվորը, երբ նկատեց, որ կորեկի արտի կողքին է: Նա չուխան շպրտեց, չուխայի հետ էլ ավելորդ մտքերը, մանգաղով զարկեց մի կապ կորեկ ու կտրեց:

Բերդի քարերի մոտ բուսել էր ալպիական մանուշակ, ծաղիկը ծիրանի գույն: Հնագետը չէր տեսնում ոչ մանուշակ, ոչ խոտ: Նրա կոշիկները կրնկակոխ էին անում խոտ ու ծաղիկ:

Վերադարձ

Աշխարհը նրա համար ընդարձակ թանգարան էր, ուր չկա ոչինչ կենդանի և ոչ մի բզեզ: Նա պոկոտում էր քարերին փաթաթված բաղեղը, փայտի ծայրով արմատախիլ անում քարի ճեղքում բուսած մանուշակը, ձեռքով քարը շոյում և սրբում գրերի հողը:

Ֆետրե գլխարկով մարդը երբ նկարեց այն ամենը, ինչ հարկավոր էր հնագետին, տետրի նոր էջի վրա նկարեց և պարսպի մի մասը, ատամնաձև քարերի արանքում, քարե արծվի բունը, պարսպի ոտների տակ՝ ալպիական մանուշակներ:

* *
*

Կեսօրից անց նրանք բերդից իջան: Հնագետը մի անգամ էլ պտույտ արեց բերդի չորս կողմը, տետրում մի բան նշանակեց և ապա արագ քայլերով հասավ ձիերին:

Այս անգամ ամենից առաջ գնում էր երրորդ ձիավորը: Եթե հնագետի գլխում Բակուր իշխանն էր և մատենագրի մագաղաթը, նկարիչը հիշում էր մանուշակները և լսում Բասուտա գետի խուլ աղմուկը, — երրորդ ձիավորի աչքի առաջ թարմ լավաշներ էին, պանիր ու մածուն:

Նա հենց առաջին վրանի մոտ ձիերն արձակեց, սանձով կապեց ձիերի ոտքը ու ներս մտավ վրանի նեղլիկ դռնից: Քաղցած ձիերն ագահությամբ մռութները կախեցին թարմ կանաչի վրա:

Վրանի մուտքի առաջ, օջախի կողքին, մի փոքրիկ տղա մոխրի մեջ սունկ էր խորովում: Անծանոթ մարդկանց ներս գալը նրան զարմացրեց, չիմացավ սունկը թողնի՞ կրակի վրա, վազի մոր հետևից, թե՞ սունկն էլ հետը տանի: Երբ վրանի մոտ նա լսեց մոր բոբիկ ոտքերի ձայնը, զգեստի խշշոցը, տղան սիրտ առավ, խորոված մի սունկ հանեց մոխրից և դրեց օջախի քարին:

Մայրը ներս մտավ, գլխի շորը մի քիչ իջեցրեց աչքերի վրա, մոտեցավ և վրանի անկյունում դարսած ծալքից երկու բարձ մեկնեց հյուրերին.

Երրորդ ձիավորը հնագետի պայուսակից կոնսերվ հանեց:

— Մենք սոված ենք, քույրիկ: Թե մածուն ունես, տո՛ւր, համ էլ թեյ գցիր: Շաքար ունենք... — ասավ նա:

Կինը մոտեցավ օջախին, տղայի սունկերը դեն դրեց, կռացավ ու փչեց մխացող աթարներին: Նրա գլխի շորը հետ ընկավ, ֆետրե գլխարկով մարդը տեսավ կնոջ սպիտակ ճակատը, սև մազերը և նույնքան սև աչքերը:

Նրա հայացքը սևեռած մնաց մխացող օջախին, մոխրի մոտ չոքած կնոջը: Ո՞րտեղ էր տեսել նա նման մի դեմք, բարձր, սպիտակ ճակատ և մուգ մանիշակագույն աչքեր: Երբ կինը վեր կացավ, եռոտանի կասկարան բերեց օջախի վրա դնելու, հանեց ծխից սևացած թեյամանը, նկարիչը շատ մոտ տեսավ նրա աչքերը և մոխրի փոշին ունքերի վրա, մազերի վրա:

Ինչքան շատ ժամանակ էր անցել այն օրից: Եվ մի՞թե հնարավոր է այդքան նման երկու դեմք, նույնիսկ նույն շրթունքները: Կաքավաբերդի կնոջ դեմքն արևը մի քիչ այրել էր: Բայց աչքերի ձևը նույնն էր, ինչ որ մյուս կնոջ, որ դարձյալ բարակ մեջքով էր և բարձրահասակ:

Կինը թեյի պատրաստությունն էր տեսնում, անխոս և արագ շարժումներով: Ամեն անգամ, երբ նա կռանում էր, բարձրանում կամ բոբիկ ոտքերով քայլում էր խսիրի վրա, զրնգում էին նրա թևերի արծաթագույն սուրմաները, փոքրիկ զանգակների ձայն հանում: Խշշում էր նրա զգեստը, որի փեշերը իջնում էին մինչև մերկ ներբաննները:

Այն կինն էլ ուներ խշխշան շորեր, հագնում էր գորշ գույնի վերարկու, սև թավիշե գլխարկ, որի երկար քորոցը նարնջագույն գլուխ ուներ: Հեռու էր, շատ հեռու: Գուցե Բասուտա գետը ուրիշ գետի հետ խառնվելով հասնում է այն ծովին, որի ափին, ավազի վրա, մի օր նստել էին՝ կինը և նկարիչը:

Վերադարձ

Պահակը բաց արեց կոնսերվի երկրորդ տուփը: Հնագետը սփռոցից ու պղնձե ամաններից գլուխը չէր բարձրացնում: Տղան սունկը կերավ և աչքերը սևեռեց կոնսերվի փայլուն տուփին, սպասելով, որ դատարկեն: Մարդը տեսավ նրա հայացքը և կոնսերվի տուփը մեկնեց տղային:

Տղան տուփը թափահարեց, վրանի առաջ պառկած շունը կուլ տվավ մսի կտորները և լիզեց քիմքերը: Ապա դատարկ տուփը ձեռքին նա վազեց երեխաների մոտ, նրանց ցույց տալու սպիտակ թիթեղյա տուփը, որ չտես նորություն էր այդ քարափների վրա:

Կինը նստել էր օջախի առաջ, հաճախ բարձրացնում էր թեյամանի կափարիչը և նայում տաքացող ջրին: Նա խառնում էր կրակը, աթարներն իրար մոտ քաշում, և երբ ծուխն ամպի պես բարձրանում էր ու դուրս գալիս վրանի եղեգնյա պատերի արանքով, կինը, աչքերը մուխից պահելու համար ձեռքը բռնում էր ճակատին:

Ֆետրե գլխարկով մարդուն օջախի մոտ նստած կինը, որի երկար զգեստի տակ պարզ երևում էին նրա ծնկները, թվում էր քրմուհի՝ եռոտանու առաջ ծխի շարժումները գուշակող:

Այն կինը երբեք բոբիկ ոտքերով չի՛ քայլել, չի՛ նստել մխացող աթարի առաջ: Առավոտյան ծովը բրոնզե հալոցքի պես տարուբեր էր լինում և լիզում ափերի կրաքարերը: Ծովափին սև թավիշե գլխարկով կինը հովանոցի ծայրով ավազի վրա նշաններ էր անում և ավերում: Իսկ ինքը ջարդում էր ձեռքի չոր ճյուղը, մանրիկ փշուրներ անում, և երբ ալիքները կաթիլներ էին ցողում նրանց ոտքերին ու հետ վազում, ալիքներն իրենց հետ տանում էին չոր ճյուղերի փշուրները: Այն կինը ծովափին խոստումի բառեր ասաց, աշխարհը թվաց լայնարձակ մի ծով, և սիրտը ծուլվեց ծովի հետ:

Հետո ուրիշ օրեր եկան: Այնքան պատահական եղավ ճամփաբաժանը և այնպես պարզ: Մտքի մեջ մնացին մի զույգ մանիշակագույն աչքեր, գորշ գույնի վերարկու և հովանոցի ծայրը, որով կինը ավազի վրա խոստումներ էր գրում և ավերում:

Թեյամանի մեջ ջուրը եռաց, կափարիչը ձայն հանեց: Կինը կողովից հանեց պնակները և ծաղկավոր բաժակները շարեց սփռոցի վրա: Երբ նա կռացավ սփռոցի վրա, թիկունքից ծամը թեքվեց, կախվեց ուսն ի վար: Ծովափի կինը կարճ խուզած մազեր ուներ և սպիտակ պարանոց, որի բարակ մորթու տակ երևում էին կապույտ երակները: Տղան դատարկ տուփը ձեռքին ներս վազեց: Վրանի դռնից մի խումբ մանուկներ զարմանքով նայում էին խսիրի վրա նստած հյուրերին: Որքան մեծ եղավ տղայի ուրախությունը, երբ նա ստացավ երկրորդ տուփը: Այս անգամ նա դուրս չվազեց, այլ նստեց խսիրի վրա, մայրը նրա համար ևս թեյ լցրեց, իսկ ֆետրե գլխարկով մարդը շաքարի մի մեծ կտոր գցեց տղայի բաժակը:

Տղան զարմացավ, և երբ շաքարից պղպջակներ բարձրացան թեյի երեսը, նա մատը կոխեց բաժակի մեջ՝ շաքարը բերանը տանելու: Թեկուզ տաք թեյը վառեց մատը, բայց ծպուտ չհանեց: Այնքան համեղ էր կիսահալ շաքարը: Հնագետը քթի տակ ծիծաղեց, ինչ-որ բան հիշեց մարդու նախնական օրերից: Կինը նորից ջուր լցրեց թեյամանի մեջ և ուրախ ժպտաց երեխայի չարաճճի արարքի վրա:

Ֆետրե գլխարկով մարդը տեսավ այդ ժպիտը, ինչքան ծանոթ էր... Երևի նույն դեմք ունեցող մարդիկ նույն կերպ են ժպտում: Կնոջ վերին շրթունքը աննկատ դողդողաց, ժպիտից շրթունքները կարմրեցին, որպես արնագույն մեխակի թերթեր, ժպիտից աչքերը փայլեցին:

Հանկարծ նա ծոցից հանեց տետրը, թերթեց քարերի և քանդակների նկարներ, թերթեց և քարե արծվի բունը պարսպի գլխին ու սպիտակ թղթի վրա մատիտի արագ շարժումով նկարեց կնոջը՝ օջախի մոտ նստած, աչքերը օջախի քարին: Ծանոթ էին դիմագծերը, միտքն այնքան էր աշխատել նրա վրա տարիներ առաջ: Փակ աչքերով էլ նա տեսնում էր կնոջ պրոֆիլը:

Միայն տղան տեսավ մոր նկարն սպիտակ թղթի վրա: Նրան այնպես թվաց, թե ֆետրե գլխարկով մարդու սպիտակ թղթերը արտացոլում են ամեն ինչ, ինչպես աղբյուրի վճիտ ջուրը:

Վերադարձ

Քիչ հետո ձիերը վրանի առաջ էին: Երրորդ ձիավորը ձիերի գլխին հագցնում էր սանձերը, պնդացնում թամբի կաշվե կապերը: Եվ երբ պայուսակը կապեց թամբին, մոտեցավ մնաս բարով ասելու օջախի մոտ նստած կնոջը: Կինը տեղից վեր կացավ, գլխի շորն արագ իջեցրեց ճակատին և մատների ծայրով բռնեց երրորդ ձիավորի մեկնած ձեռքը: Մյուսներն էլ հետևեցին նրա օրինակին: Այս անգամ կինը ձեռքը կրծքին սեղմեց և խոնարհեց գլուխը: Ֆետրե գլխարկով մարդը տղային տվեց արծաթե դրամ ու շոյեց նրա մազերը:

Ձիերն իջնում էին Կաքավաբերդի քարափով դեպի Բասուտա ձորը: Ձիերի սանձից բռնած իջնում էին երեք հոգի, որոնցից ամեն մեկը մտքի մեջ հյուսում էր իր նախշը: Ճանապարհի երկու եզրին բուսել էին ալպիական մանուշակներ: Ֆետրե գլխարկով մարդը կռացավ, պոկեց մեկը և դրեց տետրի այն թերթի արանքը, որի վրա նկարված էր եռոտանին և այն բարակիրան կինը:

Ձիերի սմբակի տակից քարեր էին թռչում, քարերն աղմուկով գլորվում էին ձորը: Ծով կար նրա մտքում, և այդ ծովը ափ էր շպրտում մերթ սև թավիշե գլխարկով մի գլուխ, մազերը կարճ կտրած, մերթ երկարազգեստ մի կնոջ, թիկունքին երկար ծամեր, մերթ քարե քանդակներ, կիսավեր պարիսպներ, նրանց հիմքի մոտ ալպիական ծիրանագույն մանուշակներ...

* *
*

Իրիկնացավ:

Նույն ճանապարհով վրանների կողմն էր բարձրանում մի մարդ, գոտկում պողպատե փայլուն մանգաղը: Բեզարած էր մարդը, ամբողջ օրը հնձել էր կարճ ցողունով կորեկ, և մեջքը ցավում էր: Դրա համար էլ նա դանդաղ էր բարձրանում, մահակը դեմ տալիս քարին, երբեմն կանգնում շունչ առնելու: Երբ կանգ էր առնում, նրա կորացած ծնկները դողում էին:

Հնձվորը ցերեկվա մարդն էր, որին երրորդ ձիավորը պատմել էր բերդի գանձերի մասին: Իր արտից նա տեսավ ձիավորներին, և նրան թվաց, թե ձիու թամբին կապած պայուսակներում հենց այն գանձերն են, որ հարյուր տարիներ մնացել են քարի տակ, որի վրա ինքը շարունակ նստել է, երբ բերդի ավերակներում պահում էր այծ ու ոչխար: Ա՞յդ միտքն էր նրան զայրացրել, թե հոգնությունը,— մարդը մռայլ էր, որպես իրիկնապահին անտառում որսի դուրս եկող սոված արջը:

Նա հասավ առաջին վրանին, ոտքով զարկեց շանը, որ պոչը շարժելով առաջ էր վազել տիրոջը դիմավորելու, ապա գոտուց մանգաղը հանեց, շպրտեց մի անկյուն, փայտը դրեց օջախի մոտ և լուռ նստեց խսիրի վրա:

Օջախը մխում էր: Թեյամանում եռում էր տաք թեյը: Ծալքատեղում, բարձի վրա, երկու կտոր շաքար կար: Հնձվորը դեռ տրեխները չէր հանել և գուլպաներից թափ չէր տվել կորեկի փնջերը, երբ սուրմանների զրնգոցով, երկար զգեստի ծալքերն իրար քսելով, ներս մտավ նրա կինը, կնոջ փեշից կախված տղան կոնսերվի երկու դատարկ տափ ձեռքին:

Տղան դեպի հայրը վազեց, տուփերը ցույց տալու: Հայրը հասկացավ, որ ձիավորները նստել են իր խսրի վրա: Տղան ցույց տվեց և արծաթե դրամը, որ տվել էր նրան մի բարի քեռի:

Հայրը ոտքով դեն հրեց որդուն էլ, դատարկ տուփերն էլ: Գլորվեցին տուփերը, տղան էլ գլորվեց: Ապա տղան ցատկեց և վազեց տուփերի հետևից: Երկու տուփը ձեռքին նա փաթաթվեց մոր փեշերին և սկսեց լալ: Հայրը ձայնը մեղմացրեց, տղային կանչեց, խնդրեց նրա արծաթե դրամը: Տղան արցունքների միջից ժպտալով մոտեցավ հորը, դրամը բռի մեջ: Ապա նա պատմեց, թե հյուրի ծոցում կար մի փայլուն իր, մեջը սպիտակ թերթեր: Արծաթե տվող մարդը մոր պատկերը հանեց թերթի վրա և դրեց ծոցը:

Վերադարձ

Խանդը կայծակի պես փայլատակեց մոայլ հնձվորի սրտում: Աչքերը լայնացան, նա գունատվեց: Մայրը նայեց տղային, հրդեհվեց դեմքը, հայրը տեսավ կնոջ դեմքի կարմիրը: Այդ ամենը կատարվեց մի վայրկյանում: Հաջորդ վայրկյանին մարդը գազազած արջի նման ոստյուն արեց, նրա մազոտ ձեռքերը սեղմեցին ծանր մահակը, և մահակն անասելի թափով իջավ կնոջ թիկունքին:

Սուրմանները զրնգացին, ցնցվեցին կնոջ երկար ծամերը: Եռոտանու վրա դրած թեյամանը թեքվեց: Մահակի ջարդված ծայրը թռավ ծալքի վրա: Կինը աղաղակ չհանեց, այլ ցավից գալարվեց: Նա ձեռքը թիկունքին տարավ, ապա դուրս եկավ վրանի դռանը անձայն հեկեկալու:

Տղան դատարկ տուփերը ձեռքին հետևեց նրան և պահվեց մոր փեշի տակ: Մարդը մի քիչ էլ դժգոհեց, ապա կերավ կորեկ հացը և փափախը գլխի տակ, մեկնվեց խսիրի վրա:

Հետո Կաքավաբերդի գլխին լուռթյուն իջավ: Օջախներում հանգավ կրակը, եղավ խավար գիշեր: Գազանների ահից շները կուչ եկան վրանների առաջ: Ոչխարը պառկեց կանաչի վրա: Խսիրի վրա մեկնվեց և կինը՝ թաղիքի տակ ծածկելով տղային:

Կաքավաբերդի գլխից ամպը հսկա խխունջի պես սողաց դեպի վրանները, խոնավություն կաթեց քարերի վրա, մամուռների վրա, և մակաղած ոչխարների բրդի վրա նստեց գիշերային խոնավությունը: Ցող կաթեց ալպիական մանուշակի ծաղկաթերթերի վրա:

Բուրմունքից արբեցած մի բզեզ քնել էր առէջքների մեջ, և նրան այնպես էր թվում, թե աշխարհը հոտավետ բուրաստան է, ալպիական մանուշակ...

Վերադարձ